МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

УДК 372.88 (477.87) “18/20”

МАРФИНЕЦЬ НАДІЯ ВАСИЛІВНА

РОЗВИТОК ЗМІСТУ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ШКОЛАХ ЗАКАРПАТТЯ
(кінець XIX – початок XXI століття)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
кандидат педагогічних наук, доцент
Опачко М.В.

Ужгород – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП..... …….4

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ШКІЛЬНИЦТВІ ЗАКАРПАТТЯ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ..……14

1.1. Історико-культурні аспекти розвитку змісту літературного краєзнавства у краї в досліджуваний період ……..……14

1.2. Теоретичні основи предмета дослідження …….....52

1.3. Структура, зміст і принципи реалізації системи літературного краєзнавства.....62

Висновки до розділу 1…….……..…...……71

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА В РІЗНІ ПЕРІОДИ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ЗАКАРПАТТІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ……..…….74

2.1. Розкриття змісту літературного краєзнавства у навчальних програмах для шкіл Закарпаття…….....74

2.2. Відображення змісту літературного краєзнавства у підручниках, посібниках, хрестоматійних виданнях ……....95

2.3. Особливості реалізації змісту літературного краєзнавства в школах Закарпаття в досліджуваний період…….....126

Висновки до розділу 2……..…….…….…….……..…...155

РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА……..……...…158

3.1. Шляхи реалізації змісту літературного краєзнавства в сучасній закарпатській школі……..……..……158

3.2. Обгрунтування структури та змісту сучасного посібника з літературного краєзнавства для загальноосвітніх шкіл регіону.....177

3.3. Аналіз результатів експертної оцінки змісту електронного підручника з літературного краєзнавства……..……193

Висновки до розділу 3……..……..……..203
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ…….....205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....211
ДОДАТКИ……..……..……...241

ВСТУП

Актуальність дослідження. Важливим засобом національного самоусвідомлення будь-якого народу є дбайливе ставлення до історико-культурних надбань минулого. Духовні здобутки попередніх поколінь закодовані у художній спадщині народного генія – фольклорі та кращих зразках художньої літератури. Тому шкільне літературне краєзнавство у системі сучасної освітньої парадигми сприяє осмисленню історико-культурних традицій рідного краю, його духовного життя, розглядається як потужний виховний засіб, що стимулює розвиток національної свідомості, пізнавальної і творчої діяльності учнів.

У провідних нормативних документах чітко простежується спрямованість навчання і виховання підростаючого покоління у дусі поваги до історії, звичаїв, традицій свого народу, формування загальнолюдських духовних цінностей на основі національної та етнічної культури. У "Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті" зазначається, що освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності [195]. Стаття 56 Закону України "Про освіту" зобов'язує педагогічних працівників виховувати у дітей повагу до народних традицій та звичаїв, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни [116]. У "Концепції виховання у національній системі освіти" зазначається, що національне виховання передбачає врахування місцевих, певного роду регіональних, етнічно-культурних особливостей матеріальної і духовної культури [137].

"Оптимізація" літературно-краєзнавчої роботи на сучасному етапі актуалізує потребу ґрунтовного дослідження та об'єктивного аналізу історико-педагогічного явища у шкільництві краю з метою використання позитивного досвіду минулого у навчально-виховному процесі сучасної школи. Цікавим і актуальним з цього приводу постає наукове дослідження розвитку змісту літературного краєзнавства в українських школах Закарпаття кінця XIX – початку XXI ст.

Ідея використання літературно-краєзнавчих матеріалів у навчальному процесі обґрунтована у працях зарубіжних педагогів – А. Дістервега, Я. Коменського, Й. Песталоцці, Ж. Руссо та вітчизняних класиків – Г. Ващенка, А. Волошина, О. Духновича, Н. Крупської, І. Огієнка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського.

Теоретико-методичні засади літературного краєзнавства у своїх працях розробляли П. Іванов [121], М. Мілонов [185], Є. Пасічник [208], Г. Самойленко [261], М. Янко [324]. Різним аспектам шкільного літературного краєзнавства присвячені дисертації Ю. Верольського [33], В. Лящук [152], Т. Посадскової [223], Л. Прокоф'євої [229], Л. Скепнера [271], О. Фесенко [302].

Розвиток освітніх процесів на Закарпатті висвітлено у працях відомих діячів краю А. Волошина, О. Духновича, дослідників В. Гомонная, А. Ігната, В. Росула, В. Сагарди, М. Талапканича, генеза історико-національного та супільно-культурного поступу на Закарпатті – у дослідженнях Д. Данилюка, І. Гранчака, П. Магочія, В. Пачовського.

Певні аспекти літературного краєзнавства на прикладі шкільництва Закарпаття у різні періоди розглядалися у дослідженнях М. Баяновської, М. Кляп [132], М. Кухти [144], Л. Маляр [156], Т. Надім'янової [191], Г. Розлуцької [242], Л. Стахів [275], П. Ходанича [312], О. Фізеші [303], О. Яцини [325].

В останнє десятиліття посилився інтерес до вивчення шкільного краєзнавства та літературного краєзнавства зокрема. Так, деякі аспекти цієї проблеми висвітлено в педагогічних дослідженнях Т. Бондаренко [24], В. Бугрія [29; 30], Л. Войтової [35], В. Обозного [201], В. Романька [246], Н. Рудницької [253], М. Солов'я [272] та у працях науковців-методистів Л. Башманівської [12], І. Волинець [36], М. Гордої [60], А. Лисенко [148].

Проведений аналіз наукових праць свідчить, що розвиток змісту літературного краєзнавства в школах Закарпаття XIX – початку XXI століття не був предметом цілісного історико-педагогічного дослідження. Поза увагою дослідників залишилися архівні матеріали, які відтворюють важливі аспекти

проблеми, недостатньо проаналізована навчальна література (підручники, програми), звітна шкільна документація, хроніки навчальних закладів.

Окрім того, перебіг суспільно-політичних подій, активізація національно-ідентифікаційних процесів, що зараз мають місце у житті українців, беззаперечно впливають на пошуки ефективних засобів формування національного ідеалу, утвердження національної самобутності.

Таким чином, актуальність досліджуваної нами проблеми обумовлена наявністю суперечностей між:

– назрілою у суспільстві потребою в переоцінці ролі і значення регіональної складової у всіх сферах життя (політичній, економічній, освітній) та відсутністю сучасних, адекватних до запитів часу, засобів використання регіонального потенціалу для національного відродження, в тому числі, і в освітній галузі;

– потребою у вихованні людини з докорінно новим типом світогляду на засадах, обґрунтованих у філософії сучасної освіти (зокрема, синергетичних, згідно яких загальнонаціональне розуміється як єдність різноманітностей, відображених у регіональній ментальності, традиціях, звичаях) та недостатньою розробленістю механізмів залучення регіонального компонента, представленого у літературі, художньому, театральному та музично-естетичному видах мистецтва до виховання в сучасної молоді патріотизму, почуття приналежності до єдиної і неподільної української родини;

– постійним пошуком шляхів оптимізації навчально-виховного процесу та відсутністю системного підходу у використанні потужного педагогічного потенціалу краєзнавчого матеріалу для активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їх творчих здібностей та навичок самостійної пошуково-дослідницької краєзнавчої діяльності.

Актуальність, відсутність цілісного та об’єктивного історико-педагогічного аналізу означеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **“Розвиток змісту літературного краєзнавства у школах Закарпаття (кінець XIX – початок XXI століття)”.**

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Напрям дисертаційної роботи зумовлений темою наукового дослідження кафедри педагогіки і психології Ужгородського національного університету "Теорія і практика становлення та розвитку системи освіти, навчання і виховання у загальноєвропейському контексті" (протокол № 1 від 28 серпня 2008 р.). Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою Ужгородського національного університету (протокол №1 від 12 вересня 2012 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 30 жовтня 2012 р.).

Мета дослідження: здійснити історико-педагогічну реконструкцію розвитку змісту літературного краєзнавства на прикладі шкільництва Закарпаття, узагальнити теоретичні надбання і практичний досвід вивчення регіонального компонента для використання набутків минулого в навчально-виховному процесі сучасної школи.

Для досягнення зазначеної мети були визначені такі **завдання**:

– дослідити розвиток змісту літературного краєзнавства у динаміці, з визначенням основних етапів та розкриттям особливостей формування змісту літературного краєзнавства на кожному з етапів, виокремлених у хронологічних рамках дослідження, уточнити сутність дидактичних понять "літературне краєзнавство", "література рідного краю";

– обґрунтувати структуру, структуру, зміст і принципи побудови літературного краєзнавства;

– розкрити шляхи реалізації змісту регіонального компонента з літературного краєзнавства впродовж досліджуваного періоду краю та в сучасній школі;

– обґрунтувати структуру і зміст сучасного електронного посібника з літературного краєзнавства та здійснити його апробацію;

– розробити методичні рекомендації для вчителів щодо реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасних загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття.

Об'єктом дослідження є літературне краєзнавство в системі шкільної освіти Закарпаття.

Предмет дослідження – розвиток змісту літературного краєзнавства в шкільництві Закарпаття кінця XIX – початку XXI століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють часовий інтервал з 1893 по 2011 рік. Нижня межа пов'язана з виходом у 1893 р. "Хрестоматії церковно-славянских и угро-русских литературных памятников. С прибавленим угро-русских народных сказок на подлинных наречиях" Є. Сабова – першої хрестоматії з літературного краєзнавства, і ми вважаємо це вихідною точкою розгляду проблеми. Верхня межа визначається затвердженням постановою Кабінету Міністрів України (від 23 листопада 2011 р. № 1392) нового Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Реалізація цього документу обумовила розробку нової програми з української літератури, у зв'язку з чим питання шкільного літературного краєзнавства набувають особливого значення у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл України.

Теоретичну основу дисертації складають положення і висновки: класиків світової педагогічної думки (А. Дістервег [96; 97], О. Духнович [102; 103], Дж. Дьюї [104], Я. Коменський [135; 136], Й. Песталоцці [213; 214; 215; 216], С. Русова [254; 255], К. Ушинський [231; 297; 298); дослідження з історії розвитку освіти на Закарпатті (А. Волошин [41; 42], В. Гомоннай [56; 57], А. Ігнат [122; 123], П. Магочій [153], В. Росул [247], М. Талапканич [58], П. Ходанич [312]); теорія шкільного літературного краєзнавства (Ю. Верольський [33], П. Іванов [121], М. Милонов [185], Є. Пасічник [208], В. Романько [246], Г. Самойленко [261], О. Фесенко [302], В. Шуляр [320], М. Янко [323; 324]); теорія шкільного підручникотворення (В. Бейліксон [13], В. Беспалько [16], Д. Зуєв [120], В. Краєвський [141], І. Лернер [145], Я. Кодлюк [134], І. Товпінець [285]); теоретичні засади розробки електронного підручника (Л. Білоусова [18], Т. Валецька [31], В. Волинський [37], Л. Гризун [53], О. Жосан [106; 107], О. Зіміна [119], В. Мадзігон [154], Н. Морзе [189]); положення вчених з проблем моделювання (О. Дахін [64], В. Краєвський [140],

Є. Лодатко [151], В. Михеєв [186], І. Новік [197], А. Остапенко [204], В. Штофф [318; 319]; теорія педагогічної інноватики (О. Ісаєва [124], М. Кларин [131], О. Пєхота [203].

У процесі дослідження використано **методи** – теоретичні: конкретно-пошуковий (аналіз історико-педагогічної, енциклопедичної, літературознавчої, методичної літератури з проблеми дослідження) для систематизації та узагальнення фактів, відомостей, матеріалів з досліджуваної проблеми та визначення сутності основних понять; пошуково-бібліографічний (вивчення архівних, бібліотечних фондів, бібліографічних видань) для визначення етапів у розвитку змісту літературного краєзнавства Закарпаття; історико-ретроспективний (систематизація джерельної бази) для виокремлення головних напрямів розвитку літературного краєзнавства та визначення провідних ідей на кожному із виокремлених етапів розвитку; структурно-функціональний (аналіз змісту навчальних програм, підручників, навчальних посібників) для обгрунтування структури, змісту, принципів побудови системи літературного краєзнавства; теоретичне моделювання для обґрунтування структури і змісту сучасного електронного посібника з літературного краєзнавства, методів і форм реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасній школі; структурно-генетичний для зіставлення, порівняння, узагальнення та систематизації проміжкових результатів дослідження та розробки методичних рекомендацій і формулювання висновків; і емпіричні: спостереження, бесіда, опитування для виявлення ставлення учнів, студентів до розробленого електронного підручника; експертне оцінювання для аналізу оцінних суджень про якість та ефективність розробленого посібника філологами – вчителями-предметниками.

Джерельна база. Для написання дисертації використано матеріали і документи Державного архіву Закарпатської області в Ужгороді та Берегові (ДАЗО – фонди 28 (описи 2, 3, 5, 7, 9), 165 (описи 2, 6), 618 (опис 3), архівів Закарпатського краєзнавчого музею, фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і наукової бібліотеки Ужгородського національного університету: підручники, програми, які використовувалися у навчально-виховному процесі шкіл Закарпаття в кінці XIX – початку XX ст., річні звіти

про діяльність навчальних закладів названого періоду, навчально-методична і наукова література, матеріали періодики (“Листок”, “Неділя”, “Місяцеслов”, “Пѣдкарпатська Русь”, “Пчѣлка”, “Наш рѣдний край”, “Учитель”, “Урядовий вісник”, “Наша школа”, “Народная школа”, “Учительський голос”, “Літературна неділя”, “Закарпатська правда”, “Слово вчителя”); сучасні дослідження з історії шкільництва та теорії і методики викладання літератури рідного краю в школі.

Нормативною базою дослідження є: Закон України “Про освіту” (стаття 56, 1991) [116]; “Державна національна програма “Освіта” (Україна, XXI століття) (1994); “Концепція виховання у національній системі освіти” (1996) [137], “Концепція краєзнавчої освіти та виховання” (2000) [138]; “Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті” (2002) [195]; Указ Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року” (2002) [290]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” (2002) [224].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* представлено системний аналіз знань про розвиток змісту літературного краєзнавства у школах Закарпаття в період кінця XIX – початку XXI століття; обґрунтовано етапи розвитку змісту в досліджуваний період (перший – 1893–1919 рр.; другий – 1919–1939 рр.; третій – 1939–1944 рр. четвертий – 1945–кінець 80-х рр. XX ст.; п’ятий – 90-ті рр. XX ст.– 2011 р.), визначено структуру, зміст і принципи побудови сучасного шкільного літературного краєзнавства; проаналізовано внесок культурно-освітніх діячів, педагогів, письменників Закарпаття у процес розвитку змісту літературного краєзнавства; розроблено структуру і зміст сучасного електронного посібника з літератури рідного краю для учнів 5-их класів загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття; апробовано навчальне електронне видання;

- *уточнені* дидактичні поняття “літературне краєзнавство”, “література рідного краю”;

- *з'ясовано* провідні форми і методи реалізації змісту літературного краєзнавства;

- *визначено* критерії експертної оцінки електронного посібника.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі архівні документи, факти, пов'язані з розвитком шкільного літературного краєзнавства на Закарпатті (навчальні плани, програми шкіл, гімназій, семінарій; резолюції нарад учителів, присвячені обговоренню досвіду літературно-краєзнавчої роботи; накази, розпорядження, матеріали перевірок навчальної роботи шкіл, матеріали про роботу та підсумки огляду шкільних бібліотек, звіти відділів освіти про літературно-краєзнавчу роботу; звіти Закарпатського територіального відділення Малої академії наук України.

Практичне значення дослідження полягає у розкритті шляхів реалізації змісту літературного краєзнавства впродовж досліджуваного періоду та в сучасній школі: розробці методичних рекомендацій щодо реалізації змісту літературного краєзнавства в 5-их класах загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття, створенні електронного посібника з літературного краєзнавства. Матеріали дослідження використано на уроках літератури рідного краю в загальноосвітніх школах Закарпатської області, а також у процесі читання спецкурсів в Закарпатському інституті післядипломної педагогічної освіти та Ужгородському національному університеті.

Основні положення і висновки дисертації можуть використовуватися при розробці лекційних курсів і семінарів з історії педагогіки України, спецкурсів з літературного краєзнавства.

Результати дисертації впроваджено в навчальний процес:

– Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 278 від 28.04.2014), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка №01-14/06-01/688 від 20.05.2014), Ужгородського національного університету (довідка №1329/01-27 від 21.05.2014); Росошанської ЗОШ I–II ступенів (довідка № 61 від 30.05.2014), Дусинської ЗОШ I–III ступенів (довідка № 94 від 02.06.2014), Березниківської ЗОШ I–III

ступенів (довідка № 66 від 04.06.2014) Свалявського району; Довжанської ЗОШ І–ІІІ ступенів (довідка №41 від 05.06.2014) Іршавського району Закарпатської області.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується системним історико-педагогічним аналізом наукових, документальних та інших джерел; об'єктивним структурно-функціональним аналізом літературно-краєзнавчого змісту крізь призму навчальних програм, підручників; методологічною обґрунтованістю теоретичних положень дослідження; застосуванням методів досліджень, адекватних об'єкту, предмету, меті й завданням дослідження; впровадженням матеріалів наукової роботи у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл Закарпатської області.

Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні теоретичних аспектів проблеми дослідження, визначенні етапів розвитку змісту шкільного літературного краєзнавства впродовж досліджуваного періоду: кінець XIX – початок XXI століття, розкритті шляхів реалізації змісту і завдань шкільного літературного краєзнавства впродовж досліджуваного періоду; розробці структури і змісту електронного посібника з літературного краєзнавства; обґрунтуванні критеріїв комплексної оцінки якості електронних навчальних видань, зокрема, авторського електронного посібника; розробці програми апробації та проведенні експертної оцінки якості змісту експериментального посібника з літератури рідного краю; узагальненні власного педагогічного досвіду викладання літературного краєзнавства в загальноосвітній школі.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на науково-практичних конференціях різних рівнів, а саме: на *міжнародних науково-практичних конференціях:* "Професійно-особистісний розвиток і становлення фахівців у сучасних умовах розбудови вищої школи: методологія, теорія і практика" (Ужгород, 2010), "Трансформаційні процеси на пострадянському просторі на рубежі XX – XXI століть: інституційний, соціокультурний та етнонаціональний вимір" (Ужгород, 2011), "Культура педагога в контексті сучасних освітніх

парадигм" (*До 80-річчя з дня народження професора В.В.Сагарди)* (Ужгород, 2013); *всеукраїнських науково-практичних та науково-методичних конференціях:* "Проблеми післядипломної освіти педагогів: створення інноваційного середовища в регіоні" (Ужгород, 2012), "Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри" (Умань, 2012); *регіональних науково-методичних семінарах:* "Використання краєзнавчих матеріалів у процесі викладання суспільно-гуманітарних дисциплін" (Ужгород, 2013), "Використання краєзнавчих матеріалів у процесі викладання суспільно-гуманітарних та художньо-естетичних дисциплін" (Ужгород, 2014); *педагогічних читаннях:* Закарпатські Волошинські читання" (Ужгород, 2013); *звітних* наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського національного університету (2010 – 2014 рр.), *міських та районних* методичних об'єднаннях учителів-словесників.

Публікації. Матеріали дослідження оприлюднено в 15 публікаціях (з них 13– одноосібні): 11 – у науково-педагогічних фахових виданнях, 2 – у збірниках матеріалів конференцій, 1 – в іноземному виданні, 1 – у методичному посібнику.

Структура дисертації: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (328 позицій, у тому числі 25 архівні справи). Повний обсяг дисертації викладено на 280 сторінках (основний текст дисертації на 210 сторінках). Робота містить 5 додатків, 1 таблицю, 7 рисунків.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ШКІЛЬНИЦТВІ ЗАКАРПАТТЯ

1.1. Історико-культурні аспекти розвитку змісту літературного краєзнавства в краї.

Детальний аналіз історичних джерел, наукових досліджень з історії народної освіти на Закарпатті дає нам підстави для наступної періодизації етапів розвитку змісту літературного краєзнавства:

I період – кінець XIX ст. – початок XX ст. (до 1919 р.) – зародження елементів літературного краєзнавства у шкільництві краю;

II період – 1919–1939 рр. – становлення та розквіт літературного краєзнавства;

III період – 1939–1944 рр. – розвиток в умовах угорського режиму;

IV період – 1945 – кінець 80-х рр. – занепад в системі радянської ідеологеми;

V період – початок 90-х рр. – до сьогоднішнього часу – часткове відродження в умовах незалежної України.

Проаналізуємо розвиток змісту літературного краєзнавства у шкільництві краю на кожному із виділених періодів.

Перший період розвитку літературно-краєзнавчої освіти у краї охоплює кінець XIX ст. – до 1919 р. Нижня межа даного періоду пов'язана із виходом перших навчальних книг із літературного краєзнавства, збільшенням інтересу до літератури, народної творчості краю Верхня межа співпадає із значними змінами в системі освіти, пов'язаними із прилученням краю до Чехословацької демократичної республіки.

На міцному фундаменті, закладеному будителями краю О. Духновичем О. Павловичем, І. Сільваєм, І. Раковським, А. Кралицьким розвивалося шкільне літературне краєзнавство у кінці XIX– на початку XX століття на території краю. В історії шкільництва – це складний і суперечливий період розвитку, позначений з одного боку позитивним впливом національного відродження на

межі століть, а з іншого – посиленням асиміляційних процесів Австро-Угорського держави у галузі шкільництва.

Політика насильницької денаціоналізації, важкий економічний стан привели до того, що у 1894–1895 навчальному році в краї працювало 375 народних угорських шкіл,167 двомовних (русько-угорських) і тільки 74 – руські [122, с. 50]. З 1897 року зростає число мадярських шкіл, а немадярських – постійно зменшується. Необхідно зазначити, що початкова народна школа в цей період складалася з двох навчальних курсів: шестирічного (1–6 класів) та трирічного (повторювального) [58, с. 17].

Після схвалення у 1907 році закону Аппоні, названого іменем міністра культури і освіти Угорщини, мадярську мову використовували при викладанні більшості предметів, а будь-яку літературу "патріотичного змісту" повинен був попередньо схвалювати міністр освіти [153, с. 216]. Вчителі були змушені присягати державі у вірності, і закон зобов'язував їх розвивати і зміцнювати в душах дітей дух відданості Угорській батьківщині [153, с. 44]. У початкових школах неугорського населення на вивчення мадярської мови відводилось від 18 до 24 годин на тиждень. Тому вже напередодні першої світової війни в усіх школах, за винятком 34 початкових, навчання велося тільки угорською мовою [153, с. 106]. Угорську мову було оголошено єдиною державною мовою на всій території Австро-Угорської держави. А. Волошин у "Короткій історії педагогіки для учительських семінарій" з приводу зазначеного писав: "…тільки в церкві і в церковній школі жила іскорка народного духа…сини народа, що училися в мадярських школах, винародовилися, і так народ остався без своїх вождів і заступників" [42, с. 72].

У горожанських школах та гімназіях навчально-виховний процес був також спрямований на засвоєння учнями мови і культури угорського народу. У цей період у 9 діючих горожанських школах рідна мова не вивчалася навіть факультативно. Горожанські школи мали 6-річний курс навчання для хлопців та 4-річний – для дівчат [58, с. 17]. І хоч у навчальному плані горожанських шкіл поряд із угорською мовою вказувалася і мова національності, проте на практиці викладалася лише угорська мова [122, с. 54]. Навчання на виключно мадярській

мові в цей час проводилося і у двох торговельних школах (Ужгороді, Мукачеві), спеціальній керамічній (Ужгороді) та п'яти ремісничо-промислових школах [327, с. 23].

Щодо середньої ланки освіти, то в цей період не було жодної середньої школи з рідною мовою навчання. В Ужгородській, Мукачівській і Берегівській гімназіях мовою викладання була угорська [122, с. 58]. У навчальних планах гімназій спостерігається щорічне збільшення кількості годин на вивчення угорської мови, а викладання рідної мови було цілком знято з навчального плану [122, с. 60]. Окрім Ужгородській гімназії, де курс рідної мови читав Є. Сабов, усе було мадярське [153, с. 44].

Однак і в таких вкрай несприятливих суспільно-політичних обставинах підкарпатські русини завдяки любові до своєї рідної культури всіма способами намагалися вивчати рідну мову і словесність. Прогресивна частина учителів продовжувала навчати дітей на руській мові [122, с. 53].

Зауважмо, літературне краєзнавство на даному етапі виступає складовою предмета „руська мова". Цей предмет поєднував у собі вивчення мови і літератури на основі принципу інтегрованої словесності.

Вище зазначене дає підстави простежити використання елементів літературного краєзнавства на прикладі народних шкіл та Ужгородської гімназії.

Помітний слід у розвиток змісту шкільного літературного краєзнавства на даному етапі внесли культурно-освітні діячі – Є. Сабов і А. Волошин. Особливої уваги заслуговують навчальні видання "Христоматия церковно-славянскихь и угро-русскихь литературныхь памятниковь" (1893) Є. Сабова [259], "Читанка для угро-руськои молодежи" (1908) [48], "Азбука угро-руськаго и церковно-славянского чтенія" [39] А. Волошина. Це перші книги для читання, які представляють шкільне літературне краєзнавство на даному етапі.

Уже в перших навчальних посібниках з літературного краєзнавства неважко простежити концентрування змісту навколо напрямів: 1) громадянсько-патріотичний; 2) морально-ціннісний; 3) фольклорно-народознавчий; 4) історико-географічний.

Громадянсько-патріотичний напрям у творчому доробку Є. Сабова [259] на цьому етапі наповнюють твори, в яких дітям прищеплювалася любов до отчого краю, рідної мови, народу, історії. Шанобливе ставлення до мови, взаємозв'язок мови і мислення, залежність історико-культурного розвитку будь-якого народу від ступеня розвитку його мови показано на прикладі твору А. Кралицького "Язык и словесность". У поезії О. Павловича "Батькови Духновичу" [259, с. 162]. наводиться приклад безкорисливого служіння на благо рідного народу "землі нашої мужа великого", "вождя знаменитого" О. Духновича.

Збагачується патріотичний напрям художніми творами, у яких передана краса "дикоживописного раю" (Ю. Ставровський-Попрадов), мальовничість природи Карпат, "однієї із найбідніших Ірландій на світі" (А. Митрак). Пейзажні зарисовки представлено у творах "Путевыя впечатлѣнія на Верховинѣ", "На Верховинѣ" А. Митрака, "Очерк изъ Попрада", "Тоска по Отчизнѣ" Ю. Ставровського-Попрадова. У них змальовано "особый край, наполненый весь горами, над которими и туть и там возвышаются полонины, мѣстами еще снѣгом покрыты, а в узеньких долинах разметаныя хижины верховинських сель" [259, с.125].

Ідеї патріотизму у педагогічному доробку Є. Сабова знаходять свій вияв і в науково-популярних розповідях на історичну тематику. Серед яких – уривки "Историческія черты урорусских" І. Дулішковича [259, с. 110], "Изъ Всемірной Исторіи" В. Кимака [259, с. 107].

Більш яскраво представлений громадянсько-патріотичний напрям літературного краєзнавства у творчому доробку А. Волошин [39; 48]. Його наповнили такі твори: "Отчизна", "Родное село", "Моя родина", "Что наймилѣйше? " Ці твори розповідали дітям про малу батьківщину – "отчизну", що це "есть родна земля наша, где жили отцы и дѣды, где родилися и живеме мы сами, кому ж не люба земля отцов и дѣдовь, кому не мила родна земля – "Отчизна" [48, с. 72–74]. Вона –"наймилійша", "свята" ("Что наймилѣйше?"). У творі "Родина" (із народного відгуку Михайла Верешмартія) звучить заклик бути вірним сином рідного краю: "Земли твоей сыне родной / будь ты всегда верен / она была ти колиской / в ней будеш погребень" [48, с. 233].

Вагомим напрямком у розвитку шкільного літературного краєзнавства на даному етапі стає фольклор та елементи народознавства. Його формують твори: “Солодка ми мамко”, “У Сиготі, у болоті”, “Яблонька”, “Дала мене моя мамка”, прислів’я (зібрані І. Чурговичем), віршований твір єпископа Василя Поповича “Коляда” [48]; “Христос воскрес!”, “Елка” [259]. Народні казки, приповідки, перекази, бувальщини, колядки, пісні, анекдоти, які наповнюють фольклорний компонент у підручнику Є. Сабова, подано на “подлинных угро-русскихъ нарѣчіяхъ”.

У педагогічному доробку А. Волошина народознавчий напрям тісно пов’язаний із релігійною тематикою. Він наповнений творами, які роз’яснювали основні положення християнської віри, історію церкви, матеріали про християнські свята (“Рожество Пресвятої Діви Марії”, “Покров Пресвятої Богородиці”, “Вход в храм Преблагословенної Діви Марії”, “Святий отець Миколай”, “Святий вечір”, “Рождество Христово” тощо) [48].

У ряді художніх та дидактичних текстах навчальних видань А. Волошина, Є. Сабова знаходять відображення питання морально-етичного виховання молоді, які засновані на Євангельських засадах правди, смиренності, людинолюбстві. Безсумнівно, такі зразки творів дають підстави виокремити у структурі літературного краєзнавства морально-ціннісний компонент.

Цей напрям літературного краєзнавства у педагогічному доробку А. Волошина наповнюють твори, в яких розповідається про кращі моральні чесноти: допомога ближньому (“Пчела и голуб”, “Любов к ближнему”, “Прихожій”), милосердя (“Добрий Василько”, “Сирота”), чесність (“Честность”), повага до батьків (“Мама и дѣти”, “Молодый Вукашевич”), працьовитість – “Встань по утру”, “Два плуги”, “Завещанье”, “Завтра”. Ряд творів засуджують негативні риси людського характеру – злодійство, брехливство (“Черный петухь”, “Яблока”, “Чужое не рушай!”, “Брехун”) [48].

Аналіз історико-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що у цей період зароджується соціально-побутова складова у структурі шкільного літературного краєзнавства. Якщо у антології Є. Сабова цей напрям представлений кількома творами – “Домашній бытъ угро-русскаго

крестьянина”, “Тко завинив”, – які дуже точно розкривали побут та характер “угро-русскаго крестьянина”, котрий з дитинства, з “колыбели”, звик боротися з труднощами [259, с. 130]. То у педагогічному доробку А. Волошина соціально-побутовий напрям наповнили твори-розповіді про заняття сільськогосподарською працею людей (“Загорода”, “Поле”, “Нива”, “Новий хліб”), про свійських тварин (“Квочка и курчата”, “Домашніи скоти”, “Пчолки и ихь мати”, “Не задирайся со скотом”), найпоширеніші ремесла у краї (“Столяр”, “Кузнец”, “Пекар”, “Портной”, “Сапожник”) [39; 48].

Географічний напрям літературного краєзнавства започатковує текст “Тиса” у педагогічному доробку А. Волошина – епічна розповідь про найбільшу річку “отечества”, яка бере початок в Мараморощи і проходить через цілу Угорщину від Карпат до Дунаю. Вода в ній “чиста и бистра в Мараморощи”, а нижче – “каламутна, сива і тиха” [48, с. 76–77].

Історико-культурний напрям репрезентують твори, в яких розповідається про завоювання краю Арпадом (“Казка о бђломь конђ”), діяльність “истиннаго Отца, основателя и добродетеля” Корятовича (“Святый Стефан I. Цар Угорскій”), царювання у XV столітті славного і справедливого Матвія (“Цар Матій”), діяльність князя Раковція II (стаття Ю.Жатковича “Князь Франциск Раковцій II”) та єпископа В. Тарасовича (“Василій Тарасович, єпископ мукачевскій”) [48].

Збагаченню соціально-побутової, фольклорної та народознавчої складової у структурі літературного краєзнавства у цей період сприяють публікації на сторінках газет “Неділі” та “Науки” (редаговані А. Волошином, М. Врабелем), матеріали духовно-літературного журналу “Листок” та народного календаря “Місяцеслов”. Серед яких – народознавчі тексти – “Песнь на Рождество Христово” (Місяцеслов, 1901), “Рождество Христово” (Неділя, 1906, №1), “Коляда” (Неділя, 1906, №1), “Колядка” (Листок, 1889); фольклорні твори – народні співанки І. Білака, О. Довговича, І. Дем’яна, Л. Дем’яна (Місяцеслови на 1911, 1915 рр.), прислів’я (Місяцеслов на 1908); історичні відомості – “Князь Федорь Корятовичь” (Місяцеслов на 1903), віршований твір Уріїла Метеора “Федорь Корьятович” (Місяцеслов на 1903 р), “Чернецка обитель”

(Е. Мустіянович, Місяцеслов, 1908), “Кто быв Духнович” (М. Мейгеш, Місяцеслов на 1909 р.), народна балада про Довбуша І. Білака “Ой по подь гай зелененький” (Місяцеслов, 1909); твори соціально-побутової тематики – “Лѣтнія работы угроруссовь” (Листок, 15(27) червня 1889), “Сѣнокосы угроруссовь” (Листок 6 (18) червня 1889); твори патріотичної тематики – поезія “Кь Угро-Русским” Попрадова (Церковний Місяцеслов на 1894 р.), “На Верховині” А. Митрака (Церковний Місяцеслов на 1894 р.), “На родині” І. Югаса (Церковний Місяцеслов на 1907 р.) тощо.

Крім того, у кінці XIX – поч. XX ст. у краї збагаченню шкільного літературного краєзнавства сприяло певне піднесення культурно-освітнього життя краю. Активізувалася робота по збиранню та публікації зразків народної творчості на Закарпатті. Так, В. Гнатюк під час шести екскурсій зібрав цінний етнографічний матеріал. Львівське Наукове товариство ім. Шевченка на сторінках наукових видань “Етнографічний збірник”, “Записки Наукового товариства ім. Шевченка” пропагувало історію та культуру краю, залучаючи до співпраці і закарпатських культурних діячів.

Таким чином, розвиток змісту літературного краєзнавства у шкільництві краю на кінець XIX – початку XX століть був зумовлений соціально-історичними обставинами – перебуванням краю у складі Австро-Угорської монархії. Активність відносно незначної незмадяризованої частини інтелігенції, її висока ерудиція і освіченість, добрі знання з європейської педагогіки сприяли включенню регіональної літератури на межі століть у навчально-виховний процес народних руських шкіл. Пріоритетними складовими літературного краєзнавства на даному етапі стали патріотичний, морально-етичний напрями, відомості із історії, природи, життя та побуту населення рідного краю. Зміст літератури рідного краю на цьому етапі розвивався перш за все у релігійно-християнській парадигмі.

Включення Закарпаття до складу Чехословацької Республіки у вересні 1919 р. під назвою Підкарпатська Русь створило якісно нові умови для розвитку літературного краєзнавства у шкільництві краю. З цього часу фіксуємо другий

етап у розвитку літературного краєзнавства на Підкарпатській Русі, який тривав до 1939 р.

Найперше цей етап ознаменувався переходом до рідної мови навчання. У Конституційному листі Чехословаччини від 29 лютого 1920 р. було задекларовано право усіх громадян республіки на здобуття освіти рідною мовою [65]. Відповідно розпорядження "О викладовом языку руських школ в Подк. Руси" (17 лютого 1922 р, ч. 3644) мовою викладання у народних школах стала руська (rusinska) мова [245, с. 32]. Русини вперше в історії перестали бути етнічною меншиною і стали поряд з чехами і словаками державотворчим народом. Охоплені почуттям національної гідності, вони потяглися до пізнання своєї історії, витоків духовності і джерел національної культури [192, с. 361].

Зауважимо, що уже в кінці 1919 р. на Закарпатті працювало 475 народних шкіл, у тому числі 321 з руською мовою навчання, 83 угорські, 22 чеські і словацькі, 7 німецьких, 4 румунські та 38 змішаних – з двома мовами навчання. Через 18 років кількість початкових шкіл зросла до 803 [153, с. 106].

Позитивну динаміку простежуємо і у системі горожанських шкіл та середній ланці освіти. На кінець 1938 р. горожанських шкіл збільшилось у 5 разів– 44 (21 школа з руською мовою навчання, 23 – з чеською [57, с. 22]. Окрім того, якщо на території Підкарпатської Русі в 1918 році були три середні школи з угорською мовою навчання, а російську вивчали необов'язково тільки у курсі двотижневих уроків у гімназіях в Мукачеві і в Ужгороді, то у середині 30-х рр. із дев'яти середніх шкіл були чотири державні руські гімназії (в Берегові, Хусті, Мукачеві та Ужгороді [327]. В цей період у краї працювали також 5 учительських семінарій і 5 технічних училищ [153, с. 106].

У 1922 р. вступив у дію "Малий шкільний закон" № 226/1922 [157, с. 91–96]. згідно якого народні школи працювали за навчальними планами, які затверджувалися на окружних учительських конференціях. Кожен округ мав свій навчальний план. Літературно-краєзнавчий матеріал був розсіяний по всіх навчальних предметах: "викладовий язик" , "наука о родном краю", "історія", "співи" [71; 72; 75; 199].

Після прийняття Шкільної реформи у 30-х рр. ХХ ст. зміст шкільної освіти підпорядковується національно-державному вихованню. Головним фактором у розвитку літературного краєзнавства у цей час стала діяльність таких відомих педагогів, поетів і культурно-освітніх діячів, як А. Волошина, В. Бірчака, Ю. Боршоша-Кум'ятського, В. Гренджі-Донського, К. Заклинського, П. Лінтура, О. Маркуша, Ю. Ревая, М. Микити, І. Панькевича, Марійки Підгірянки, В. Поповича та ін. З їхніми іменами пов'язане розширення і суттєве збагачення усіх структурних компонентів літературного краєзнавства.

Яскраво вираженим і своєрідним явищем у структурі шкільного літературного краєзнавства у міжвоєнний період стає громадянсько-патріотичний напрям. На даному етапі його формують твори, в яких розкривається любов до отчини, до рідної землі, до свого культурного середовища. Цей компонент спрямовувався на виховання патріотизму, формування народотворчих якостей – етнічної свідомості, самосвідомості, гідності, честі. Причому любов до рідного краю, карпатської природи органічно поєднана з гарячими прагненнями віддати всі свої творчі сили задля служіння рідному народові.

Педагоги Ф. Агій, А. Волошин, Ю. Боршош, П. Яцко зазначали, що необхідно вчити дітей любити свій народ, родину, отчину, плекати національну свідомість. Ф. Агій з приводу зазначеного підкреслював: "Ми повинні своїх вихованців вести до того, абы любили свой родный край…абы любили свой родный язык, свои народнђ звычађ…щобы полюбили богатђ скарбы народного слова…абы в них закріпилася певна народна свђдомость, абы честовали самых себе, абы чувствовали себе народом, абы слова "Я Русин" переходили через их рот не только з радостею, але и з благородною гордостею…" [6, с. 122–134]. Вчитель народної школи Ю. Боршош, розмірковуючи про виховання патріотичних почуттів, зауважував, що "велику любов до рідного краю необхідно розвивати в учнів поступово. Уже у народній школі учитель має розбудити і зігріти в серцю дитини патріотичні почуття, які є і хоч вродженими, але не постійними, тому вимагають систематично вкріплювати в сердцю учеников сю любов" [26, с. 157–158].

Розвитку громадянсько-патріотичного напряму в 20–30 рр. XX ст. особливо сприяла педагогічна творчість А. Волошина. У своїй дидактичній системі визначний педагог втілив кращі риси передової педагогічної думки – патріотизм, гуманізм, демократизм, віру в людину. Як прихильник краєзнавчого підходу у навчально-виховному процесі, виступав за виховання в природнонароднім дусі, яке потребує "упознання самого себе, упізнання рідного краю, упізнання історії, землі, язика, літератури" [40, с. 132]. Педагог переконливо доводив, що розвиток патріотичних почуттів заохочує всіх до корисної праці задля свого народу.

У творах "Родна хата", "Родина", "По что я люблю Подкарпатську Русь" [42], "Моя батьківщина (про Келечин)", "Люби своє!" , "Отчина", "Земля родна" [49], а також у поезіях Б. Лепкого – "Родна стріха" [48], О. Духновича – "Я Русин быв" підкреслено, що Підкарпатська Русь є "рідною отчиною", і всі повинні любити рідну землю [43, с. 119]. На прикладі творів В. Гренджі-Донського – "Родный язык", "Люби родну мову" [43], Олени Пчілки – "Родне слово" [49] показано бережне ставлення до найдорожчого скарбу – материнської мови, тієї мови, якою треба розмовляти, вчитися і молитися, пам'ятаючи про приналежність до великого слов'янського роду.

Поетичні мініатюри Миколаї Божук – "Туда несесь душа моя"; І. Невицької – "Верховина"; С. Воробкевича – "Верховина"; Марійки Підгірянки – "Зелена Верховина", "Александру Духновичеві" [49]; В. Гренджі-Донського – "Любім свой родный край"; Ю. Бошоша-Кум'ятського – "Поцілунки полонин-красунь", "Люблю тебе, родный краю" [50] значно збагачують громадянсько-патріотичний напрям. Особливо зворушливо із цього приводу звучать рядки із поезії В. Гренджі-Донського: "Люби над все свой родный край, де нас зродила мати, в чужині долі не шукай, тут жити і вмирати" [50, с. 48].

Твори громадянсько-патріотичної тематики займають належне місце і у педагогічному доробку О. Маркуша. Привертають увагу тексти, в яких розкрито сутність понять "отчина", "рідний край". Це, наприклад, поезії: В. Гренджі-Донського – "Русин" [159]; Ю. Боршоша-Кум'ятського – "Я Русин"

[161]; О. Духновича – “Підкарпатські русины, оставте глибокий сон…” [159]; О. Павловича – “Я син Бескидов”, “Хоть руснаки” [161; 164]; Марійки Підгірянки (переробка М. Конопницької) “Не продам родну землю” [161], “Що я люблю” [159]; С. Рудницького – “Краса Подкарпаття”; Ю. Федьковича – “Родний край” [161]; прозові тексти – “Мы русины” [161]; “Отчина” (переклад И. Матієва); “Люби отчину” [161].

Вагомим внеском у розвиток патріотичного напряму в міжвоєнний період є педагогічний доробок Е. Фотула та Б. Заклинського. Найперше виділений напрям збагачується групою творів, в яких показано національно-етнічну своєрідність русинів. Звертаємо увагу, як просто, чітко і доступно дітям трактується поняття етно-національної приналежності: “Я Русин и Русином остану всегда. Всђ Русины – то мођ братя и сестры…Отчизна моя – то Підкарпатська Русь. Отчизна – се друга матір. Як любимо матір, так любимо и будемо все любити свою отчизну – свою родну землю” [307, с. 56]. Патріотична тематика виразно звучить у поезіях: О. Павловича – “Карпатський край”, “Я син Бескидов”, “Родна земля”; О. Духновича – “Я Русин быв”, “Підкарпатські русини…”, “Послідня моя піснь”. Краса, велич карпатської природи зображена у творах І. Воробкевича – “То наші любі, високі Карпати”, Л. Дем’яна – “Буря в полонині”, “Зимова природа на Верховині” [307].

Громадянсько-патріотична складова літературного краєзнавства на цьому етапі активно поповнюється російськомовними творами місцевих авторів. Таке явище є прикметною особливістю педагогічної діяльності М. Микити. Патріотичним спрямуванням відзначаються твори: А. Митрака – “На Верховинђ”, О. Павловича – “В чужинђ”, “Отечественная любов Подкарпатских Русинов” [183], “Батькови Духновичу” [184], М. Поповича – “Заветы предков”,“Край родной” (по Рунебергу і Емволову) [183].

Отже, патріотичний напрям у міжвоєнний період визначився як домінуючий чинник літературного краєзнавства. Твори даного напряму укорінювали в свідомості дітей почуття етнонаціональної гідності, виховували любов до свого народу.

В зазначений період особливого розвитку набуває історико-культурна складова у змісті літературного краєзнавства. Цей напрям служив активному пізнанню та осмисленню історії “малої батьківщини”, поглибленню знань про історію рідного краю, його найвидатніших діячів, забезпечував формування національної свідомості й патріотизму. У творах, які наповнюють даний напрям, прославляється самовіддана праця, мужність і безкорисливе служіння відданих синів Підкарпатського Русі рідному краю.

У навчальних виданнях А. Волошина історико-культурне життя краю представлене розповідями про замки на Підкарпатській Русі – “Невичанський замок” [43], “Ужгородський замок” [50]; про важливі історичні події та відомі історичні особи краю – “Княжество русинов” [50], “Олександру Духновичеви”, “Наш президент Т. Г. Масарик” [49], “Про князя Корятовича і жовтого змія Веремія”, “Князь Федор Корятович”, “Франц Раковцій” (Ю. Жаткович), “Масарик и русины” [50].

У педагогічному доробку О. Маркуша, Ю. Ревая виділений напрям поповнюється цікавими переказами – “Із історії Хустського замку, “Грушівський монастир”, “Правічні жителі Підкарпатської Русі”, “Плем’я русинов”, “Приход мадяров”, “Воєвода Петро Петрович” [161], “Підкарпатська Русь в давнині” , “Як ходили русини на “божий суд” [164]. Розповіді про безкорисливу працю О. Духновича задля рідного народу пройняті тексти “Наш батько” [169] та “А. Духнович ” [161]. Віршований текст “Князь Лаборець” та прозові оповіді про Ф. Корятовича (“Федір Коріятович”), воєводу Петра Петровича (“Воєвода Петро Петрович” [161]), першого історика І. Базиловича, Михайла Лучкая (“Михаїл Лучкай”), Олександра Павловича (“Александер Павлович”) [164] суттєво розширюють виділений напрям.

Збагачує історико-культурний напрям видання професора української мови Берегівської гімназії Корнила Заклинського “Народні оповідання про давнину“ (Історія Підкарпатської Русі в переказах) (1925) [194] такими переказами, як “Броницкій город”, “Про подземні печеры Хустского замку”, “Монастыр у Зарічу”, “Ропяный колодязь”, “Банскі горы”, “Про Добоша”, “Пісня про Кошута”, “Про кушницкый дзвон” та ін.

Яскраво презентована історико-культурна складова літературного краєзнавства у міжвоєнний період на сторінках краєзнавчих часописів "Підкарпатська Русь" (1923–1936), "Наш рідний край" (1922–1939). Її розширюють тексти: К. Заклинського – "Переказ про князя Лаборця" (Підкарпатська Русь, 1923, Р. 1, ч.1), І. Кондратовича –"Князь Федор Коріятович и Мукачевскій монастырь" (Підкарпатська Русь, 1923, Р.1, ч.1), В. Гаджеги–"Греческђ и руськђ монастирђ под Арпадовичами" (Підкарпатська Русь, 1924, Р.1, ч. 4), "Ужгородський замок" (Наш рідний край, 1926, Р.4, ч.10), "Невицький замок" (Наш рідний край, 1923, Р.2, ч.4), "Монастир в Малому Березному" (Наш рідний край, 1926, Р.4, ч.5), "Похід Юрій Раковця І через Мараморошскі Карпаты" (Наш рідний край, 1924, Р.3, ч.5), "Пинтя" (Наш рідний край, 1923, Р.2, ч.4), "Суд Ивана Корвіна" (Наш рідний край, Р.2,. ч.6), "Хустська Рада" (Наш рідний край, 1926, Р.4, ч.5), "Прилучення Підкарпатскої Руси до Чехословацької Республіки" (Наш рідний край, 1925, Р.4, ч.3) тощо.

У міжвоєнний період подальшого розвитку отримала соціально-побутова складова літературного краєзнавства. Змістовий аспект даного напряму підпорядковувався одному із найважливіших принципів навчально-виховного процесу 20–30-х рр. ХХ ст. шкільництва Підкарпатської Русі: "Школа має служити життю!" [326, с. 132–137]. На сторінках педагогічної преси наголошувалося про тісний взаємозв'язок розумового розвитку дитини із навколишньою дійсністю. Вважалося, що тільки пізнавши рідний край, дитина може пізнати, природу, суспільний уклад, життя в іншій країні. "Дитина має научитися розуміти умови життя і основи життя свого краю, працю людей…життя села, громади, округа", – зазначав у одній із статей педагог Іван Панькевич [206, с. 31–35].

Таким чином, цей напрям формують твори, в яких розкривається життя і побут населення краю – "Родна хата" [43], "Домашнє життя русинов" [50], "Гуцульська хата" [161], "Держися чисто!" [307], "Наше село" [159], "Верховинці" [307]; особливості ведення сільського господарства на Підкарпатській Русі – "Ораниця" [43], "Літо" [50], "На сінокоси і жнива" [159], "Лущення кукурудзи" [161]; традиційне заняття русинів – вівчарство – "Життя

на полонині" [161], "На полонині" [50], "Овчарь на полонині" [183], "На полонині Манчул" [164].

Детальні розвідки про побут, життя, господарювання жителів краю обнародує науково-педагогічний часопис "Подкарпатська Русь". Привертають увагу розвідки В. Гнатюка – "Гуцули" (Підкарпатська Русь, 1924, Р. 1, ч.2;1924, Р.1, ч.3; 1924, Р. 1, ч.4); М. Тумової – "Народня одежа на Подкарпатской Руси" (Підкарпатська Русь, 1924, Р. 1,ч.3; 1924,Р. 1, ч.4); М. Полянського – "Ткацтво в Худльовђ", І. Корнута – "Ткацтво в Білках мараморошскої жупи" (Підкарпатська Русь, 1926, Р.3, ч.3); М. Тиводара – "Живот на полонині", "Як одіваються русини в долині Боржавы" (із записів учителя А. Березинського) (Наш рідний край, 1926, Р. 4, ч.6) тощо.

Важлива складова літературного краєзнавства у цей період – твори фольклорно-народознавчої тематики. Як зазначала О. Заклинська, народні співанки, приповідки, зібрані із всіх околиць, жуп і місцевостей Підкарпатської Русі – це дуже важливий модерний напрям навчання [114, с. 43]. Він представлений у значній мірі творами календарно-обрядового циклу – колядками, щедрівками, веснянками ("Коляда господареві", "Коляда" [43], "Небо і земля" [50], "Новорічна щедрівка" [43], "Щедрівка" [161], "Веснянка" [43], "Як колядують у Росушці" [164]; "Первая колядка" [161]; "Колядки" [184]); легендами про св. Миколая, розповідями про звичаї і традиції, пов'язані із святкуванням різдвяних та великодніх свят ("Легенда про св. Миколая", "На святий вечір" [43], "В ночь св. Миколая", "Різдво" [161]; "Великдень", "Поливальний Понеділок" [50]; "В ночь св. Миколая", "Різдво", "Христос воскрес", "Великдень" [161]; "Колядки" [184]).

Збагачують фольклорно-народознавчий напрям публікації у періодичних виданнях, як-от: цикл народознавчих статей П. Світлика, учителя горожанської школи, – "Рождественный "Вертеп" і вертепна драма в Имстичеві" (Підкарпатська Русь,1928, Р.5, ч.1–2); "Старі молитви" (Підкарпатська Русь, 1930, Р. 7, ч. 4–5); І. Мигалки, шк. інспектора, – "Вифлеємскі ігри" (Підкарпатська Русь, 1929, Р.4, ч.10); "Звичаї та повір'я різдвяні у Русинов на Подкарпатю" (Підкарпатська Русь, 1929, Р.6, ч.1); народні повірки В. Довгуна –

“Пасха давно” (Підкарпатська Русь, 1923, Р.1, ч.1); статті І. Панькевича – “Весняні великодні ігри та пісні” (Підкарпатська Русь, 1928, Р.5, ч. 4), “Вефлеєм” як різдвяна ігра і “Вертеп” (Підкарпатська Русь, 1925, Р.2, ч. 2), “Подкарпаторуські суботки” (Підкарпатська Русь, 1928, Р. 5, ч. 6); К. Заклинського – “Водблиски давнины” (До історії весільних обрядів в народній поезії) (Підкарпатська Русь, 1930, Р.7, ч. 4–5); В. Ульваньского, учителя горожанської школи в Перечині, – “Старинні колядки Подкарпатскої Руси” (Підкарпатська Русь, 1923, Р.1,ч. 1; 1924, Р.1, ч. 2; 1924, Р.1, ч. 3; 1924, Р.1, ч. 4); А. Біланича – “Рождественне вђнчованя” (Наш рідний край, 1924, Р.3, ч. 4); П. Москалика – “Великодні звичаї в верховинських селах” (Наш рідний край, 1924, Р.2, ч. 8).

Сприяли збагаченню фольклорного компонента збірки Ф. Колеси – “Народні пісні з південного Підкарпаття” (1923), “Народні пісні з Підкарпатської Русі”; П. Світлика – “Підкарпаторуські перекази” (Прага, 1937) та ін.

Самоцінним педагогічним явищем у аналізований період виступає краєзнавчо-географічний напрям у структурі літературного краєзнавства. Здебільшого він представлений творами, в яких розкриваються особливості Карпатської природи – “Гори Підкарпатської Русі” [43], “Ліс” [50], “Стой” [183], “Про що б могли говорити наші Карпати” [184], “Прогулька на Говерлу” [161], “Зимова природа на Верховині” [307]; науково-популярними текстами про природні багатства краю – “Ліси і полонини на Карпатах” [50], “Мінеральна вода на Підкарпатській Русі” [183], “Ріки Підкарпатської Русі” [43], “Походження Тиси” (із мадярського народного переказу) [49], матеріалом природничо-довідкового характеру про соціально-економічне значення найголовніших міст у краї – “Ужгород” [182; 307], “Мукачево” [183], “Свалява” [161].

Розвитку географічного напряму сприяв дитячий педагогічний часопис “Наш рідний край”, на сторінках якого друкувалися оповідання, перекази про назви міст і сіл Підкарпатської Русі. Серед яких: “На Говерлу” (1923, Р. 2, ч. 2), “Берегсас” (1923, Р. 2, ч. 2), “Мукачово” (1923, Р. 2, ч. 3), “Драгово” (1924, Р.

2, ч. 8), “Горѣнчово” (1926, Р. 4, ч. 7), “Синевирська Поляна” (1925, Р. 4, ч.1), “Свалява” (1924, Р. 5, ч. 1), “Вышково” (1924, Р. 5, ч. 1), “Великий камѣнь в Илници” (1926, Р. 4, ч. 6), “Загатя” (1924, Р. 5, ч. 1), “Данилово” (1926, Р. 4, ч. 6), “Давнѣ сольнѣ копальнѣ в Нересницях” (1924, Р. 3, ч. 6), “На Воловской верховинѣ” (1925, Р. 4, ч. 2), “Долиною Тереблі” (1925, Р. 4, ч. 1) тощо.

Важливу роль у розвитку літературного краєзнавства у міжвоєнний період складає діяльність культурно-освітніх товариств “Просвіти”, “Общества имени Александра Духновича”, Освітнього благодійного фонду “Школьная помощь”, молодіжних організацій “Скаут”, “Пласт”. Так, за сприяння літературно-наукового відділу товариства “Просвіти” вийшли у світ книги, які знайомили молодь з народною творчістю русинів Закарпаття, літературні твори про історію Підкарпатської Русі. Предметом постійної уваги керівництва “Просвіти” було поповнення фондів учительських та шкільних бібліотек науковою літературою та підручниками, що сприяло поширенню знань про історію Підкарпатської Русі, етнографію, фольклор [325, с. 8–9]. Особливий інтерес до пізнання рідного краю, його традицій, звичаїв, мови, усної народної творчості виявляли члени товариства “Пласт”. Адже основне завдання пластуна, як наголошувалося у статуті, було “Любити свою батьківщину, свої звичаї, обичаї, мову, научитися помагати і указувати дорогу своєму народові, аби був великим і могутнім, боронити свій народ твердо і характерно від усякої кривди, піднести культуру своєї вітчизни” [153, с. 100].

Таким чином, у 20–30-ті роки ХХ ст. у шкільництві Підкарпатської Русі літературне краєзнавство завдяки активній подвижницькій діяльності творчої інтелігенції отримує потужний розвиток. Загалом відбувається активне збагачення усіх напрямів літературного краєзнавства. Структурні компоненти літературного краєзнавства у навчально-виховній роботі цього періоду знаходяться у тісному взаємозв’язку, і за цієї умови утворюють систематичну, цілісну педагогічну систему, яка сприяла збереженню традицій, історії, родоводу, забезпечувала духовну єдність поколінь, неперервність минулого, сучасного і майбутнього суспільства.

Розвиток літературного краєзнавства у період угорської окупації краю (1939–1944) вважаємо третім етапом нашого дослідження.

З 1939 р., як зазначають дослідники, у шкільництві Підкарпаття спостерігається поступове зменшення народних і горожанських шкіл, гімназій і семінарій. Уже в перші роки окупації були закриті горожанські школи в Іршаві, Нересниці, Нижніх Воротах, у Ясінях, Кальнику, Порошкові; загалом із 44 горожанських шкіл залишилося лише по одній в Ужгороді, Мукачеві, Великих Лучках та в Чинадієві [57, с. 23].

Архівні матеріали свідчать, що із 1939 до 1944 р. із 457 руських народних шкіл, які існували в Чехословацький період, 320 було змадяризовано. На 100.000 руських дітей лишилось 137 народних шкіл. Із 18 горожанських шкіл 14 було змадяризовано, із 7 гімназій 5 було мадярських [77]. Крім того, гортіївська влада у 1939 р. реорганізовує учительські семінарії у ліцеї [58, с. 24]. Всі вчителі, які працювали за уряду А. Волошина, були звільнені. Підкарпаття покидають В. Гренджа-Донський, А. Волошин, Зореслав, В. Бірчак, І. Панькевич, А. Патрус-Карпатський, М. Томчаній, А. Карабелеш та М. Попович відправлені в німецькі концтабори. Українофільська учительська громада, “Просвіта” і підтримуване чехословацьким урядом Педагогічне товариство були оголошені поза законом, дозволялося існувати тільки русофільсько-русинофільському Учительському товариству [153, с. 110].

Із шкільних бібліотек вилучали шкільні підручники, видані українською, російською, чеською мовами. Регентський комісар М. Козьма прямо заявляв, що не угорська, а українська мова небезпечна для “русинської”, оскільки, на його думку, “30–40-а мільйонна нація легко може асимілювати 550-тисячну націю” [192, с. 554].

За таких обставин мовою викладання в роки окупації було оголошено “угро-руську”. На цій мові підручники для народних шкіл поступили уже в 1939 році. У школах цього періоду зверталася особлива увага на вивчення творчості місцевих письменників [316, с. 99]. “Літературна неділя” за 1942 р. писала: “Нав’язуйте школьное ученіе и воспитаніе на материнський язик и

родинні традиції. Пишіть школьні подручники так, чтоби дітина виділа в них свою отчину и своє життя…” [23, с. 67–71].

Офіційна освітня політика угорського режиму велику увагу надавала християнсько-націоналістичному вихованню. З цією метою власті створювали на Підкарпатті церковно-молодіжні організації, такі, як “Товариство пресвятого серця Хрестового”, “Місійний Союз молоді”, “Католицька секція”, завдання яких було виховання молоді у християнсько-патріотичному дусі [58, с. 25]. Так, на сторінках журналу Учительського товариства Карпатського Краю “Народна школа” у статті М. Пуглика “Выхованя святостефанской идеи вь школахь” читаємо: “На першому місцѣ межи цѣлями выховы стоить народь, нація, патріотизм. Націонализмь захвачує всѣ галузѣ суспольного житя и грае домінуючу ролю… у всезагальной выховѣ и цивилизаціи” [233, с. 44–46].

Аналіз історико-педагогічних джерел дає підстави стверджувати, що літературне краєзнавство у цей період представлене широко та багатогранно. Патріотичний напрям має цілком виражений християнсько-націоналістичний характер. Тобто, любов до отчизни є нероздільною із любов’ю до Бога: “Вѣриме только в бога и в одну отчизну” [212, с. 103] Він представлений прозовими розповідями про рідну отчину – “Мадьярію”, ліричними мініатюрами, в яких оспівана краса Карпат, а також літературним жанром – молитвою (“Молитва за Отечество” [101]). Так, у творах “Наші Карпати”, “Наша родина” [212], “Мы опять счастливы”, “Наша отчина” [101], “Наш родный край” [212], “Родный дом”, “Наша отчизна” [101], “Родина” [315] наголошувалось, що наша батьківщина – Карпати, “то – наша Родина, то наша Краина!” [212, с. 23], яка “єсть найкрасшей краиной свѣта”, “мы туть родилися, туть живеме и туть желаєме умерти” [212, с.110].

Помітно збагачений даний напрям ліричними творами. Серед яких поезії О. Духновича – “Я русин быв” [212], “Послідняя моя піснь” [315], “Руський марш” [287], “Песнь земледельца весною” [315], “Гімн подкарпатських русинов” [287]; А. Карабелеша – “На родині” [315]; П. Федора – “Под горою”; А. Митрака “На Верховині” [287]; Ю. Ставровського-Попрадова – “На Бескиді”, “Родина” [234]; М. Поповича – “Верховина” [287], “Восход солнца”,

“Утренняя заря” , “Май” [315]; О. Павловича – “Отечественная любов Подкарпатских Русинов” , “В чужині” [315]. У поезіях сконцентрована увага на таких образах, як рідна домівка, рідні гори, мила Верховина, Оскільки саме тут, як наголошено у поезіях, “мы світ узріли”, тут “нам отець и мать перву пісню піли (“Родный домь”, Павел Федор); а гори Карпати всім “милі”, “ихь не замѣнимь на чужи края” [212, с. 96].

Твори, які були спрямовані на виховання високоморальної особистості, на прищеплення любові та поваги до батька-матері, членів сім’ї, родини доповнюють на даному етапі морально-ціннісний напрям. Це розкрито у таких творах: “Привіти” – “Матері”, “Батьку”, “Дідусеві” [212], “Отець”, “Мати”, “Дід і баба” [101], “Будь вдячный своим родителямь”, “Глубока старость” [287], “Мамка” [315] та інші. Повага до батьків прищеплювалася і на основі малих фольклорних жанрів (крилатих висловів, приказок), як-от: “Чти отца и матерь твою, да благо ти будеть и долголѣтень будеш на земли” [101], “Чада, (дѣти), послушате родителей во всемь”, “Добрые дѣти – отцу-матери вѣнець, злые – отцу-матери конець” [101].

Морально-ціннісний напрям літературного краєзнавства у зазначений період поповнюється також творами, які сприяли вихованню милосердя (“Як помогли бідному хлопчику”; працьовитості (“Подкова” [101], “Три грядки”, “О трудолюбии” [315]; засуджували шкідливі звички (“Два портреты” [315]); наголошували про важливе значення духовності у житті людини (“Два перстни”, “Богатство”, “Царь и сорочка”, “Государь и работник” [315].

Збагачують морально-ціннісну складову у цей період тексти духовно-релігійного спрямування, які представлені у розділах “Церковно-славянское чтеніє”. У розділи були включені вислови із Святого Письма, молитви на церковно-слов’янскій мові – “Молитва Господня”, “Молитва до пресвятої Богородиці” [212], “Молитва за Отечество” [101].

Фольклорний напрям на даному етапі наповнили оповідання і вірші про очікування та святкування великих релігійних свят – Різдва, Великодня та оповіді про чудотворця святого Миколая. Це, наприклад, тексти: “Рождество” ([212], “Письмо к маленькому Іисусу”, “Колядники”, “На Пасху” [101],

“Рождество Христово под Карпатами” [234], “Нова радость стала” [101], “Христос воскрес” (Є. Фенцик) [315], “Святий отець Николай”, “О кто, кто Николая любить” [101].

Збагачує даний напрям “Збірничок гуцульських народних пісень, коломийок” (1941) Василя Піпаша; дебютна збірка “Угро-русския коляды” (1942) Петра Лінтура; 6 збірок закарпатських народних казок О. Маркуша (серед яких - “Подкарпатськђ народнђ казки” (1941, 1942)); унікальна збірка “Народнђ пђснђ подкарпатських русиновь” (з нотами)(1944) Дезидерія Задора, Юрія Костя, Петра Милославського.

Патріотичним пафосом пройняті твори історико-культурного напряму. Акцентуємо увагу, що на даному етапі цей напрям суттєво збагачений як жанровою, так і тематичною розмаїтістю. У ньому доцільно виокремити чотири групи історико-культурних нарисів: 1) із життя слов’ян (“Вђра и обычаи древних славянь”, “Просветђтели славянь”) [315]; 2) прихід мадяр та спустошення краю татарами (“Приход Мадьяров” [101], “Святий Стефан”, “Татары”, “О чудесном оленђ” [315] та ін.); 3) замки, монастирі, музеї (“Наши замки”, “Хустскый Замокь”, “Невичанскый Замокь”, “Грушевский монастырь”, “Чернецькій монастырь” [287; 315] і ін.); 4) відомі історичні особи Підкарпаття (“Князь Федорь Корьятович”, “Олена Зриній”, “О Стефанђ Сеченій”, “Великіе мужи Мадьяріи”, “Регент витязь Миколай Горти”, “Наши будители” [315], “Не забудьме о своихъ!” [234].

Про цінність історичних переказів висловлює думку О. Маркуш у 1942 р. у рефераті для будапештського радіо: “Який то єсть скарб у сих казках и переказах! У них показується народна мудрость. У них одбивається душа, отзеркалюєся язык и дух народа. Сі казки и перекази то часть нашой исторіђ” [163, с. 125–128]. Педагог попереджував про те, щоб ні в якому разі не допустити того, “абы старђ переказы, оповыданя забылися, пропали” [163]. Досліджуючи історичні перекази рідного краю, О. Маркуш під псевдонімом А. Хустський у 1943 р. укладає збірку “Старинні замки Подкарпаття”.

У чотирьох номерах журналу “Народна школа” (додаток “Литературно-научное приложение”) у цей період були надруковані народні історичні

перекази про Матвія Корвіна (1940–1941, ч. 7), Ференца Ракоці II (1940–1941, ч. 9), Йосифа Другого (1940–1941, ч. 3), упорядковані викладачем історії та літератури Хустської гімназії П. Лінтуром.

Зміст соціально-побутової тематики літературного краєзнавства не зазнає змін. Традиційно цей напрям наповнюють твори про життя-побут народу Підкарпаття (“Життя верховинців” [233]), весняно-осінні польові роботи (“Як люди научилися сіяти хліб? ”, “На поле осенью” [101], “Картофель” [315], “Наши Русины на жнивах”, “Сѣнокос” [233], “Вечер земледельца” [315]; поширені ремесла у краї (“Плавленіе дерева”) [234].

Певний вплив на зміст шкільного літературного краєзнавства зробило Підкарпатске общество наук, що активно розгорнуло свою діяльність у цей період. Редаговані товариством періодичні видання – щоквартальник “Зоря-Hajnal” (1941–1943), молодіжний щомісячник “Руська молодежь” (1941–1944), двотижневик “Літературна неділя” (1941–1944), а також серії “Народна Бібліотека”, “Діточа Бібліотека”, “Літературно-научна Бібліотека” популяризують краєзнавчу літературу. Зокрема, часопис “Літературна неділя” (редактор – І. Гарайда) вміщує на своїх сторінках літературно-краєзнавчий матеріал: оригінальні поезії місцевих авторів – Ф. Потушняка, І. Колоса, П. Міговки, Ю. Боршоша-Кум’ятського; прозові оповідання О. Маркуша і Ю. Станинця; серію народознавчих розвідок Ф. Потушняка – “Дозвуки пастырского періоду в народномь фольклорѣ” (1941, р.1, ч. 6), “Ночник в народном вірованю” (1941, р. 1, ч. 8), “Вовкун” (194I, р. 1, ч. 9), “Гад в народном вірованю” (1941, р. 1, ч. 11), “Звірі і птахи в народномь вірованю” (1941, р. 1, ч. 13), “Чорнокнижники в народном вірованю” (1941, р. 1, ч. 16), “Крачунь” (1942, р. 2, ч. 1), “Баранки” (різдвяна гра) (1942, р. 2, ч. 3), “Ростина в народном вірованю” (1942, р. 2, ч. 6), “Паска в народном вірованю” (1942, р. 2, ч.7) та ін.; *фольклорні твори* – “Полонинко, Руна, Руна” (1941, р. 1, ч. 6); А. Руснак – “Ладканя”, “Сироті” (1941, р. 1, ч. 12); народні твори у записах Туряника – “Як то дві любити” (1941, р. 1, ч. 7), “Троякое зіля” (1941, р. 1, ч. 11), “Колискова”, “Співаночки мої” (1941, р. 1, ч. 11), “Свадьба в долині Турі” (1942, р.2, ч. 3), “Янчик и Анця” (1942. р. 2, ч. 7); Е. Балецький – “Ишли турки

за татарами" (1941, р. 1, ч. 13), "В Волосянці" (1941, р. 1, ч. 13); Е. Кубиній – "Новорічна молитва" (1942, р. 2, ч. 1), Л. Дем'ян – "Свадьба" (1942, р. 2, ч. 7).

Таким чином, шкільне літературне краєзнавство у нових суспільно-політичних обставинах, які склалися на Підкарпатті з кінця 1938 по 1944 рр., розвивалося по висхідній. Цей період характеризується, з одного боку, активним збагаченням патріотичного та історико-культурного напрямів, з іншого боку, – суттєвим розширенням морально-ціннісного. Дещо менше наповнюється на цьому етапі географічна та фольклорно-народознавча складова літературного краєзнавства. В підсумку, неповні шість років стали важливим періодом розвитку шкільного літературного краєзнавства, які відкривали широкі перспективи для його подальшого творчого збагачення. Проте нові геополітичні обставини, які склалися на Підкарпатті із середини 40-х років XX століття, на кілька десятиріч призупинили поступальний розвиток змісту аналізованої педагогічної категорії.

З жовтня 1944 р. фіксуємо четвертий етап у розвитку літературного краєзнавства у школах області, який, як вважаємо, тривав до кінця 80-х рр. і був підпорядкований головним чином ідейно-політичним принципам комуністичного виховання.

Нижня межа даного етапу пов'язана із соціально-політичними змінами у краї – утворення Закарпатської України (1944 р.) та включення Закарпатської області до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (1946 р.). Ці зміни кардинально вплинули на розвиток змісту літературного краєзнавства у шкільництві краю, визначивши його подальше трансформування. Верхня межа даного періоду співпадає із початком 90-х рр. XX століття, коли до програм української літератури було введено нову рубрику "Література рідного краю".

Вивчення архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що літературне краєзнавство у школах Закарпатської області у радянський період не припинялося, проте було відірване від цілісного навчально-виховного процесу, велося безсистемно, стихійно, епізодично, без науково-методичної основи. Бралися до уваги тільки такі літературно-краєзнавчі матеріали, які

представляли життя з політичної точки зору, пов'язані із революційною боротьбою і соціалістичними перетвореннями.

Характерна особливість даного періоду – відсутність навчальних планів, програм, підручників чи посібників з літературного краєзнавства, що негативно позначилось на розвитку змісту шкільного літературного краєзнавства. У цей період виходять тільки краєзнавчі популярно-художні видання.

Перший етап цього великого періоду охоплює середину 40-х – кінець 50-х років XX ст., характеризується впровадженням обов'язкового семирічного навчання у загальноосвітній школі, утвердженням на Закарпатті єдиної системи радянської школи і виховання, формування трудової політехнічної школи. Перехід на радянську систему освіти відбувався протягом 1945–1946 н. р. Як констатує А. Ігнат, завдяки допомозі командування 4-го Українського фронту в грудні 1944 р. і на початку 1945 р. школи Закарпатської України одержали радянські підручники – понад 90 тисяч примірників, що дало змогу перебудувати навчання і виховання молоді за принципами радянської педагогіки [123, с. 44]. А протягом першої половини 1945 р. було одержано ще 373 тисячі підручників [202, с. 155].

Відповідно Постанови "Про реформу системи освіти на Закарпатській Україні" народні, горожанські школи та гімназії було перетворено в початкові, семирічні і середні школи [123, с. 45]. Якщо в грудні 1944 р. навчання проходило у 350 школах, то в 1945 уже функціонувала 451 початкова школа, 6 гімназій та 25 горожанських шкіл, 3 вчительські семінарії і 3 середні торгові школи [155, с. 85]. У 1950 – 1951 н. р. на Закарпатті діяли 475 початкових, 318 неповних середніх і 54 середні школи. [58, с. 26–29]. З цього часу мережа освітніх навчальних закладів невпинно зростає. Пізніші статистичні дані (1969–1970 н. р.) показують, що загальна кількість українських шкіл трохи зменшилась – 614 [153, с. 160].

Українська мова була впроваджена як мова викладання у школах, засобах масової інформації, культурному житті загалом, натомість замінивши собою в цій функції русинську розмовну та російську, які домінували у культурно-громадському житті жителів попереднього періоду.

У зв'язку із переходом на радянську систему освіти літературне краєзнавство втрачає національну суть, оскільки зміст освіти спрямовується на формування в учнів радянського патріотизму, радянської національної гордості, марксистсько-ленінського світогляду, виховання учнів у дусі комуністичної моралі, всебічно розвинених, високо-ідейних, полум'яних патріотів Радянської Вітчизни [79] тощо.

Дієвим інструментом радянізації краю стала кадрова політика тоталітарного режиму. Міністерство освіти УРСР направляє в область учителів із східних і центральних областей України. Тільки за період 1946–1950 років в область було направлено 2700 учителів [202, с. 158]. Відбувається активне вилучення "націоналістичних елементів" із навчально-виховного процесу та різке посилення політизації та ідеологізації школи. З цього приводу Міністерством освіти України було видано ряд постанов, наказів, які стосувалися виключно шкіл західних областей України. Оскільки саме у навчальних закладах західного регіону було зафіксовано прояви аполітичності, "низький ідейний рівень та прояви класово-ворожих буржуазно-націоналістичних концепцій у навчанні та виховній роботі" [76], "неналежне комуністичне виховання учнів" [78]. Міністерство Освіти вживало жорсткі заходи щодо швидкої перебудови навчально-виховного процесу шкіл цього регіону на радянську систему освіти.

Із ухваленням у 1958 р. Закону СРСР "Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток народної освіти в СРСР" [116] запроваджено загальнообов'язкове восьмирічне навчання, основою навчання і виховання в школі стає поєднання навчання з продуктивною працею, посилюється увага до краєзнавчої роботи. З цією метою у школах вводиться виробниче навчання, краєзнавча діяльність нерозривно пов'язується із грандіозною програмою розгорнутого комуністичного будівництва в країні. Широкого розмаху набувають краєзнавчі гуртки, походи, екскурсії по вивченню рідного краю, туристсько-краєзнавчі естафети юних мандрівників, в рамках яких виокремлюємо літературно-краєзнавчу роботу учнів (Детальніше див. 2.3 даного дисертаційного дослідження). Ідеологічні за змістом, з чітко вираженим

виробничим спрямуванням такі заходи, на жаль, не спряли розвитку літературного краєзнавства.

60–80-і рр. XX століття – другий етап цього періоду, який характеризується помітним піднесенням літературно-краєзнавчої роботи у шкільництві краю. Як відзначає академік АПН О. Сухомлинська, офіційною владою СРСР широко використовуються патріотичні й національні почуття і устремління, дається офіційний дозвіл на їх прояв у вузьких рамках фольклорно-етнографічного спрямування [277, с. 61], що зумовило формування у змісті літературного краєзнавства таких тенденцій: 1) поступове збагачення фольклорного напряму; 2) відновлення історико-культурної складової.

Це у свою чергу надає могутній стимул творчій інтелігенції Закарпаття. З'являються друковані видання письменників, фольклористів, культурно-освітніх діячів. Серед яких – Ю. Боршош-Кум'ятський, Ю. Гойда, П. Лінтур, О. Маркуш, П. Пойда, В. Ладижець, М. Тисянська, І. Гурдзан, В. Іваньо, М. Кречко, В. Микитась, С. Мишанич, І. Сенько, І. Чендей, О. Улинець та інші.

Важливе значення для розвитку фольклорної складової на даному етапі мала діяльність П. Лінтура (1909–1969) – відомого педагога, громадсько-культурного діяча, вченого, літературознавця. Видатний фольклорист зафіксував безцінний фольклорний спадок Закарпаття, видав збірки казок, балад, народних пісень, історичних переказів, які значно збагатили фольклорний напрям: "Закарпатські казки Андрія Калина" (1959), "Казки Верховини" (1960), "Майстер Іванко" (1960), "Казки зелених гір" (18 сюжетів казкаря Михайла Галиці; 1965), "Закарпатські пісні та коломийки" (1965), "Колядки та щедрівки" (1965), "Народні балади Закарпаття" (1966), "Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати" (1966), "Три золоті слова" (43 сюжети казкаря Василя Короловича; 1968), "Дідо-всевідо" (1969) та інші.

Казки сприяли вихованню у молодого покоління кращих моральних якостей, втілених у таких рисах характеру, як людяність, кмітливість, добродушність, працьовитість, щирість, простоту і відвертість. Так, літературознавець В. Поп з приводу виходу першої збірки, упорядкованої П. Лінтуром "Закарпатські казки Андрія Калина", зазначав, що пізнавальна і

виховна цінність казок величезна, що вони вчать любити рідну землю, народ, прищеплюють любов до вивчення історії минулого [220, с. 143].

Збиранням усної народної творчості Закарпаття у цей період займався письменник І. Чендей. У 1960 р. видав збірку "Казки Верховини", куди ввійшло шість казок, записаних прозаїком. У співавторстві із П. Лінтуром упорядкує "Казки зелених гір" (1965), де були зібрані казки одного з найталановитіших казкарів Закарпаття – Михайла Галиці.

Помітний внесок у розвиток літературного краєзнавства у даний період належить збирачу фольклору і письменнику Л. Дем'яну, який записав біля 6000 тисяч коломийок, 700 прислів'їв, понад 150 казок, 31 щедрівку, 34 загадки, 49 анекдотів [309, с. 199]. Фольклорний доробок репрезентують видання - "Зачарована підкова" (1959), "Чарівне серце" (1964), "Казки Верховини" (1960), "Казки" (1969), "Закарпатські сміховинки" (1966, 1967).

Творчий доробок поета і збирача усної народної творчості П. Пойди – пісні, коломийки, балади, казки, легенди, перекази, прислів'я, приказки, загадки – також збагачують фольклорний напрям. Це, зокрема, збірки: "Пісні з полонини" (1966), "Закарпатські сміховинки" (1966, 1967), "Коломийки" (1969), "Пісні Карпат" (1970), "Легенди нашого краю" (1972), "Ой співаймо співаночки" (1973), "Народні усмішки" (1978), "Легенди і перекази" (1985) та інші.).

Розширюється фольклорний напрям у цей період коломийками О. Улинця [294], І. Гурдзана [63], І. Сенька [267].

Так, твори О. Улинця з'являються на сторінках обласних та республіканських газет, в альманасі "Радянське Закарпаття" (1950, №2; 1951, №1; 1957, №2), журналі "Народна творчість на етнографія" (1959, №1), у збірниках "Народні співці Радянської України" (1955), "Пісне наша – доле наша" (1967) [308, с. 717]. Творчий доробок фольклориста представлений у книгах "Знайдене щастя" (1958), "З коломийкою по світу" (1973).

Коломийки І. Гурдзана, які збагачують фольклорний напрям, опубліковано у книзі "Народні співці Радянської України" (1955), а також в окремих виданнях – "Голос серця" (1959), "Золота криниця" (1973).

Певний внесок у розвиток змісту літературного краєзнавства у цей період зробила О. Рудловчак (1919–2007) – словацька дослідниця, педагог, літературознавець, культурно-громадський діяч. Вона цікавилася літературою, історією, фольклором, етнографією та культурно-освітнім життям закарпатського народу. Підготувала кілька антологій: "Поети Закарпаття" (1965 – співавтор В. Микитась), "Зелений віночок – червоні квіточки" (1965), а також двотомну "Хрестоматію закарпатської української літератури XIX століття" (1976, 1985).

Заслуговують особливої уваги наступні видання, які збагачують фольклорну складову літературного краєзнавства у радянський період: Є. Недзельський – "З уст народу: Прислів'я, приказки, заклинання, примовки, загадки і приповідки" (Пряшів, 1955); В. Іваньо – "Скарби народної мудрості" (1959); М. Кречко – "Закарпатські народні пісні" (Ужгород, 1959), "Закарпатські пісні та коломийки" (Ужгород, 1965); ; "Закарпатські народні пісні" (Київ,1962), В. Піпаш-Косівський "Трембіта" (Ужгород, 1962), "Сінокіс" (1973); В. Микитась –"Закарпатські сміховинки" (1966); "Пісне наша, доле наша" (Ужгород,1967); Ю. Ткряниця "Пісні Карпат" (1972); С. Мишанич – "З гір Карпатських" (Ужгород, 1981) та інші.

Окрім усної народної творчості, учні у цей період мали змогу читати легенди, перекази Закарпаття. Цьому сприяв вихід наступних видань: "Легенди Карпат" (1968), "Легенди нашого краю" (1972), "Легенди мого краю" (1978) (Ю. Чорі), "Легенди і перекази" (1985). Традиційно, минувшина рідного краю представлена відомими переказами та легендами про замки Закарпаття, що були надруковані у часописі "Наш рідний край" (1922–1939), розповідями про прихід татар, загибель князя Лаборця, діяльність Федора Корятовича ("Народні оповідання про давнину" Б. Заклинського). Проте дещо розширюють дану тематику:

– тексти про легендарних месників – Олексу Довбуша, опришків Григора Пинтю та Миколу Шугая;

– оповіді про походження сіл Закарпаття (Кваси, Калини, Голубине, Горонду, Загаття, Імстичове, Чумальово, Велику Копаню, Новоселцю, Страбичове, Берегове, Тур'ю Бистру та ін.);

– історичні перекази про назви гір, водоймищ ("Про полонину Чорну", "Червона скеля", "Гора Іновський Діл","Дідівське болотне городище", "Синевирське озеро", "Мочило", "Шандровський соляний колодязь", "Скеля бабка" тощо).

Збагачують, урізноманітнюють патріотичну складову літературного краєзнавства у радянський період поетичні твори: Ю. Боршоша-Кум'ятського, В. Вовчка, А. Патруса-Карпатського, Ю. Гойди, В. Діянича, В. Ладижця, С. Жупанина, П. Скунця, В. Панченка, Д. Кременя, Ю. Шипа, Х. Керити, П. Мідянки. Кращі зразки громадянсько-патріотичної лірики розкривали перед читачами красу милої рідної Верховини: "бурокорі чарівні смереки" (А. Патрус-Карпатський), "країну синіх верхів із вічнозеленою смерековою казкою" (Ю. Боршош-Кум'ятський), "смерековий край" (С. Жупанин), "гори мальовані" (В. Діянич), "край зелений, величавий", "із пахощами глиці", "синя квітка в розсипах роси" (Х. Керита). На жаль, патріотичні твори фундаторів крайової літератури – Зореслава, В. Гренджі-Донського, В. Бірчака, В. Поповича, П. Міговка, Ю. Станинця, Д. Поповича, І. Ірлявського і ін. були недоступні читачам у період радянської ідеологеми.

Пропагували твори закарпатських майстрів слова численні антології, літературні альманахи, колективні збірки. Серед яких – "Радянське Закарпаття" (1947–1957) (у 1958–1959 виходив під назвою "Карпати"), "Весна" (1947), "Веселі дзвіночки" (1957), "Лицем до сонця" (1969), "Голоси молодих" (1958, 1961), "Перша зустріч" (1965), "Перевал", "Новоліття", "Гірські квіти" (1962), "Калинові корали" (1967), "Віщий вогонь" (1974), "Суцвіття", "Сонячний годинник" тощо. З цими творами школярі могли познайомитись в сільських (міських) бібліотеках, які були основними осередками популяризації крайової літератури у радянський період.

Варто зауважити, що Державне видавництво в Києві "Радянський письменник", Закарпатське книжково-газетне видавництво "Карпати" щорічно

випускає багатотисячними тиражами краєзнавчу художню літературу. Тільки за 1971 рік видавництво видало 2 млн. 59 тисяч книг, Закарпатська область стала четвертим найбільшим книговидавцем в Українській РСР [153, с. 158]. Книги крайових літераторів виходять друком в Ужгороді, Києві. У Москві видають збірники творів М. Томчанія, І. Чендея, Ю. Гойди, Л. Балли, М. Тевельова, Ф. Кривіна. Згодом книги закарпатців стають звичним явищем у столичних видавництвах, що є свідченням високих естетичних і гуманістичних цінностей крайової літератури [218, с. 128].

В цей період, як зазначає П. Ходанич, потужно зазвучала закарпатська поезія: читачі зустріли поетичне слово В. Фединишинця, В. Густі, М. Матоли, В. Матіїва, К. Копинця, Н. Панчук, угорськомовних поетів К. Балли, М. Фюзеші [218, с. 29]. Однак, як засвідчує науковий пошук, у зв'язку із відсутністю навчальних видань ускладнювався процес використання у шкільній практиці літературно-краєзнавчих матеріалів. Випускники загальноосвітніх шкіл йшли в життя із назвичайно бідним запасом знань про літературу рідного краю.

Отже, вивчення архівних матеріалів, історико-бібліографічних джерел дає підстави стверджувати, що домінування заполітизованості та заідеологізованості у навчально-виховній роботі, відкидання принципів націоналізації, духовності, гуманізації, надмірна централізація навчальних планів, програм, підручників обмежували можливість вивчення літератури рідного краю. За таких обставин специфічного розвитку набули окремі складові структурної організації літературного краєзнавства (цілком сформовані за попереднє півстоліття) – фольклорний та історико-культурний. Аналіз джерельної бази дає підстави іменувати цей період як занепад літературного краєзнавства у шкільництві Закарпаття в умовах радянської ідеологеми.

Новим етапом у розвитку літературного краєзнавства у школах Закарпаття стають останні роки XX століття, коли національна ідея починає посідати провідне місце у формуванні середньої освіти.

Нижня межа п'ятого етапу охоплює кінець 80-х – початок 90-х рр. XX століття, верхня – 2011 рік. Виокремлення цього етапу зумовлене реформуванням національної системи освіти, яке відбулося після проголошення

незалежності України. У зв'язку з чим зміна парадигми суспільної свідомості, переосмислення ціннісних орієнтацій, усвідомлення пріоритетності загальнолюдських та національних цінностей стали новим поштовхом у активації шкільного літературного краєзнавства. Цей період розглядаємо як початок часткового відродження літературного краєзнавства у школах області.

За роки незалежності прийнято ряд нормативних документів, які регламентують літературно-краєзнавчу діяльність: "Державна національна програма "Освіта. Україна XXI століття" (1994 р.), "Концепція гуманітаризації загальної середньої освіти" (1994 р.), Закон України "Про освіту" (1996), "Концепція загальної середньої освіти" (2001 р.), "Національна доктрина розвитку освіти" (2002). Крім того, у 2001 році вийшов Указ Президента України №35/2001 "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23 січня 2001 року, в якому визначено завдання "забезпечити розроблення та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України" [290]. У 2002 р. – Постанова Кабінету Міністрів України №789 "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року", метою якої є "забезпечення розвитку краєзнавства, популяризація краєзнавчих досліджень, залучення широких кіл громадськості до національної культурної спадщини" [224]. Заслуговує на увагу "Концепція Краєзнавчої освіти та виховання" В. Обозного, в якій зазначено, що краєзнавчо-народознавча діяльність у сучасних умовах – це не окремий аспект шкільної навчально-виховної роботи, а новий зміст і мета виховання підростаючого покоління [138, с. 6].

Розробка нормативно-правової бази стимулювала процес введення літературного краєзнавства у систему шкільної літературної освіти. У "Пояснювальній записці" проекту програми з української літератури (1988) Інституту педагогіки АПН України автори О. Бандура, Н. Волошина зазначали: "З метою ознайомлення учнів з творчістю письменників, що жили або живуть в області (районі), місті (селі), де розміщена школа, та посилення патріотичного виховання до програм введена рубрика "Література рідного краю" [228, с. 4].

Уроки літератури рідного краю мають місце і в програмі з української літератури Київського державного університету ім. Т. Г. Ше вченка (керівники авторського колективу П. Кононенко, В. Неділько). Зокрема, у цьому документі зазначалося: “До програми введений розділ “Література рідного краю”. Кількість годин для його опрацювання, а також сам навчальний матеріал визначає вчитель. Це може бути більш глибоке опрацювання творчості письменників-земляків, які вивчаються за програмами… або ознайомлення з творчістю письменників, твори яких до програм не входять, але життя і творчість їх пов’язані з певною місцевістю” [227, с. 287–288].

Рубрика “Література рідного краю” збережена і у програмі із української літератури для 12-ти річної школи. У “Пояснювальній записці” чинного документа відзначено, що кожен клас закінчується уроками “література рідного краю”, які дають широкий простір для вибору як учителя, так і учнів [291, с. 9]. У новій програмі із української літератури для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів (2013 р.) зазначається, що на рубрику “Література рідного краю” відведено у кожному класі по чотири години, які вчитель упродовж року має розподіляти самостійно [292].

Для практичної реалізації уроків з літературного краєзнавства у загальноосвітніх школах Закарпаття науковцями обласного інституту післядипломної педагогічної освіти укладені програми з літератури рідного краю: С. Жупанин – “Орієнтовна програма та методичні рекомендації з літератури рідного краю” (1997) [110]; І. Сенько – “Програма з народознавства для шкіл Закарпаття” (1–11 класи) (1991) [265]; І. Хланта – “Програма з літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття” (10–11 класи) (1992) [310]; Г. Децик, Н. Ребрик – “Програма з літератури рідного краю для загальноосвітніх шкіл Закарпаття (5–11 класи)” (2007) [92].

З метою забезпечення якісної і ефективної літературно-краєзнавчої роботи для освітян краю видано у 2003 р. навчальне видання у двох книгах “Верховиночка” (упорядник С. Жупанин) [108; 109]. Посібник укладено згідно авторської програми “Література рідного краю” для 5–9 кл. загальноосвітніх

шкіл та 1–5 кл. гімназій, ліцеїв і колегіумів, затвердженій колегією обласного управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації. –

Окрім цього, даний період характеризується появою великої кількості навчальної літературно-краєзнавчої літератури: посібники, антології, методичні розробки для вчителів. У видавництві "Закарпаття" виходить серія антологій – "Закарпатське оповідання XX століття" [112],"Закарпатська поезія XX століття" [113],"Закарпатська література для дітей XX століття" [111],"Письменники Срібної Землі" [217], де представлена творчість усіх письменників краю. Науково-популярне видання "Письменство Закарпаття" представило до уваги викладачів словесності творчу спадщину найвідоміших діячів краю: Юлія Боршоша-Кум'ятського ("До срібних сивин", 2004, "З наказу роду", 2005); Августина Волошина ("Вибрані твори", 2002); Василя Гренджі-Донського ("Щастя і горе Карпатської України", 2002, "Я теж українець", 2003); Олександра Духновича ("Вибрані твори", 2003); Івана Ірлявського ("Брості", 2002), Михайла Лучкая ("Історія карпатських русинів", Т.1–5, 1999–2004), Олександра Павловича ("Гучать гори і долини", 2004); Андрія Патруса-Карпатського ("Голуба далечінь", 2008); Федора Потушняка ("Мій сад", 2007) та ін.

На сторінках педагогічної преси науковці, вчителі-методисти загальноосвітніх шкіл області друкують розробки до уроків літератури рідного краю. Наприклад, Н. Келемен-Попша – "Золота симфонія осені в поезії письменників Закарпаття" [128]; Л. Мандриченко: "Ми не піддались – тільки відступили" (Тема Карпатської України в поетичній творчості І. Ірлявського, І. Колоса, Зореслава) [158]; К. Попович – "Світ казки й загадки у творчості С. Жупанина" [221]; Г. Рекіта – "Велич і трагізм постаті В. Гренджі-Донського" [240]; І. Сенько – "Святий вечір і Різдво" [266] та інші. Дидактичний матеріал насичено цікавою пізнавальною інформацією з творчого доробку письменників Закарпаття, що слугує ефективному проведенню уроків літературного краєзнавства.

Важливим напрямом у змісті літературного краєзнавства визначилася у цей період громадянсько-патріотична складова. Патріотична лірика відомих поетів Закарпаття – вагомий чинник цього напряму. Так, у педагогічному доробку

І. Хланти [310] даний компонент представлений відомими патріотичними творами поетів рідного краю: О. Духновича – “Вручаніє”, “Підарпатськії русини”, “Руський марш”, “Послідняя моя пісньˮ; О. Павловича – “Я син Бескидов”, “В чужині”, “Батькові Духновичу”, “Пісньˮ карпатогорця”, “Наш народ”; О. Митрака – “Любіте наш народ”, “Моє пробужденіє”, “На Верховині”; Ю. Ставровського-Попрадова – “Родина”, “На Бескиде”, “По возвращении на родину”, “Зимний вечер”, “К угрорусским”; В. Гренджі - Донського – “Русин”, “Скільки”, “Верховино, мати”, “Оце мій рідний крайˮ; Ю. Боршоша-Кум’ятського – “Рідна земля”, “Ах, люблю я…”, “Люби рідну мову”, “Я Русин”, “Гей, не є на світі”, “Любіть рідний крайˮ, “Наш рідний крайˮ, “Де мій крайˮ; А. Карабелеша – “В Карпатах”, “Где я родился”, “Родная земля”, “Край родной”; М. Тисянської – “Гори рідні”, “Гей, рідні гориˮ.

Педагогічний доробок І. Сенька [265] представляє патріотичну домінанту у розділах “Від роду – до народу”, “Традиції нашого народу”, “Моральні принципи народуˮ. У розділі включені теми: “Наш крайˮ, “Патріотизм”, “Символи краю”, “Любов до рідного краю”, “Етнос Карпат”. Так, наприклад, тема “Любов до рідного краюˮ ознайомлює учнів із такими поняттями, як “мала батьківщина”, “вітцівщина”, “Вітчизна”. Дані поняття засвоюються на прикладі переказів про захист рідної землі, прислів’їв про рідний край. Інша тема – “Символи краю” – охоплює розповідь про гімн, герб, прапор Закарпаття, про О. Духновича як автора гімну “Подкарпатськії русини, оставте глибокий сон”.

Навчальне видання С. Жупанина [108; 109] громадянсько-патріотичний напрям формує на основі художніх творів: Миколая Божук – “О Тисо…”; Ю. Боршоша-Кум’ятського – “Гір зелених я дитина”; В. Гренджі-Донського – “Верховино, мати”, “Тобі, рідний краю”; Ю. Гойди – “Ялинка-верховинка”; І. Гурдзана – “Тяжко жити в чужім краю”; С. Жупанина – “Стежинка-верховинка”; Зореслава – “О заревіть стогромами, грізні Карпати!”; І. Ірлявського – “Вже досить”; Х. Керити – “Краю мій”; І. Колоса – “Мій рід”; В. Ладижця – “Осінь у Карпатах”; П. Мідянки – “Мараморош”; В. Пачовського – “Скарб руської землі”; Марійки Підгірянки – “В чужому пір’ю”;

М. Тисянської – “Вечір у горах”, “Гори рідні”, “Нема в мене…”; В. Фединишинця – “На Говерлі я стою”; Ю. Шипа – “Доки буде Верховина”.

У навчальному виданні Г. Децик, Н. Ребрик [92] патріотична тематика сконцентрована у таких темах: “Любов до України і Закарпаття у творчості В. Гренджі-Донського”, “Зображення краси рідного краю в поезіях Миколаї Божук”, “Тема любові до рідного краю в поезіях “Полонинська ватра” та “Верховинська ідилія” Петра Скунця”, “Оспівування краси рідного краю в поетичній творчості Ю. Боршоша-Кум’ятського”, “Тема любові до матері і батьківщини в оповіданні “Подарунок” Ю. Станинця", “Оспівування краси рідного Закарпаття у поезіях “Зима над Ужгородом”, “Пряшів”, “Буря в Карпатах” Зореслава.

На підставі наведених творів можемо констатувати, що учні загальноосвітніх навчальних закладів області на сучасному етапі мають змогу ознайомлюватись із кращими зразками громадянсько-патріотичної лірики поетів Закарпаття XIX–XX століть. Ідейний зміст високопатріотичних творів служить високій меті: вихованню в учнів любові до рідного краю, народу, родини, роду, глибокої відданості рідній землі, гордості за малу батьківщину, прагнення захищати та збагачувати духовні надбання предків.

Відновлюється у цей період історико-культурний напрям літературного краєзнавства. Перекази про князя Лаборця, Федора Корятовича, замки, монастирі, перекази про назви населених пунктів Закарпаття – ключові теми даного напряму, чітко спрямовані на художнє пізнання історії Закарпаття.

Навчальне видання І. Хланти [310] репрезентує даний напрям художніми текстами: І. Сільвай – ліро-епічні балади “Львоборець”, “Федор Корьятович”; Ю. Ставровський-Попрадов – поема “Корьятович”; Є. Фенцик – поема “Корьятович”; В. Гренджа-Донський – ліро-епічна поема “Червона скала”, повість “Ілько Липей – карпатський розбійник”; Марійка Підгірянка – патріотична поема “Князь Лаборець”; А. Патрус-Карпатський – поеми “Князь Лаборець”, “Пинтя”. У педагогічній творчості Г. Децик, Н. Ребрик [92] даний компонент представлений темами: “Казкар Андрій Калин. Про опришка Шугая”; “Анатолій Кралицький. П’єса “Лаборець”; “Анатолій Кралицький та

Богуслав Носак-Незабудов. Відтворення сторінок історії Закарпаття в художніх творах"; "Життєвий і творчий шлях Івана Сільвая. Ліро-епічні балади "Лаборець", "Федір Корятович"; "Героїчний епос про Хустський замок "Червона скала" В. Гренджі-Донського"; "А. Волошин. "Князь Лаборець". Послідній володар самостійної "Країни Русинів".

У навчальних виданнях С. Жупанина [108; 109] історико-культурний напрям зосереджений головним чином у розділі "Усна народна творчість". Його наповнили легенди, перекази, народні казки про історичну минувшину. Це такі тексти: "Замок у Невицькім", "Замкова гора в Мукачеві", "Про наші замки", "Село Новоселиця", "Загибель Хустського замка", "Синевирське озеро", "Келеменова гора".

Збагачує історико-культурний напрям у цей період випуск "Шкільної серії" – "Замкові сходи". Видання представляє публікації з краєзнавства, які друкувалися на сторінках педагогічних видань 20–40-х років XX ст. Серед яких – "Ужгородський замок", "Князь Лаборець", "Татарський погром у Карпатських краях", "Грушевський монастир", "Хустський замок", "Невицький замок", "Часи Федора Корятовича", "Про князя Корятовича і жовтого змія Веремія", "Мукачівський замок" тощо.

Вище наведений перелік художніх творів свідчить, що ознайомлення школярів із легендарними постатями, найважливішими віхами в історії Закарпаття сприяє прилученню майбутніх поколінь до багатих історико-культурних надбань отчого краю. Виховане на таких образах та ідеалах підростаюче покоління у майбутньому ревно берегтиме духовну спадщину свого краю, намагатиметься осмислювати минуле в якісно іншому духовному контексті, знаходити глибинні зв'язки і взаємообумовленість різних історичних епох, усвідомлено ставитися до історичного минулого рідного краю.

Із початку 90-х років XX ст. відроджується і визначається самоцінним дидактичним явищем у змісті літературного краєзнавства фольклорний напрям. Його репрезентують епічні фольклорні твори – казки, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки та поетичні – колядки, щедрівки, коломийки, весільні пісні.

Навчальні видання з літературного краєзнавства [92; 108; 109; 110; 265] спрямовують учнів на ознайомлення із багатим казковим фондом Закарпаття: казками А. Калина, М. Галиці, В. Короловича; із казками у записах В. Гнатюка, В. Гренджі-Донського, Ю. Станинця, І. Чендея, І. Хланти.

Окрім того, увазі школярів пропонуються кращі зразки із пісенного багатства Закарпаття. Серед яких – ліричні твори "Під дубиною, під зеленою", "Як ми прийшла карта", "Чорна гора"; весільні пісні "Вийтеся, віночки"; балади "У високій Чорногорі", "Ой попід гай зелененький" [108; 109], історичні пісні, суспільно-побутові, народні пісні про Карпатську Україну [92]. Приємним є той факт, що учні мають змогу ознайомитись із фольклорним матеріалом, зібраним відомими культурно-освітніми діячами краю. Зокрема, із такими виданнями: "Співаник" І. Югасевича, "Жаворонок" І. Білака, прислів'я у записах М. Лучкая, байки у записах І. Сільвая, балади у записах П. Лінтура, перекази про давнину у записах П. Світлика, коломийки у записах Л. Дем'яна, колядки у записах Ф. Потушняка тощо [92].

Цікавими народознавчими відомостями розширюється фольклорний напрям на виокремленому етапі. Цьому безпосередньо сприяє навчальне видання І. Сенька [265]. Школярі мають змогу ознайомлюватися із родинними та сільськими (святкування дна заснування села, храмове свято) традиціями, поширеними на території Закарпаття; вчитися бережного ставлення до хліба, поваги до людської праці, ознайомлюватися із промислами минулих часів (гончарство, лозоплетіння, бокорашство) тощо Ці відомості передбачено засвоювати на основі матеріалів усної народної творчості, зокрема збірок "Чарівна торба", "Золота книга казок", "Дерев'яне чудо" та ін.

Значний внесок у розвиток фольклорного напряму в цей період зробив І. Хланта – краєзнавець, мистецтвознавець, педагог, який глибоко цікавився усною народною творчістю Закарпаття. Упорядкував збірки казок, легенд, переказів, пісень, обрядів тощо. Для школярів особливий інтерес становлять казки, зібрані фольклористом. У його творчому доробку – 16 видань, у яких вміщено понад 600 текстів казок. Виховний потенціал казок значний: вони вчать любити людей, бути мудрими, мужніми, справедливими, милосердними,

сильними, працьовитими, прагнути високої моральності, чистоти і людяності. У казках яскраво представлена самобутня культура Закарпаття.

Цінними для педагогів і учнів є фольклорні збірки: "Колядки" (1998), "Закарпатський вертеп" (1995), "Заспіваймо коломийку" (1995), "Закарпатські замки у легендах, переказах та літературних творах" (1995).

Велике пізнавальне і виховне значення мають колядки, казки, притчі, легенди, перекази, бувальщини, билиці, упорядковані І. Сеньком: "Чарівна торба" (1988), "Радуйся, земле! " (1990), "Коли Христос ходив по землі" (1993), "Земля з іменем" (1998)", "Як то давно було" (2003), "Від часів Лаборця до сьогодення" (2013) та ін. Такий багатий фольклорний матеріал освітяни краю мають можливість використовувати як на уроках літератури рідного краю, так і в позаурочній та позашкільній роботі.

Особливої значущості набуває в цей період морально-ціннісна складова у змісті літературного краєзнавства. Формування нової освітньої парадигми, спрямованої на розвиток особистості, а також соціально-політичні чинники – демократизація і деполітизація змісту шкільної освіти позитивно впливають на розвиток морально-ціннісного напряму.

Багатогранно представлений цей напрям у педагогічному доробку І. Сенька [265]. Його сформували теми, спрямовані насамперед на виховання в учнів шанобливого ставлення до батьків, старших, свого родоводу, бережливого ставлення до материнської мови, рідної природи, повага до людської праці.

Змістова тематика даного напряму у творчому доробку С. Жупанина [108; 109] окреслена навколо традиційних ціннісних пріоритетів, якими виступають патріотизм, готовність захищати рідну матір, землю, Батьківщину (Ю. Станинець – "Подарунок", В. Гренджа-Донський – "Тобі, рідний краю"); духовність (В. Бірчак – "На моїй голові корона…"); доброта, чесність, співчутливість (Л. Дем'ян – "Чоботята"), мудрість (Д. Кешеля – "Дідові джерела"); працьовитість, родинні цінності (І. Колос – "Мій рід") та ін. Долученням школярів до ціннісних орієнтирів сприяють навчальні теми, запропоновані у навчальному виданні Г. Децик, Н. Ребрик [92]: "Епіграми

морально-етичного спрямування Василя Довговича”; “Добро і зло в оповіданні “Дарунок Миколая” Ю. Станинця; “Добро і зло, правда й брехня впоетичному оповідання “Як я совісті шукав” П. Скунця; “Духовно-патріотична поезія Зореслава”; “Велич людини праці в оповіданнях “Старий садівник”, “Молодість старого чабана” Ю. Мейгеша.

Отже, за часів незалежної України література рідного краю стала важливою складової літературної освіти молоді. Нова освітня парадигма спрямовує літературне краєзнавство на відродження духовності, відновлення історичної пам’яті, виховання у підростаючого покоління кращих моральних чеснот – доброти, милосердя, людяності, щирості, любові до отчого краю.

Таким чином, аналіз джерельної бази, узагальнення результатів науково-педагогічного пошуку дає підстави зробити такі висновки:

1. Проведене дослідження дозволило визначити провідні напрями шкільного літературного краєзнавства у досліджуваний період. До найбільш вагомих можна віднести: громадянсько-патріотичний, історико-культурний, фольклорно-народознавчий, морально-ціннісний. Інтенсивність та змістове збагачення виокремлених складових у структурі літературного краєзнавства на окремих етапах розвитку були різними.

2. З урахуванням суспільно-політичних обставин – належність краю до різних держав – обгрунтовано п’ять етапів розвитку літературного краєзнавства кінця XIX– початку XXI століття: кінець XIX ст. – початок XX ст. (до 1919 р.) – зародження елементів літературного краєзнавства у шкільництві краю, під час якого було закладено основи майбутньої дидактичної категорії, для цього етапу характерним є поява перших навчальних книг із літературного краєзнавства; 1919 – 1939 рр. – етап, у процесі якого відбувся процес становлення та розквіту, літературне краєзнавство сформувалося у самобутню педагогічну систему; 1939–1944 рр. – подальший розвиток в умовах угорського режиму, активне збагачення структурних складових; 1945 – кінець 80-х рр. – визначається як етап занепаду в системі радянської ідеологеми; початок 90-х рр. XX ст. – до сьогоднішнього часу – обґрунтовується як період часткового відродження в

умовах незалежної України: відновлення провідних напрямів, розробка навчальних програм, посібників з літературного краєзнавства.

1.2. Теоретичні основи предмета дослідження.

Літературне краєзнавство має глибокі історико-педагогічні корені. Адже задовго до появи будь-якої цивілізованої історії людства навчання і виховання здійснювалось шляхом поступового безпосереднього залучення дітей до життя роду або сім'ї, тобто до засвоєння певних обрядів і звичаїв. Тенденції до використання краєзнавства в освітньому просторі простежуються ще в школах середніх віків. Серед педагогів епохи Відродження, в творчості якого поєднуються традиції класичної освіти того часу із використанням рідної природи, – італійський педагог-гуманіст Вітторіно да Фельтре. Створив школу "Будинок радості", таким чином першим в історії педагогічної думки втілив ідею школи на природі, про яку пізніше писали і реалізували на практиці багато педагогів [306, с. 465].

Французький письменник Ф. Рабле також пропонував будувати навчання на зацікавленості дитини навколишнім середовищем. У романі "Гаргантюа і Пантагрюель" піддає критиці схоластичне навчання. Натомість споглядання природи під час прогулянок, бесіди про оточуючі предмети, розповіді про славну минувшину – усе це, на думку письменника-гуманіста, поглиблює знання дитини, сприяє розвитку її логічного мислення та активності [235].

Розглянемо праці відомих педагогів у аспекті їх дотичності до розкриття сутності шкільного літературного краєзнавства.

Відлуння ідей літературного краєзнавства помітні в педагогічній системі видатного чеського мислителя Я. Коменського. Аналіз праці "Материнська школа" [135] приводить до висновку, що видатний педагог пропонував вже у дошкільному та навіть передошкільному віці будувати навчання і виховання дітей на народних казках, римованих пісеньках із найближчого оточення. Як основоположник гуманістичної педагогіки, Я. Коменський підкреслював про право на культурний розвиток кожної нації, народності, етносу. Вважав, що здатністю до творення культурних цінностей володіють не тільки всі народи,

але і кожне окреме плем'я у зв'язку із однаковою природою всіх людей [136, с. 109] . Людська культура, на його думку, включає 12 складових, одна із яких полягає у пізнанні навколишнього [136, с. 111].

Про благотворний вплив природи та оточуючого близького середовища на почуття дитини під час навчання підкреслював у своїх працях щвейцарський педагог Й. Песталоцці. Аналіз творів "Лебедина пісня", "Як Гертруда вчить дітей", "Лист до друга", "Метод" дозволяє зробити висновок, що педагог розглядав у своїй спадщині певні аспекти літературно-краєзнавчої діяльності. Зокрема, у "Лебединій пісні" обстоював думку, що процес пізнання починається з чуттєвих сприймань, а вихідною точкою процесу пізнання є споглядання навколишньої природи [214, с. 249]. Й. Песталоцці наголошував про невидимий зв'язок людини із рідною землею ("Як Гертруда учить своїх дітей"): "Людина прив'язана до свого гнізда, прикріплена сотнями ниток і здійснює навколо нього сотні кругів" [213, с.126]. Натомість, підкреслював великий гуманіст, – освіта паралізована "пагубною відірваністю від природності" і так мало використовує у навчанні "живі і прекрасні образи" рідної природи [214, с. 254].

Один із найбільш відомих послідовників Й. Песталоцці німецький педагог –демократ А. Дістервег, який у своїх статтях особливу увагу приділяв проблемам народної школи, також розробляв деякі аспекти літературного краєзнавства. У праці "Керівництво до освіти німецьких вчителів" [97] наголошував, що у дітей потрібно виховувати у єдності любов до всього людства із любов'ю до свого народу. У статті "Про природовідповідність і культуровідповідність" підкреслював, що "кожна людина при народженні входить в оточуючий світ, у свій народ, серед якого в майбутньому їй жити, і виховується на відповідному рівні культури" [96]. Тому наголошував, що дитину потрібно виховувати для даного часу, враховувати всю культуру у широкому смислі, а особливо культуру місцевості, яка є батьківщиною для дитини.

Літературно-краєзнавчі ідеї знайшли відображення у працях вітчизняних педагогів. Вся творчість українського педагога, філософа і поета Г. Сковороди

пройнята духом народності. Про це зазначали ще М. Костомаров, П. Куліш. Педагогічні погляди просвітителя органічно вплетені в канву літературних творів. На основі аналізу його філософських трактатів, поезій, байок, притч, листів до друзів (М. Ковалинського, Я. Правицького, А. Дорофейчика) можна твердити, що педагог розробив методологічні засади виховання на основі пізнання особистістю найближчого оточення. Найперше пропагував життя і навчання на лоні природи – "жити в полях, гаях і садах" ("Орел і Собака"). Поет і філософ закликав виховувати дітей і молодь у дусі народних традицій та ідеалів. Як справжній народний педагог, Г. Сковорода широко використовував у своїй роботі з дітьми народні пісні. Вважав, що в дітей треба плекати чуття кровного, органічного зв'язку з рідним краєм: "Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами… і воно біля нас" (із афоризмів).

Ідею навчання і виховання засобами літературного краєзнавства відстоював відомий педагог, наш земляк, О. Духнович. Основну роль відводив вихованню дітей у дусі народних звичаїв, використання у навчально-виховному процесі матеріалів з історії, етнографії, культури рідного краю. Педагог закликав плекати любов до рідного краю, рідної землі, народу, примножувати його культурні надбання. У "Народній педагогії" обстоює ідеї народності та необхідність побудови навчально-виховного процесу на засадах народної педагогіки.У підручнику з історії й географії для початкових шкіл "Краткій землепис для молодих русинов" О. Духнович зазначає передумови, які необхідні для збереження кожного окремого народу: "… народ, хоть і як малий…, щасливо і непоколебимо стоїт, пока соєдиненіє, любов, народопочитаніє, обичаї і нрави власнії, бесіду, одежду, а найпачеє набожество і літературу сохраняет" [102, с. 328]. Також висловлює думку, що людина (а вона є творінням Господа Бога) повинна добре пізнати землю, на якій народилася і живе [103, с. 324].

Вагоме місце у педагогічній системі К. Ушинського займає ідея зв'язку шкільної освіти із навколишнім середовищем. І хоч, як зазначає І. Прус, у спадщині педагога "немає спеціальних праць з краєзнавства, однак його твори містять цінні думки з цього приводу" [231, с. 210]. Вважав шкільне

краєзнавство важливою педагогічною проблемою і чимало зробив в галузі її теоретичного обгрунтування. Про значення краєзнавчого матеріалу писав: “Я думаю, що не з курйозами та диковинками науки потрібно ознайомлювати в школі дитину, а навпаки – привчити її знаходити цікаве в тому, що її безперестанно й скрізь оточує” [298, с. 267]. Новаторською була його ідея введення до начальних планів початкової школи предмета вітчизнознавства, запропонована на основі аналізу різних типів шкіл Швейцарії, Австрії, Німеччини. Зокрема у праці “Педагогічна подорож по Швейцарії” описує, як викладається “вітчизнознавство” (Heimats – Kunde) в елементарній школі та “Vaterlands” у секундарній, зазначаючи, що “цей курс вводить дітей в науку, але не як в мертву груду книг, а як живе яскраве роз’яснення світу, наповненого життям” [297, с. 439].

Підкреслював, що знання про рідний край так само необхідні для духовного розвитку дитини, як уміння читати й писати [297, с. 61]. Твердив, що дітям властивий “інстинкт місцевості, любов до краю, де вони народились і зростають”, адже “поля батьківщини, її мова, її перекази і життя ніколи не втрачають незбагненної влади над серцем людини” [298, с. 106]. Наполягав на усвідомленні того, що знання про рідний край повинні бути основою всього навчання і виступав за комплексність, всебічність вивчення рідного краю.

Послідовниками К. Ушинського на Україні були педагоги Х. Алчевська, М. Корф, Т. Лубенець, Я. Чепіга, громадські діячі і письменники В. Антонович, М. Грушевський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, Д. Яворницький, І. Крип’якевич. У своїх працях вони наголошували на навчанні дітей на рідній мові, на необхідності пізнання історії і культури рідного краю.

На початку ХХ ст. використання шкільного літературного краєзнавства у навчально-виховному процесі обґрунтувала у своїх працях С. Русова . Педагог наголошувала у статті “Національна школа”, що навчання і виховання на рідномовному матеріалі треба розпочинати з народження: “Нація народжується коло дитячої колиски, лише на рідному грунті, серед рідного слова, пісні” [255, с. 85]. Педагог підкреслювала про важливе значення в національній школі літератури, яка “має проводитись з першого ступеня дитсадка. Там вона

складається з найпростішого матеріалу, народних казок, пісень, загадок, прислів'в. А далі – в основній школі, на її думку, "ми теж знаходимо силу – силенну розкішного мовно – літературного матеріалу в народній творчості" [255, с. 84]. Пропонувала вивчати в національній школі стародавню мову свого народу і діалекти, бо переконана, що "у діалектах живе народна душа, народне світобачення…" [255, с. 84]. Таким чином, С. Русова наголошувала, що школа і освіта, покладені на національному грунті, повинні насамперед враховувати потреби свого краю. Так як національне виховання через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до інших народів.

Заслуговують на увагу ідеї щодо залучення освітнього краєзнавства у навчально-виховний процес, висловлені американським педагогом Дж. Дьюї. Він пропонував підвести основний зміст, форми і методи освітньої роботи в рамки краєзнавчого напряму, який, на його думку, виконуючи роль каталізатора, формує зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім, а також поступово приводить до усвідомлення приналежності до конкретної території краю і усвідомлення її невіддільною частинкою. Акцентував увагу педагогів на необхідність створення для дітей сприятливих умов для глибокого пізнання рідної місцевості. Вважав, що викладання батьківщинознавства "можна цілком поставити на науковий грунт… Діти насолоджуються тим, з чим добре знайомі" [104, с. 21]. Ідеї Дж. Дьюї мали значний вплив на шкільництво 20-х років XX століття. Саме на межі 20-х рр. XX ст. в науковій літературі закріплюється педагогічне поняття "краєзнавство". Зв'язано це з тим, що на початку 20-х рр. XX ст. відбувається руйнація старої школи та створення нової – "школи життя" [94]. Актуальним постає вивчення рідного краю, його географії, історії, етнографії, літератури. Є. Пасічник пов'язує започаткування шкільного краєзнавства із Всеросійським з'їздом вчителів з питань народної освіти (1913), на якому було ухвалено рекомендації щодо використання в навчальному процесі місцевих фактів із природи і життя людей [208]. Дослідження Т. Бондаренко свідчить, що термін "краєзнавство" з'являється в 1914 році завдяки історику-методисту В. Уланову та симбірському вченому В. Манькову [25, с. 90].

В. Обозний, розглядаючи краєзнавство у системі соціально-педагогічних пріоритетів, також доводить, що на одному із земських з'їздів вчителів (1914 р.) педагог І. Маньков вперше запропонував поряд з терміном "батьківщинознавство" використовувати термін "краєзнавство", який надалі набув широкого застосування [201, с. 24]. В цей час в поняття краєзнавство включали наступний зміст: всебічне вивчення певної території.

Означений період характеризується різноманітністю визначень щодо тлумачення педагогічної категорії "краєзнавство".

Питання трактування сутності краєзнавства у 20–30-ті рр. XX ст. проаналізовано у дисертаційному дослідженні В. Романька "Краєзнавство в системі вузівської підготовки майбутнього вчителя" [246]. На основі наукових праць вченим розглянуто тлумачення дидактичної категорії "краєзнавство" попередниками:

– метод синтетичного наукового вивчення якої-небудь виділеної за адм. , пол. чи госп. життям території (А. Большаков);

– краєзнавство – не окремий предмет, а шлях або підхід (І. Гревс);

– загальний провідний принцип навчання і виховання на місцевому краєзнавчому матеріалі (А. Дзенс-Литовський);

– метод активного пізнання навколишньої дійсності (О. Музиченко).

Дослідник В. Бугрій у трактуванні сутності шкільного краєзнавства у 20–30-ті рр. XX ст. виділяє наступні теоретичні підходи: розуміння краєзнавства як методу (О. Музиченко); ототожнення з однією із навчальних дисциплін (В. Геринович, М. Сумцов); функціонування краєзнавства в школі одночасно і як дисципліни, і як методу (П. Постоєв); використання краєзнавства як основного принципу добору дидактичного матеріалу (П. Волобуєв, П. Мостовий, Л. Миловидов) [29, с. 10].

Професор Є. Кагаров, аналізуючи підхід до шкільного краєзнавства серед освітян Західної Європи, вказував, що більшість із німецьких педагогів також вважає вивчення рідного краю з одного боку – самостійним предметом, який знайомить учнів з географією, економікою і культурою краю, а з іншого боку – головним принципом побудови навчальних програм. Ця точка зору переважала

в той час “не лише в Німеччині, а і в Австрії, Франції, Італії, скандинавських країнах, Польщі…” [126, с. 154].

Із відміною комплексних програм та поновленням предметного викладання у шкільництві компоненти системи краєзнавчої роботи поступово вилучаються з навчального процесу, а шкільне краєзнавство зберігається лише в другорядних епізодичних формах [29, с. 5]. Краєзнавство як навчальний предмет у школі зникає і стає складовим піонерського руху, розвивається переважно у вигляді туристських форм роботи [271, с. 4].

У 40–50 рр. ХХ ст., як зазначає дослідник В. Романько, найбільш повним трактуванням вказаної категорії вважали визначення професора А. Баркова, згідно якого краєзнавство охоплювало “комплекс навчальних дисциплін, різних за змістом і частковими методами дослідження, які в сукупності передбачають наукове і всебічне пізнання рідного краю” [246, с.14]. Аналогічне визначення сформульовано Г. Самойленком у навчальному посібнику “Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне” [261, с. 7].

На сучасному етапі більшість науковців вважає краєзнавство дидактичною категорією, про що свідчить наступне трактування сутності означеної дефініції за педагогічним словником: “Краєзнавство (шкільне) – освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини України (області, району, міста тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною, практичною метою..” [59, с. 179]. Дане тлумачення категорії краєзнавства є найбільш прийнятним для нашого дослідження.

У залежності від того, на який об’єкт спрямована дослідницька діяльність, краєзнавство буває природничо-географічним, історичним, культурно-мистецьким, літературним [261, с. 7].

Важливе місце серед різних видів шкільного краєзнавства займає літературне краєзнавство – “специфічна галузь науки про літературу” (Н. Милонов) [185, с. 4], або “та ж історія літератури, яка відрізняється

особливим підбором матеріалу, аспектом його розгляду” (Н. Травушкін) [286, с. 162].

Літературне краєзнавство вивчає явища художньої літератури в краєзнавчих аспектах, пов’язаних з історико-культурним типом систем, в яких суттєву роль відіграють національні, зональні, регіональні, краєві, локальні системи літератури [196, с. 37].

Є. Пасічник, який розглядає шкільне літературне краєзнавство в системі вивчення української літератури, визначає аналізовану категорію як “навчально-виховну роботу з літератури, спрямовану на вивчення подій, фактів, літературних явищ, тісно пов’язаних з даною місцевістю” [208, с. 2]. Крім того, вчений, дослідивши методико-організаційні основи вказаної педагогічної категорії, вважає, що шкільне літературне краєзнавство – це зустрічі з людьми, що знали письменників, були свідками цікавих літературних подій, екскурсії в музеї, у рідну природу, далекі походи. Це записування учнями спогадів і переказів, перлин народної мудрості. Це вивчення літературної географії краю, створення в школі музеїв, експонати яких показують зв’язки письменників з рідною місцевістю. Це вечори, присвячені відображенню свого села, міста в художній літературі, це ознайомлення з книгами про рідний край, виготовлення літературно-краєзнавчих альбомів, використання краєзнавчих матеріалів на уроках [208, с. 3-4].

У 60-х роках ХХ ст. “Педагогическая энциклопедия” літературне краєзнавство визначала як “знайомство з творчістю письменників-земляків, які яскраво відобразили у своїх доробках рідний край, що допомагає учням по-новому оцінити його, глибше зрозуміти його красу” [209, с. 519–520]. Вважаємо дане трактування дещо звуженим, так як літературне краєзнавство не обмежується тільки творчістю письменників-земляків. Література рідного краю охоплює цілісний літературний процес із комплексним вивченням традицій регіону, місцевих ментальних і етнографічних елементів.

Погоджуємося із думкою дослідниці А. лисенко, про те, що трактування сутності дидактичного поняття у “Короткій літературній енциклопедії”, згідно якого літературне краєзнавство – “специфічна галузь науки про літературу,

предметом якої є вивчення літературних творів і художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, побутом і людьми краю" [142, с. 386], є також не повним [148, с. 46].

У сучасних трактуваннях учених наявні такі підходи до розглядуваної педагогічної категорії:

1. В. Романько визначає літературне краєзнавство як ефективний засіб навчально-виховної роботи, який сприяє розв'язанню проблем навчання і виховання школярів і студентів, удосконаленню викладання літератури з опорою на знання молоді про культуру рідного краю, здатний активізувати їх творчу і пізнавальну діяльність [246, с. 16].

2. А. Лисенко у дисертаційному дослідженні "Методика використання літературного краєзнавства в системі підвищення кваліфікації вчителів-словесників" на підставі аналізу трактування сутності літературного краєзнавства в енциклопедичних виданнях ("Український радянський енциклопедичний словник", "Велика радянська енциклопедія", "Коротка літературна енциклопедія" та інші) формулює наступне визначення: "Літературне краєзнавство – це специфічна галузь науки про літературу, предметом якої є комплексне вивчення літературних творів, персоналій письменників, літературних образів, традицій, фольклору та інших художніх елементів і специфічних особливостей, прямо чи опосередковано пов'язаних із рідним краєм (областю, районом, містом тощо) з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною і практичною метою [148, с. 47].

3. І. Волинець, яка розглядає аналізовану педагогічну категорію у системі вивчення зарубіжної літератури, вважає літературне краєзнавство однією із низки змістових складових шкільних курсів літератури, що розкриває світовий літературний процес у тісному зв'язку з Україною за певними напрямами, має свій предмет досліджень, джерела, а також сприяє розвитку особистості кожного школяра, підвищенню ефективності засвоєння ним навчальних предметів [36].

У довідковому виданні "Методика викладання літератури: Термінологічний словник" сформульоване наступне визначення: "Краєзнавство

літературне – галузь літературознавства, яка досліджує зв’язки між історико-літературним процесом (у межах розвитку національних літератур) і літературною історією, літературним середовищем окремих місцевостей нашої країни”, а також зазначається, що творчі здобутки письменників, діяльність яких пов’язана з окремими місцевостями, повинні подаватися на тлі досягнень національної і світової літератури [269, с. 50].

Для нашого дослідження найбільш прийнятним є визначення, дане у Словнику літературознавчих термінів: “Літературознавче краєзнавство, або Літературна географія краю – це вивчення літературного життя краю, області, міста, біографій письменників і їх творів, зв’язаних із даною місцевістю, музеїв, пам’ятників і меморіальних дошок, що увічнюють пам'ять діячів літератури” [146, с. 223].

Поряд із дефініцією літературне краєзнавство науковці послуговуються наступними термінами: літературознавче краєзнавство [142; 146; 148], літературна географія краю [146], краєзнавство літературне [269], література рідного краю [291].

Дослідник М. Янко висловлює думку, що поняття “література рідного краю” охоплює письменників: 1) ті, які народились і виросли, збагатились на отчій землі життєвими враженнями; 2) письменників, які пов’язані обставинами свого життя із даною місцевістю, які жили тут певний час і відобразили у своїй творчості особливості цього краю; 3) митці, які не пов’язані з краєм, але створили художні твори, використавши для написання різні джерела (архіви, періодику, згадки старожилів тощо [324, с. 19]. Приєднуємось до думки дослідника В. Романька про те, що таке тлумачення є правомірним, так як різні групи письменників об’єднує зв’язок із рідним краєм, який для них є насамперед джерелом художньої творчості [246, с. 16].

Слід зауважити, що у науковій літературі найбільш уживаним є поняття “літературне краєзнавство”, а у практиці школи на сучасному етапі – “література рідного краю”. Однак зазначені поняття варто трактувати як близькі, а не абсолютні синоніми, що інколи спостерігаємо у наукових дослідженнях. Оскільки якщо літературне краєзнавство – одна із складових

шкільних курсів літератур, що реалізується на уроках як української, так і світової літератур, то література рідного краю – відносно самостійний структурний компонент сучасної шкільної літературної освіти учнів. Це складова шкільного літературного краєзнавства, одна із навчальних (програмних) форм краєзнавства, розділ у шкільному курсі української літератури.

Таким чином, спільним, на нашу думку, серед усіх визначень є той факт, що літературне краєзнавство, література рідного краю, шкільна літературно-краєзнавча діяльність (зазначеними термінами будемо надалі користуватися у аспекті вирішення наступних завдань нашого дослідження) – необхідні і важливі складові компоненти у сучасній освітній системі навчання і виховання. Не заперечуючи думки інших авторів, дослідження яких стали базовими для нашої роботи, визначаємо педагогічну категорію "*літературне краєзнавство*" *як регіональний системний структурний компонент сучасної літературної освіти учнів, спрямований на комплексне ознайомлення учнів із творчістю та культурно-літературним життям рідного краю.*

Засвоєння літератури рідного краю прилучає дітей до духовних скарбниць рідного народу, сприяє осмисленню історії, духовного життя, формуванню національної свідомості, утвердженню гідності та гордості за рідну землю. Знання про рідний край – його найвидатніших діячів є не тільки показником освіченості та інтелігентності людини, але і свідченням високої духовно-моральної культури та стимулом для творчої праці для подальшого поступу.

1.3. Структура, зміст і принципи реалізації системи літературного краєзнавства.

Визначимо структурні компоненти досліджуваної педагогічної категорії. Аналіз наукової та методичної літератури дослідників теоретичних та практичних проблем літературного краєзнавства дозволяє виділити наступні структурні елементи дидактичної категорії – мету, завдання, зміст, предмет, принципи.

Мета, яка визначає і регулює літературно-краєзнавчу діяльність. У найбільш загальному вигляді мета шкільного літературного краєзнавства полягає у прилученні учнів до кращих надбань регіональної культури, формуванні знань про літературу рідного краю як цілісну систему, розвиток інтересу до творчого доробку письменників рідної землі, виховання особистості, яка чітко усвідомлює відповідальність перед суспільством за збереження культурних та духовних надбань попередніх і майбутнього поколінь.

Складові цієї загальної мети повинні реалізуватись через такі конкретні *завдання*:

– осягнення учнями глибинної сутності спадщини митців рідного краю;

– розвиток стійкого інтересу до літератури рідного краю як вагомого духовного спадку народу, самобутнього оригінального мистецтва;

– поглиблення знань про історію рідного краю, його найвидатніших діячів;

– формування гуманістичного світогляду, утвердження загальнолюдських цінностей на основі творів рідного письменства;

– сприяти розвитку творчого і критичного мислення на основі духовних надбань рідного краю;

– виховання любові і пошани до рідної землі, традицій і звичаїв предків, вміння цінувати красу і самобутність рідного краю;

– виховання милосердя, працьовитості, гуманного ставлення до людей і природи;

– прищеплення високих естетичних смаків, виховання почуття прекрасного, вміння насолоджуватися художнім твором;

– сприяти вивченню літератури рідного краю в світовому культурологічному контексті, у міжпредметних зв’язках.

Визначимо *зміст* поняття літератури рідного краю у шкільному курсі української літератури на основі праць дослідників та трактування сутності зазначеного поняття в енциклопедичних літературознавчих та науково-довідкових виданнях. Ще Є. Пасічником чітко було встановлено зміст літературного краєзнавства в школі – “збирання і використання в процесі

навчання місцевого фольклору, ознайомлення учнів з творами, в яких відображено життя, побут і культура місцевого краю, зустрічі з письменниками-земляками, що свідчать про літературне життя даної місцевості" [208, с. 2]. У "Словнику літературознавчих термінів" зміст вказаного поняття – це "вивчення літературного життя краю, області, міста, біографій письменників і їх творів, зв'язаних з даною місцевістю" [146, с. 223]. Вважаємо, що найбільш точне, повне і вичерпне визначенням змісту окресленого поняття подане у Літературознавчій енциклопедії – літературознавче краєзнавство "вивчає локальне літературне життя, біографію та творчість письменників, художні твори, пов'язані з певним регіоном" [149, с. 579].

Таким чином, зміст освітнього компонента "літературне краєзнавство" включає три основоположні складові: 1) літературне життя краю; 2) творчість письменників рідного краю; 3) художні твори. Зазначені складові відповідно Державного стандарту базової і повної загальної освіти [91] повинні реалізуватись через змістові лінії: *емоційно-ціннісну*, яка забезпечить розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів літератури рідного краю, формуванню світогляду учнів, їх національної свідомості, моралі, громадянської позиції; *культурологічну,* яка сприятиме усвідомленню літератури рідного краю як складової частини духовної культури українського народу, тобто розкриття творів регіональної культури у широкому культурному контексті, висвітлення зв'язків літератури з міфологією, фольклором, філософією, звичаями, віруваннями народу рідного краю; *компаративну*, яка забезпечить порівняння творів літератури рідного краю, їх компонентів (тем, мотивів, образів, проблематики, мовно-художніх засобів та ін.), явищ і фактів із творами, що належать до різних літератур.

Визначення змісту дидактичної категорії література рідного краю дозволяє окреслити предмет вивчення. У Короткій літературній енциклопедії предмет літературного краєзнавства – це літературні твори і художні образи, навіяні природою, історичними подіями, побутом і людьми краю [142, с. 492]. Дослідниця А. Лисенко предметом літературного краєзнавства визначає "комплексне вивчення літературних творів, персоналій письменників,

літературних образів, традицій, фольклору та інших художніх елементів і специфічних особливостей… пов’язаних із рідним краєм” [148, с. 68].

На нашу думку, основним предметом вивчення літератури рідного краю є комплексне сприйняття літературних творів регіонального письменства. Зауважимо, що в основній школі (5–9 кл.) зміст структурного компонента “література рідного краю” визначатиме естетична (пізнання художнього тексту як мистецтва слова) концепція, а в старшій школі – літературознавча або історико-літературна.

Визначимо принципи – певну систему основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність або основоположні ідеї, що пронизують собою всю систему науково-дидактичного знання і субординують його [211, с. 138].

Тобто, *принципи* організації літературного краєзнавства, які є початковими положеннями, вимогами, які визначають зміст, форми, методи і засоби літературно-краєзнавчої роботи. Ґрунтуючись на традиційних дидактичних принципах та враховуючи специфіку об’єкта нашого дослідження, вважаємо за доцільне уточнити та визначити провідні принципи організації літературного краєзнавства.

Спочатку розглянемо, як це питання трактується у наукових дослідженнях із шкільного краєзнавства.

М. Соловей, який досліджує краєзнавчо-пошукову роботу учнів у загальноосвітніх школах, встановлює, що краєзнавство в школі грунтується на принципах: гуманізації, демократизації, системності, науковості і культуровідповідності [272, с. 10].

Г. Самойленко виділяє наступні основні принципи вивчення краєзнавчого матеріалу: історизм, системність, науковість [261, с. 38]. Вважає, що принцип історизму, наприклад, вимагає чіткого історичного коментаря, створення фону епохи. Системність передбачає поєднання одного факту з іншим, який веде до пізнання усього явища, визнання того, як цей факт впливає на загальний процес розвитку явища, а науковість передбачає поєднання фактів так, щоб можна було виявити закономірний зв’язок між ними [261, с. 44–45].

А. Лисенко спирається з одного боку, на визначені у працях провідних науковців принципи науковості, системності, безперервності, комплексності, оптимізації, наступності і перспективності, цілеспрямованості, диференційованості, систематичності, доступності, а з іншого – доповнює їх наступними критеріями, які зумовлені специфікою літературного краєзнавства: ментальної спорідненості, культуровідповідності, варіативності, національної вкоріненості літератури [148].

Таким чином, відповідно об'єкта дослідження виділяємо наступні провідні принципи вивчення літератури рідного краю у школі. Вважаємо за доцільне погрупувати принципи шкільної літературно-краєзнавчої діяльності навколо трьох основних освітніх стержнів – сучасні освітні (пріоритетні) напрями у змісті національної школи – класичні дидактичні принципи – історико-регіональні особливості та специфіка викладання літератури рідного краю.

До першої групи віднесемо *загальноосвітні поліпарадигмальні* принципи, які відображають сучасний розвиток системи дидактичних вимог до змісту освіти у національній школі України і закладені в основних державних документах про освіту.

Принцип гуманізації (цей принцип базовий) літератури рідного краю зумовлений гуманізацією сучасної національної системи освіти, основні положення якої визначено у державних документах. Зокрема, у Законі України "Про освіту" зазначається, що освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національній свідомості [116]. У "Національній доктрині розвитку освіти" вказано, що освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності [195].

Сутність цього принципу в тому, що літературно-краєзнавча діяльність як дидактичний процес ґрунтується найперше на визнанні пріоритетності й унікальності кожної особистості, забезпеченні максимально сприятливих умов для виявлення і розвитку задатків і здібностей на основі материнської мови, звичаїв, традицій, культури рідного краю.

Принцип націоналізації – один із провідних у сучасній освітній парадигмі навчання і виховання України, який знайшов втілення в усіх основних державних документах про освіту. У "Національній доктрині розвитку освіти" зазначено, що освіта в країні ґрунтується "на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності", утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, а "національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти" [195].

Реалізація вказаного принципу на уроках літератури рідного краю відповідно програмних документів здійснюється шляхом залучення учнів до глибинних пластів національної та етнічної культури рідного народу, включення в зміст програм, підручників, посібників матеріалу, який відображає звичаї, традиції, вірування, моральний ідеал попередніх поколінь, втілений у кращих зразках регіональної літератури творів різних за жанром.

Принцип демократизації також закладений на сучасному етапі розвитку національної системи освіти у всіх програмних державних документах.

Реалізується шляхом поєднання прямого управління з непрямим в організації літературно-краєзнавчої діяльності та використання різноманітних форм і методів роботи. Вказаний принцип здатний активізувати креативний підхід до вивчення літератури рідного краю, таким чином забезпечуючи найсприятливіші умови для мотиваційних основ навчання, розвитку творчих здібностей учнів.

Принцип виховуючого характеру літературного краєзнавства, який "відображає закон єдності навчання і виховання" [95, с. 43], реалізується насамперед за допомогою змісту навчального матеріалу з літератури рідного краю. Тобто, сприймання художніх творів регіонального мистецтва сприяє моральному та естетичному вихованню, а також вихованню національно свідомого громадянина, який усвідомлює необхідність дбайливого ставлення до мистецько-культурних надбань рідного краю як частки світової духовної культури.

Друга група принципів – це адаптована відповідно до шкільної літературно-краєзнавчої діяльності система класичних основоположних

(Я. Коменський, А. Дістервег, К. Ушинський, Ю. Бабанський, В. Онищук, І. Підласий та ін.) дидактичних вимог.

Принцип науковості – дидактичний принцип, що вимагає такого змісту навчання, у якому знання, факти, положення і закони, що вивчаються, повинні бути науково правильні [306, с. 114], відповідати сучасному рівню розвитку науки і віковим особливостям учнів [95, с. 45].

Реалізується у змісті програми та підручниках з літератури рідного краю за допомогою систематизації, теоретичного узагальнення і наукового обґрунтування фактичних даних.

Принцип систематичності й послідовності у процесі літературно-краєзнавчої діяльності "зумовлений логікою науки й особливостями пізнавальної діяльності, яка відбувається відповідно до вікових закономірностей розвитку учнів" [306, с. 114] і передбачає системність як у роботі вчителя, так і учня. Тобто, означає послідовне розгортання змісту знань у навчальних програмах, підручниках та посібниках з літератури рідного краю, а також планомірний порядок навчання, при якому кожен етап спільної діяльності вчителя і учнів ґрунтується на попередніх етапах і відкриває шлях до дальшого просування вперед. Визначається необхідністю побудови і впровадження у зміст навчального процесу з літератури рідного краю певної системи знань, яка характеризуються цілісністю елементів, предметів, явищ у відповідних взаємозв'язках і взаємозалежності.

Принцип самостійності, активності та дослідницької діяльності передбачає озброєнням учнів уміннями застосовувати набуті знання та самостійне творче здобування нових знань з літератури рідного краю. Тільки високий рівень активності учнів забезпечить самостійність у літературно-краєзнавчій діяльності. Вершина самостійності та творчої активності учнів – дослідницька діяльність, яка здійснюється під керівництвом вчителя і передбачає створення нового продукту діяльності, що має об'єктивну цінність для суспільства.

Принцип доступності на уроках літератури рідного краю відображає необхідність врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів при ускладненні змісту і поступовому розширенні обсягу літературно-краєзнавчого

матеріалу. Так як “мислення, пізнання потребують довготривалої зосередженої уваги, аналітико-синтетичної діяльності розуму і вольових зусиль” [306, с. 115]. Тому проводити навчання на високому рівні трудності – це значить включати учнів до активної пізнавальної діяльності, пробуджувати їхню допитливість. Доступно організувати навчання означає звертатися до найвищої межі можливостей учнів з метою постійного підвищення цих можливостей. Водночас цю найвищу межу не можна переступати, оскільки в такому разі навчання стане незрозумілим [306, с. 115].

Принцип позитивної мотивації й сприятливий емоційний клімат дозволить стимулювати внутрішні мотиви навчання учнів: інтереси, потреби, прагнення до пізнання у художній формі навколишнього середовища, захопленість процесом і результатом літературно-краєзнавчої діяльності. Реалізується через жвавий, образний виклад краєзнавчого матеріалу.

Плідним є принцип органічного зв’язку класної і позакласної роботи. Саме позакласні заходи, які передбачають залучення значної кількості учнів до роботи, використання певних сценічних прийомів, взаємодію суміжних видів мистецтв, мають значний вплив на мотиваційну, пізнавальну, емоційно-вольову сфери як молодших школярів, так і дітей середнього та старшого шкільного віку.

У змісті програми з літератури рідного краю [92] закладені основи для вивчення регіонального компонента у взаємозв’язках із світовою літературою, музикою, історією, образотворчим мистецтвом, архітектурою. Тобто, принцип міжпредметні зв’язки дозволить осмислити учнями закарпатське письменство як явище світової культури, а також надасть можливість літературі Закарпаття виступати не ізольовано від літератур і культур інших народів, а в єдиному руслі світового культурно-мистецького прогресу.

Третя група принципів – специфічні, зумовлені особливостями вивчення структурного дидактичного компонента “література рідного краю у школі”. Виділимо найважливіші з них.

Принцип зв’язку навчання з життям має значні можливості для реалізації при вивченні літератури рідного краю: проведення екскурсій, організація різних

спостережень за конкретними об'єктами, явищами, опора на особистий досвід учнів. Вивчаючи художні твори на уроках літератури рідного краю, поезію, усну народну творчість, учні зможуть сприймати і запам'ятовувати не тільки зміст, а їм стане доступним, цікавим явище перенесення у світ, місце, час, де відбувається дія і розвиток літературного твору.

Принцип історизму під час літературно-краєзнавчої діяльності передбачає розуміння і осмислення творів регіонального письменства на історичному тлі. Оскільки кожен твір художньої літератури відображає особливості певної епохи, культурно-історичні цінності і дух минулого, тому завдяки принципу історизму під час ознайомлення із регіональною культурою можливе систематичне та цілеспрямоване поглиблення знань про історію краю.

Принцип культуродоцільності (єдність усіх досягнень культури) реалізується на уроках літератури рідного краю за допомогою ознайомлення учнів із здобутками регіонального письменства у нерозривному зв'язку із різними видами мистецтв, релігією, самобутніми традиціями і звичаями рідного краю.

Принцип врахування етнічних ознак та менталітету припускає відбір творів для текстуального та самостійного ознайомлення, у яких яскраво і чітко виражена "осібність українця-русина" (В. Антонович): правдивість, громадська рівноправність, працьовитість, любов до рідної землі, гір Карпат та благоговіння перед вірою предків. Реалізація вказаного принципу забезпечується шляхом поступового розширення обсягу знань на основі літературно-краєзнавчого матеріалу про життя, характер, релігійні уподобання, пристрасть до культури, літератури народу рідного краю.

Отже, ми виокремили і виділили три групи дидактичних принципів, реалізація яких забезпечить успішне засвоєння змісту літературного краєзнавства у школі. Дотримуємось думки, що тільки при органічній єдності і сукупності усіх дидактичних вимог до навчання можливий позитивний результат під час літературно-краєзнавчої діяльності у загальноосвітній школі.

Висновки до розділу 1

У першому розділі – “Теоретичні засади проблеми розвитку змісту літературного краєзнавства у шкільництві Закарпаття” – розглядається досліджувана проблема у історико-педагогічній літературі, висвітлюються особливості та тенденції ровитку змісту з кінця XIX до початку XXI століття, уточнюється сутність поняття, структура, зміст, з метою забезпеченя ефективності вивчення літературного краєзнавства обґрунтовується система дидактичних принципів. Основні положення, викладені в першому розділі дисертації, знайшли відображення у таких публікаціях автора: [169; 178; 179].

1. Аналіз історико-культурних аспектів дозволив встановити, що основні тенденції розвитку літературного краєзнавства у шкільництві Закарпаття визначали суспільно-політичні умови, зокрема освітня політика урядів Австро-Угорської монархії, Чехословацької республіки, гортіївської Угорщини, СРСР, незалежної України. Виходячи з даної концепції нами виокремлено п’ять етапів, а саме: I етап – кінець XIX ст. – початок XX ст. (до 1919 р.) – зародження елементів літературного краєзнавства у шкільництві краю; II етап – 1919 – 1939 рр. – становлення та розквіт літературного краєзнавства, у процесі якого відбулося активне збагачення та взаємозбагачення структурних компонентів; III етап – 1939–1944 рр. – розвиток в умовах угорського режиму; IV етап – 1945 – кінець 80-х рр. – занепад в системі радянської ідеологеми, який характеризується деформаційними процесами в результаті впливу суспільно-політичних подій; V період – початок 90-х рр. XX ст. – до сьогоднішнього часу – часткове відродження в умовах незалежної України (активація літературно-краєзнавчої роботи, розробка навчальних програм, посібників з літературного краєзнавства, вдосконалення методичної бази).

2. Аналіз змісту підручників, укладених В. Бірчаком, А. Волошином, Б. Заклинським, О. Маркушем, М. Микитою і В. Поповичем, Є. Сабовим, видань, які використовувались у навчальній практиці у 1939–1944 роки, сучасних програм, посібників з літературного краєзнавства, матеріалів періодичних видань (“Листок”, “Місяцеслови на 1889, 1894,1901, 1903,1906, 1906, 1908, 1909, 1911 рр. ”, “Неділя”, “Пѣдкарпатська Русь”, “Пчѣлка”, “Наш

рo̓дний край”, “Учитель”, “Наша школа”, “Народная школа”, “Урядовий вісник”, “Учительський голос”, “Літературна неділя”, “Закарпатська правда”, “Слово вчителя”) уможливили виділити головні напрями змісту літературного краєзавства: громадянсько-патріотичний; історико-культурний; фольклорно-народознавчий; соціально-побутовий; морально-ціннісний.

Встановлено, що на кожному із виділених етапів змістове наповнення напрямів були різними. Інтенсивно збагачуються напрями у I, II і III періоді, починаючи із IV періоду основні структурні складники аналізованої педагогічної категорії помітно збіднюються. На сучасному етапі розвитку відбувається оновлення змісту літературного краєзнавства.

3. У контексті проблеми дослідження розкрито сутність шкільного літературного краєзнавства на основі праць золотого педагогічного фонду, літературознавчих джерел, енциклопедичної літератури, методичних наукових розробок та сучасних історико-педагогічних досліджень. Відзначається внесок у розвиток названої проблеми відомих педагогів минулого: Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега, Г. Сковороди, О. Духновича, К. Ушинського, Дж. Дьюї, С. Русової. Проблеми шкільного літературного краєзнавства достатньо глибоко вивчали М. Янко, М. Милонов, Є. Пасічник, Г. Самойленко, із сучасних дослідників – І. Волинець, А. Лисенко, В. Романько, В. Обозний. У роботі шкільне літературне краєзнавство трактується як регіональний системний структурний компонент сучасної літературної освіти учнів, спрямований на комплексне ознайомлення учнів із творчістю та культурно-літературним життям рідного краю. Зазначається, що літературне краєзнавство – важлива складова сучасної літературної освіти учнів, яка сприяє національно-патріотичному вихованню, всебічному розвитку, духовному збагаченню, утвердженню гідності та гордості за рідну землю.

На основі науково-педагогічної літератури, літературознавчих джерел визначено зміст освітнього компонента “літературне краєзнавство” – комплексне вивчення літературного життя краю; творчості письменників, які пов’язані із рідним краєм; виділено три групи принципів – поліпарадигмальні,

класичні, специфічні дидактичні вимоги, які визначають зміст, форми, методи і засоби ефективного вивчення літературного краєзнавства.

Водночас розгляд історико-педагогічної літератури із проблеми дослідження дозволяє констатувати, що потребують ґрунтовного аналізу навчальні програми, підручники, хрестоматійні видання, науково-методичний арсенал, за допомогою яких реалізувалося вивчення змісту літературного краєзнавства досліджуваного періоду. Цим питанням присвячений другий розділ дисертації.

РОЗДІЛ 2
РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА В РІЗНІ ПЕРІОДИ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ЗАКАРПАТТІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

2.1. Розкриття змісту літературного краєзнавства у навчальних програмах для шкіл Закарпаття

Аналіз історико-педагогічної літератури дозволяє констатувати, що за досліджуваний період (кінець XIX – початок XXI ст.) у шкільництві Закарпаття сформувалися два типи навчальних програм з літературного краєзнавства.

Перший тип – це програми, в яких літературне краєзнавство виступає органічною складовою предмета "руська мова". Програмами подібного типу користувалися у шкільництві краю з кінця XIX століття до 1944 р. XX століття.

Другий тип – це спеціально розроблені програми з літератури рідного краю для загальноосвітніх шкіл Закарпаття: "Програма з літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття 10-11 класи" (1992) (І. Хланта) [310],"Орієнтовна програма та методичні рекомендації з літератури рідного краю для 1(5) – 5(9) класів гімназій, ліцеїв і загальноосвітніх шкіл Закарпаття" (1997) (С. Жупанин) (1997) [110],"Програма з літератури рідного краю для загальноосвітніх шкіл Закарпаття" (2007) (Г. Децик, Н. Ребрик) [92].

Проаналізуємо зміст літературного краєзнавства у виокремлених типах навчальних документів. Вже на початку XX ст. особливого значення набуває у шкільництві краю принцип регіоналізму у навчанні, зміст якого полягав у врахуванні при організації навчально-виховного процесу місцевого матеріалу, елементів народознавства, відомостей про історичні та легендарні постаті і події, повязані з регіоном. Відповідно Tanterves es utasitas az elemi nepiskda szamara, Budapest, 1905 [328] літературне краєзнавство як концептуальна ідея було закладено у вивчення материнської мови. Якщо у 1 класі народної школи дитина отримувала відомості із найближчого оточення (рідний дім – батьки – сім'я – родина – церква), то у 2 класі круг відомостей розширювався – "оть села же переведеть дѣтей на окресность" (границі села, загорода, ораниця, ліс). У 3-4

класі для читання подавалися різні тексти, які включали місцевий матеріал – “познанія изь среди религійныхь, историчныхь, природних, географичных вопросовь, чтобы постепенно разширялся в ученика круг свђдђный” [44, с. 46].

У 20–30-ті рр. XX ст. у шкільництві Підкарпатської Русі краєзнавство стає “віссю” навчальних планів і програм, пріоритетним принципом всієї шкільної роботи. Чехословацький уряд впроваджує модерні концепції побудови шкільництва, якісно нові навчальні плани і програми, які педагоги краю мали пристосувати до місцевих умов.

На першому учительському конгресі вчителів в Ужгороді 16 квітня 1920 р. була чітко визначена концепція змісту освіти у всіх типах шкіл Підкарпатської Русі. Зокрема, директор Берегівської гімназії А. Алиськевич підкреслював, що школа на Підкарпатській Русі мусить бути збудована на демократичних принципах, а зміст шкільної освіти має бути підпорядкований національно-державному вихованню в такій мірі, щоб виховати добрих, чесних горожан-патріотів, які будуть всім серцем любити свій рідний народ і свою землю [10, с. 5]. Гасло нової школи було виголошено на II загальному з’їзді Учительського Товариства: “для життя учити життям” [326, с. 133].

Уже в 1921 р. (26 серпня. ч. 12478) було прийнято розпорядження “О собираню народного матеріяла для потреб научованя”, щоб легше можна було вести навчання в народних школах “на народних основах і в народному дусі”, особливо “в початкових відомостях (бесіди) і в науці про рідний край” [70, с. 22].

Педагоги краю активно приступили до збору місцевих матеріалів. На сторінках педагагічних часописів “Учитель”, “Підкарпатська Русь” Ф. Агій, А. Алиськевич, Миколая Божук, Ю. Боршош, І. Крайник, О. Маркуш, В. Машкаринець, І. Панькевич, П. Яцко та ін. ділилися досвідом з питань вивчення та дослідження рідного краю, використання місцевих матеріалів при викладанні шкільних предметів, обговорювали деякі теоретичні підходи щодо вивчення краєзнавства у школах Підкарпатської Русі. І. Панькевич, посилаючись на праці відомих німецьких педагогів того часу (Ludvig Battista, Der Unterricht in der Heimat – und Lebenskunde, 1920; Viktor Fadrus, Zur Theorie

und Praxis des Lehrplanes, 1920) виділяв у науці про рідний край моральні, релігійні, соціальні, господарські, природописні, історичні та естетичні елементи, які в сукупності (єдності) дитина мала засвоїти [206]. Педагог Ф. Агій у статті "Національне виховання" підкреслював, що перші п'ять років навчання дітей в школі "присвячуються для пізнання рідного краю і рідного народу". А такого матеріалу, як зауважував педагог, є багато: народний побут місцевості кожного села має "много таких речей, які суть загальні для цілого народа" [5, с. 118–119]. В народній школі, як наголошував І. Крайник, вся наука, всі предмети мають бути "наукою о родном краю". Рідний край має бути книгою, із якої бере дитина матеріал до науки. Бесіда, приклади до числення, всі реалії (точні науки), пісні до співу, ігри до гімнастики треба брати із життя даної місцевості [139, с. 65].

При розробці змісту навчальних планів і програм для народних, горожанських шкіл та гімназій педагоги краю керувалися наступними положеннями: зміст навчального матеріалу повинен забезпечувати нерозривний зв'язок навчання із практичними потребами життя, із оточуючим середовищем, ґрунтуватися на національно-етнічній основі, відображати специфіку й особливості історичних, соціально-політичних, природно-географічних, господарсько-побутових, культурних, релігійних факторів життя народу Підкарпатської Русі.

У 20–30 - ті рр. XX ст. навчальні програми у шкільництві краю укладалися спеціально обраною комісією і затверджувалися на учительських конференціях. Кожен округ мав свій навчальний план. Слід зазначити, що часто при складанні планів педагоги краю, як засвідчують архівні джерела, користувалися чеськими навчальними планами [71; 74]. Так, у "Подробному плані учебного матеріяла для нар. школь окр. Мукачевского" вказувалося, що "комісія при составленіи плана пользовалась чешскимь планом Крибела" [71, с. 76]. Критичні оцінки, пов'язані із копіюванням навчального матеріалу із планів "мєшчанских школ" Чехословацької республіки містяться у "Заувагах до плану", виданого Учительським товариством горожанських шкіл в Ужгороді [74, с. 1].

У 30-х рр. XX ст. Міністерством культа і народного просвещенія (№2.495/1932) був розроблений нормальний учебний план (розклад учебного матеріалу), зразковий для всіх категорій і типів народних шкіл на Підкарпатській Русі, виданий шкільним рефератом і розісланим всім народним школам відповідно прийнятого розпорядження [244]. Учителі народних шкіл нормальний учебний план зобов'язані були пристосувати до місцевих обставин і виробити на його основі "місцевий подробный учебный план". Цей документ обговорювався на місцевих конференціях учительських корпорацій і затверджувався шкільним інспекторатом.

"Подробні учебні плани" мали спрощену структуру: пояснювальна записка та основна частина. Пояснювальна записка розкривала мету та структуру викладання предмету, а основна частина пропонувала навчальний матеріал, розподілений за класами. Теми навчального матеріалу із кожного предмету викладалися у вигляді простих називних речень за місяцями року – вересень-травень.

Краєзнавчий матеріал у навчальних планах для народних шкіл розподілявся за концентричною схемою: 1 шк. р. – село (місто); 2 шк. р. – околиця (район); 3 шк. р. – округ; 4 шк. р. – отчина ("в границях рідного краю і Чехословацької республіки"); 5–6 шк. р. – елементи виробничо-економічних, правознавчих, історико-культурних відомостей із життя рідного краю і Чехословацької республіки [10].

Навчальними планами для народних шкіл [71; 75; 199; 236; 241] передбачалося вивчення літератури рідного краю у курсі таких предметів, як "викладовый язык" (рідна мова), "наука о родном краю", "історія", "співи".

Зауважимо, у 1923 р. у зв'язку з прийняттям "Учебних основ для руських народних школ Подкарпатской Руси" (Розпорядження з дня 22 жовтня 1923, ч.25.846) мова викладання в народній школі була поділена на окремі предмети:

а) "рђчеве научанє (бесіда) "; б)"читанє"; в) "граматика и правопис"; "стиль". [296, с. 199].

Програма для уроків рідної мови для народних шкіл була складена так, що протягом перших двох років навчання діти мали засвоїти найважливіші

відомості з життя навколишнього оточення. Це був інтегративний усний пропедевтичний курс – “Упражненіє ума і речи”, який охоплював інформацію з усіх сторін життя у рідній місцевості: сім’я – рідна хата – родина – рід – заняття людей – школа – церква – давні традиції у сім’ї та родині – охорона життя і здоров’я – моральне виховання. Для учнів 1 шк. року програмою передбачалися бесіди про родинне життя, для 2 шк. року бесіди охоплювали шкільне і сільське життя, а також пропонувалося вивчення приповідок, прислів’їв, загадок, пісень, казок свого села [71; 241], розповідей та переказів бабусі, матері [199]. Як бачимо, засвоєння правильних граматичних форм відбувалося насамперед через переповідання народних поетичних та літературних творів, які учні і вчителі черпали із сільської місцевості, з уст народних. Окрім того, на уроках письма, як показує аналіз архівних джерел, усталеними виразами у народних школах були наступні: “Наша Родина”, “Наш родный край”, “Люби свой край”, “Люби свой народ” [236, с. 5].

Широкі можливості для вивчення письменства рідного краю давали уроки читання. Саме на цих уроках, як свідчить аналіз детальних планів, знайомились школярі із поетичними та прозовими творами відомих діячів краю – О. Духновича, О. Павловича, Марійки Підгірянки, В. Гренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум’ятського.

Певні критерії до підбору літератури для читання в народних школах містили “Учебні основи для руських народних шкіл Підкарпатської Русі”. В цьому документі відзначалося, що статті треба брати з дійсного життя, “в низших класах треба брати просту дитячу і народну поезію, а на визшом мають школярі познати красу поезиђ и роднођ літератури” [296, с. 199].

Так, наприклад, згідно “Нормального учебного плану для народных школ Раховского округа”, затвердженого на учительській конференції 13 листопада 1924 р. (Хуст, 1925) [199] на уроках читання для учнів 2–3 шк. років передбачалося опрацювання літературно-краєзнавчих творів, які були максимально наближені до життя і оточення дитини: 1) змальовували природу рідного краю – “Ярна природа”, “Буря в полонині”, “Зимова природа на Верховині” Л. Дем’яна; 2) подавали зразки патріотичної поезії і прози – “Я

Русин був", "Послідняя моя пісньˮ О. Духновича, "Кто я ?"; 2) містили розповіді про історичне минуле – "Як освободилася Подкаратська Русь", "Воєвода Петро Петрович", "Князь Лаборецьˮ Марійки Підгірянки, "Татари", "Напад татар", "Рідна хата"; 3) поетичні твори про релігійні свята і традиції на Підкарпатській Русі – "Різдво", "Щедрівка", "Коляда", "Великдень", "Христос воскрес"; 4) розповіді про життя і господарювання у рідному краї - "Верховинці"; 5) відомості про головні міста краю – "Ужгород", "Мукачево" [198, с. 2–19]. Для учнів 4, 5 і 6 шк. року у зв'язку із відсутністю підручників, як значилося у плані, укладачі навчального документа пропонували використовувати повторно на уроках читання "Зорю", доповнюючи її статтями із місцевих дитячих часописів "Наш родный край" та "Віночка" [199, с. 19].

Уроки читання згідно "Розкладу учебного матеріяла для одно-дво и трикласовоћ школы Великоберезнянського округу" [241] проводили також за підручником Е. Фотула – Б. Заклинського "Зоря". Тож до уваги учнів 1–3 шк. року пропонувався значний за обсягом літературно-краєзнавчий матеріал: "Великдень на селі", "Подкарпатська Русь", "Христос воскрес", "Князь Лаборець", "Буря в полонині" тощо. Для учнів 4, 5, 6 шк. року відповідно аналізованого плану читання передбачалось проводити за підручником В. Бірчака "Читанка для І класу гімназійних і горожанських шкіл". Це, зокрема, тексти: 1) патріотичного змісту – "Я русин був", "Моя родина", "То наші любі високі Карпати", "Скарб руської землі", "Про князя Корятовича"; 2)природничо-господарського спрямування – "Життя в полонинах", "Вечір на Верховині", "Мукачево", "Ужгород", 3) фольклорно-народознавчого характеру – "Новорічна щедрівка", "На святий вечір", народні загадки, прислів'я, "Казка про мідяникову хижу" [241].

Слід зауважити, що особливе місце у навчальних планах народних шкіл відводилося текстам народознавчої тематики. Вони відповідно до пір року входили до розділів тем предметів "викладовий язик", "рисованіе", "пѣніе" народних шкіл. Так, наприклад, на уроках "Упражненіє ума и речи" учням першого і другого класу пропонувалися такі теми: "Святий Миколай", "Святий вечір", "Різдво", "Коляди", "Писанки", "Великдень. Пасх. обичаи", "Розмова

про Різдво", "Коляди і народні звичаї під час різдвяних свят", "Вифлеємські забави", "Приготування до великодніх свят", "Великодні звичаї" [236], "Святий вечір у багатих і бідних", "Ялинка. Коляди" [75]. У третьому і четвертому класах матеріали народознавчого характеру складали теми із першого і другого класу, тільки в більш ширшому викладі: "Обичай на Рождество", "Вифлеєм", "Приготовление к Рождеству", "Як ми будем колядувати" [236]. Окрім того, теми "Святий отець Миколай", "У нас на св. Миколая", "Різдво у нас", "На Великдень", "На Великдень у нас" були обов'язковими роботами на уроках "Стилю" для учнів 3–5 шк. року [199].

На уроках стилізації (III–VII кл. народних шкіл) учні створювали власні висловлювання (усні та письмові) на матеріалі із близького оточення. Ціла низка педагогів звертали увагу на зв'язок стилістичних завдань із практичними потребами життя у рідній місцевості. Серед яких – А. Волошин, А. Домбровський, П. Світлик, І. Тромбола, Ф. Ульванський, С. Чегиль. А. Волошин підкреслював, що задачі для стилізації кожний учитель мав вибирати із життя своєї школи, свого села, своєї околиці, щоб вони були дійсно пов'язані з "кругом познань дитини" [45, с. 3]. Матеріал для підготовки стильових завдань для нижчих класів (репродуктивний рівень) педагоги краю брали із читанок, поезій, казок, оповідань, повір'їв із своєї місцевості, у вищих класах народних шкіл джерельним матеріалом при опануванні вільного стилю виступала оточуюча природа (рослини, дерева, квіти, птахи, звірята, комахи, риби тощо) і художня словесна творчість народу Підкарпатської Русі [99].

Аналіз навчальних планів для народних шкіл дозволяє констатувати, що тематика стилізаційних завдань передбачала підготовку текстів-розповідей про школу, сім'ю, своє село (місто), екскурсію до лісу, до замку, про звичаї, традиції під час різдвяних та великодніх свят, описів природи у різні пори року, описів сільськогосподарських весняно-осінніх робіт на полі, в саду.

Для учнів 3-4 шк. року навчальними планами для народних шкіл передбачалося вивчення окремого предмета "Наука о родном краю", в якому були сконцентровані відомості із різних предметів: географії, історії, фізики, суспільного життя, конституції, у тому числі і з рідної літератури. Навчальний

матеріал був розподілений наступним чином: 3 шк. рік – школа, рідне село округ, 4 шк. рік – рідний край, громадянське життя, охорона здоров'я, народні казки, звичаї [41, с. 22].

Так, відповідно "Распредѣленіе учебного матеріала в народних школах" [236] для учнів 3 шк.року із предмета "Наука о родном краю" програмою пропонувалося вивчення тем: 1) історико-культурного змісту – "Прихід Русинів", "Корятович", "Я єсм русин", "Наша рідна бесіда", "Духнович як будитель Русинів"; 2) народознавчого – "Звичаї наших предків", "Св. Отець Миколай", "Звичаї на св.вечір", "Весілля на Верховині", "Великодні звичаї наших Русинів", "Паска", "Писанки"; 3) природничо-господарського – "Робота наших Русинів у лісах". Для учнів 4 шк. року програмою із предмета "Науки о родном краю" рекомендувалося збирати старі казки народні [199; 236] та матеріали про звичаї в рідному краї (хрестини, весілля, забави. казки, приповідки) [241].

Певна увага була приділена літературно-краєзнавчому матеріалу при засвоєнні історико-культурних відомостей з минулого Підкарпатської Русі. Для учнів 2–4 шк. року програми для народних шкіл передбачали вивчення основних відомостей з історії рідного краю на уроках "Викладовий язик" ("Упражненіе ума и речи", "Читання"), "Наука о родном краю". На уроках читання учні опрацьовували тексти "Князь Лаборець" [199; 236], "Татари" [199], "Прихід мадярів" [236], "Напад татаров" [199], "Князь Корятович" [199; 241], "Воєвода Петро Петрович" [199], "Дві дороги президента Масарика" [241]. Із 5 шкільного року в народних школах вводився предмет "Історія", який включав питання літературно-краєзнавчого змісту: "Князь Федір Корятович" [236], "Духнович як будитель русинів" [198], "Корятович і заснування монастиря в Мукачеві", "Історія замку Ужгородського", "Грушевський монастир", "Заснування Мукачівського замку" [236].

Предмет "Співи" передбачав обов'язкове вивчення у народних школах пісень патріотичного змісту: "Гімн підкарпатських русинів", "Я Русин був", "Родное слово". Особливе місце займали в навчальних планах народні пісні та коломийки: "Ой на горі дубина", "Коломийка", "На високій полонині", "Любив

би орати", "Верховино, світку ти мій", "Коляди", "Коломийки", "Колись Русин под Бескидом" [241]. Окрім патріотичних та народних, на уроках співів вивчали церковні пісні та молитви: "Радость нам ся являє", "Вселення веселися", "Небо і земля", "Божий син днесь" [241], "Пісньсв. Миколая", "Ангелику, милий мій" [199].

Таким чином, літературне краєзнавство, яке здійснювалось учителями народних шкіл через предмети – рідна мова (упражненіє ума і речи, граматика, читання, стиль), наука про рідний край, історія, співи, мало чітку педагогічну ідею: виховання національно-етнічних почуттів, християнських чеснот, плекання любові до отчого краю, ознайомлення із історією Підкарпатської Русі, засвоєння звичаїв, традицій рідного народу.

Аналіз джерельної бази став підставою для виокремлення у змісті літературного краєзнавства напрямів: патріотичного, історико-культурного, природничо-господарського, фольклорно-народознавчого. Кожен із компонентів наповнювався відомостями про конкретні явища, події, факти з навколишнього життя. Причому у програмах для народних шкіл спостерігаємо наступну тенденцію: домінування 2-х основних напрямів – громадянсько-патріотичного і фольклорно-народознавчого у змісті літературного краєзнавства. Аналіз начальних планів для горожанських шкіл [72; 74], показує, що вони мали багато спільних рис із програмами для народних шкіл. По-перше, навчальні документи кожна горожанська школа мала також "приспособити до місцевих обставин" [74, с. 6], по-друге, елементи літературного краєзнавства реалізувалися через зміст предметів "рідна мова" (читання, стиль) та частково через предмет "історія".

Так, згідно з навчального документа "Учебные планы школ" (1933) [72] учні 1 кл. неуніфікованої горожанської школи вивчали поетичні твори – "Я Русин був", "За отчину", "Скарб руської землі", "То наші любі високі Карпати", "Вечір на Верховині", "Новорічна щедрівка", популярні літературно-краєзнавчі тексти – "Життя в полонинах", "Про князя Корятовича", "Ужгород", "Мукачево", "Гори і ріки Підкарпатської Русі", "Тиса"; 2 класу – "Послідняя моя пісньь" (О. Духнович), "Щедрівка", "На святий вечір", "Великдень в

Мараморощині", "Природні багатства Підкарпатської Русі", "Верховинець", "Чесность, обичай руського народа"; 3 класу – "Любов отчини", "Дзвін свободи", "Осінь у горах", "Легенда про св. Миколая", "Колядки", "Весна. Цвітна неділя", "Великодня п'ятниця", "Коломийки", "Про пісню коломийку", "Підкарпатська Русь в давнині", "Старинна письменность на Подкарпатській Руси", "Біла гора, Свалява", "Буря в Карпатах"; 4 класу – "Переказ про Довбуша", "О. Духнович. Твори", уривок з "Промови А. Штефана на концерті Шевченка в Ужгороді".

На уроках стилю у горожанських школах, як і в народних школах Підкарпатської Русі, у завданнях особлива увага приділялася тематиці краєзнавчого спрямування. Це здебільшого описи природи рідної місцевості – "Село восени", "Ліс восени", "Опис осені", "Ліс і поле весною", "Опис весни", "Наша загорода", "Природна краса наших гір" та письмові розповіді на основі особистих спостережень, почутого та прочитаного матеріалу – "Мій рідний край", "Моя загорода", "Моя праця в загороді", " Розмова про ліс, країну", "Звичаї у нас на св. вечір", "Звичаї у нас на Різдво", "Значення наших рік", "Багатство наших гір" [72; 74]. Разом з тим, були завдання, як-от: "Русини в світовій війні", "Як виникли казки, прислів'я" [74], для написання яких потребувався збір інформації з різних ділянок краєзнавчих знань. Це мало важливе освітнє і виховне значення, тому що давало можливість учням розширити використання літературно-краєзнавчих матеріалів.

Програми для горожанських шкіл на уроках історії передбачали опрацювання літературно-краєзнавчих тем у 1 класі – "Переказ про заснування нашого міста", у 2 класі – "Федір Корятович", у 3 класі – "Добрянський. Духнович. Павлович" [74].

У середніх школах Підкарпатської Русі цього періоду – гімназіях – Ужгородській, Мукачівській, Берегівській, Хустській – навчально-виховний процес також будувався на пізнанні власного народу. Літературу рідного краю у нижчих та вищих гімназійних класах вивчали на уроках руської мови поряд із класиками української, російської та світової літератури.

Згідно “Учебных планов Мукачевской государственной гимназии на 1920-21уч. год.” [69] учні 7–8 кл. вивчали предмет руський язик за хрестоматією Є. Сабова. Тож обов’язковими для вивчення у навчальних планах значилися твори “угрорусских писателей” [69, с. 15].

“Річні справозданя державної реальної гімназії в Ужгороді за шкільні роки 1929/30,1930/31, 1932/33” містять інформацію про те, що в курсі домашньої лектури у 3 класі учні вивчали історичну повість А. Кралицького “Князь Лаборець”, у 7 класі (курс шкільної лектури) – всі твори О. Духновича [250; 251; 252].

“Річні справозданя державної реальної гімназії в Берегові за шкільні роки 1930/31, 1933/34” подають такі дані про вивчення літератури рідного краю: у 2 класі у рамках обов’язкового домашнього читання із руського язика гімназисти вивчали “Народні оповідання про давнину”, у 4 класі – повість А. Кралицького “Князь Лаборець”, у 7 класі – п’єсу О. Духновича “Добродітель превишаєт богатство” [248; 249].

Курс “Язик викладовий” для учительських семінарій Ужгорода, Мукачева, Хуста також передбачав засвоєння учнями систематичних знань з літератури Підкарпатської Русі. Із “Програми для I – IV курсів Ужгородської учительської семінарії на 1925–1926 н.р.” [68] дізнаємося, що семінаристи вивчали художні твори регіонального письменства: “Руський марш”, “Пісня земледельца весною” О. Духновича; “Мати” О. Павловича; “Великдень на Мараморощині”, “Шумить”, “Арештування Духновича” В. Гренджі-Донського; “Сріберний дзвін” В. Пачовського, загадки М. Лучкая; риторична і дидактична проза – “Промова Др. Т. Масарика”, “Слов’яни по війні”, “Народний принцип” Т. Масарика; науково-популярні і літературознавчі статті “Нарис історії Грушівського монастиря” Ю. Жатковича; “Джерела освіти на Підкарпатській Русі”, “Слов’янський з’їзд в Празі”, “Огляд Підкарпатської літератури. І. Базилевич” [68, с. 2–5].

Заслуговує на увагу використання літературно-краєзнавчої тематики на уроках стилю у гімназійних класах. Так, згідно аналізованої програми семінаристи отримували завдання розкрити теми: “Життя славної особи”,

“Світова війна”, “Народна освіта” (бібліотеки, театри, музеї, виставки), “Різдвяні свята”, “Уживання приповідок”, “Весна в природі”, “Народне мистецтво” (пісні, приповідки, музика, малювання, вишивка на Підкарпатській Русі), “Недільний день в родині” [68, с. 4]. Як бачимо, для виконання стилізаційних завдань, учням необхідно було збирати матеріал з історії, літератури, освіти, культури Підкарпатської Русі.

Програма з співів відповідно аналізованої програми передбачала вивчення відомих пісень: “Русиночка я маленька”, “Я Русин був”, “Гімн Підкарпатських Русинів” [68, с. 42]. Як висновок, слід відзначити, у педагогічній думці Підкарпатської Русі того часу сформувалось чітке поняття про важливість літературно-краєзнавчої роботи для усвідомлення дітьми етнічно-національної приналежності та зв’язку із навколишнім оточенням.

Порівняння навчальних планів, за якими працювали школи краю у міжвоєнний період і в період угорської окупації [127], дає можливість констатувати, що вони майже не відрізнялися стосовно краєзнавчого спрямування. Приділялася значна увага використанню при викладанні кожного предмета місцевих матеріалів. Практична спрямованість, інтегрованість з іншими дисциплінами, значний виховуючий та розвиваючий потенціал – характерні ознаки навчальних програм періоду угорського режиму. Окрім того, позитивною рисою навчальних документів 40-х років XX століття слід назвати національну спрямованість та посилення уваги до морального виховання. Показовою з цієї точки зору є стаття К. Абкаровича “О Учебномь плані и Инструкціях”, в якій чітко визначена мета навчання у школах цього періоду: “Задачею народной школы есть: воспитатити Отечеству религійныхь, моральныхь и свідомыхь патріотичніхь горожан, котрі володіють основными елементами загального образованя и способны сесі познааня перевести и реализовати в практичном житю” [1, с. 114–116.]. Поряд з цим тут же зазначалося, що любов до родини, отчини – “головні цілі” нових програм, тому що “школа єсть колыскою национального воспитаня…великі и сильні народы познали важность изь сей точкы погляду…Національнизмь стався ведучою и світячою идеєю майже всіх народов світа” [1, с. 116]. Ця позиція знайшла

відображення у змісті краєзнавчого навчального матеріалу у навчальних програмах ІІІ періоду.

Таким чином, літературне краєзнавство у 20–30-х, 40-х рр. ХХ століття займало провідну роль у навчальних планах і програмах. У досліджуваний період величезний потенціал для засвоєння літератури рідного краю, як ми показали вище, мали дисципліни гуманітарно-естетичного спрямування. Контекстний аналіз програм та навчальних планів також дозволив виокремити у змісті літературного краєзнавства напрями: громадянсько-патріотичний, історико-культурний, природничо-господарський, фольклорно-народознавчий. У нищих класах народних шкіл у змісті літературного краєзнавства домінували громадянсько-патріотичний і фольклорно-народознавчий, у вищих класах народних і горожанських шкіл спостерігається рівномірний розподіл текстового матеріалу стосовно виділених напрямів.

У часи панування комуністичної системи про укладання навчальних програм на основі краєзнавчого принципу не могло бути й мови. Як було відзначено вище (див.1.1. даного дисертаційного дослідження), радянський режим вилучив із вжитку усі підручники, програми, хоча і за змістом, і за будовою вони і сьогодні заслуговують найсерйознішої уваги науковців і вчителів.

Дослідження свідчить, що тільки на початку 90-х рр. ХХ ст, коли шкільне краєзнавство опинилося на хвилі відродження, були розроблені для реалізації літературно-краєзнавчого змісту навчальні програми. Елементи літературного краєзнавства містить Програма з народознавства для шкіл Закарпаття, укладена І. Сеньком у 1991 році [265]. У “Пояснювальній записці” зазначається, що освітній документ відповідає таким принципам, як системність, спадковість, послідовність, безперервність, не повторює, але доповнює програми із загальноосвітніх предметів, а ведучим принципом у програмі виступає наступний: Батьківщина починається із батьківського порога [265, с. 3].

Літературне краєзнавство у навчальному документі представлене у всіх розділах: “Від роду-до народу” (1 клас), “Де ми живемо” (2 клас), “Традиції нашого народу” (3 клас), “Символи нашого народу” (4 клас), “Наше село

(місто)" (5 клас), "Господарство та ремесла" (6клас), "Історія краю" (7 клас), "Культура краю" (8 клас), "Моральні принципи народу" (9 клас), "Історія нашого народу" (10 клас), "Літературне краєзнавство" (11 клас).

Так, наприклад, у 2 класі "Тема №10-12. Наш край" передбачає ознайомлення дітей з дитячими віршами про рідний край В. Гренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Миколаї Божук, Марійки Підгірянки, В. Ладижця, Л. Кудрявської, Л. Балли. За допомогою закарпатських народних казок, оповідок, прислів'їв, притч передбачено формування в учнів уявлень про загальнолюдські цінності (тема "Пошана до батьків, старших" (3 клас) тощо). Зокрема, укладач пропонує притчі казкаря Шопляка-Козака, казки Андрія Калина, тексти із збірок "Чарівна торба", "Дерев'яне чудо".

Засвоєння та осмислення моральних норм – пошана до хліба, повага до людини праці (3клас) – пропонується на основі таких фольклорних творів (казок, притч, легенд), як: "Чий хліб їмо? ", "Без чого на світі не прожити", "Сто разів за один день", "Підкова", "Чому каня пищить?", "Лінива дівчина" (із кн. "Чарівна торба"). Ряд фольклорних творів – "Ситий голодному не вірить", "За кусник сиру – гроші на корову" (із кн. "Чарівна торба") – представляють одну із найголовніших ментальних рис народу рідного краю – гостинність.

Цікаво, що для повноцінного сприйняття і осмислення теми "Патріотизм" (3 клас) укладач пропонує увазі школярам місцеві перекази: "Лаборець", "Татарський перевал", "Про песиголовців", "Шандровський соляний колодязь" тощо (із книги "Легенди нашого краю" (Ужгород, 1972)).

У розділі "Символи нашого народу" (4 клас) програмою передбачено ознайомлення дітей із рослинами-символами краю – смерекою, едельвейсом (легенда "Шовкова косиця"); піснями-символами (коломийками, піснею "Верховино, світку ти наш", колядками, щедрівками), розповіддю про О. Духновича як автора гімну "Подкарпатськії русини, оставте глибокий сон".

Опрацювання розділу "Господарство та ремесла" (6 клас) І. Сенько пропонує також на основі народних переказів і спогадів – про бокорашів, майстрів-умільців та про працю лісорубів.

Для учнів 7 класу укладач пропонує для вивчення розділ “Історія краю”, який передбачає ознайомлення учнів на основі народних переказів із такими відомими постатями краю, як: князь Лаборець, князь Корятович, король Матвій Корвін. Художні твори про минуле краю – “Князь Лаборець” А. Кралицького, “Петро Петрович” В. Гренджі-Донського, “Микола Шугай – розбійник” І. Ольбрахта, “Карпати” С. Скляренка пропонує укладач для глибшого засвоєння теми “Про край написано”. Тема “Закарпаття у XIX ст.” спрямована на розширення відомостей учнів про відомих діячів краю – М. Лучкая, В. Довговича, М. Балудянського, І. Орлая, Ю. Венеліна-Гуци та будителів – О. Духновича, О. Павловича, О. Митрака, Є. Фенцика, І. Сільвая.

В 11 кл. пропонується для вивчення розділ “Літературне краєзнавство”, котрий має дати учням повне уявлення про літературу Закарпаття, починаючи від поширення писемності на Закарпатті, перших рукописних книг, літописів, літературних творів М. Лучкая і В. Довговича та закінчуючи сучасним літературним процесом у краї.

Розділ структурований за темами: “Від писемності до літератури”, “Будителі”, “Література 20–40-х рр. XX ст.”, “Вони писали про Закарпаття”, “Література 40–80-х років”, “Переклади. Літературознавство”.

Отже, програма з народознавства для шкіл Закарпаття, укладена І. Сеньком, представляє інтегрований курс історії та культури рідного краю. Літературне краєзнавство у аналізованій програмі виступає одним із провідних принципів засвоєння народознавчого змісту.

У 1992 році вийшла Програма з літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття (10–11 кл.), яку підготував І. Хланта [310]. Опублікована програма викликала жваве обговорення в місцевій пресі, оскільки подібної програми до цього часу у школах ще не було. З рецензіями виступили П. Угляренко, В. Пагиря, С. Жупанин, М. Пойда, Л. Ходанич, І. Губаль.

У “Пояснювальній записці” сформульовано завдання курсу “Літературного краєзнавства” – “…дати учням ґрунтовні знання про розвиток літературного процесу на Закарпатті від найдавніших часів і до наших днів, характер

літературних напрямків, розкрити ідейно-художню цінність спадщини письменників рідного краю" [310, с. 3].

Оскільки вказана програма орієнтована для викладання в старшій школі (10-11 класи), тому враховує історико-хронологічний підхід. В основу укладання літературного матеріалу покладено портретно-текстовий принцип. Програма розрахована на 140 годин (по 70 годин в кожному класі старшої школи). Причому автор пропонував вивчати літературу рідного краю тільки в гуманітарних класах (при умові, якщо десяті класи поділялися на гуманітарні і природничі).

Структурою програми передбачено монографічні, оглядові теми та список рекомендованої літератури. У центрі кожної монографічної теми – вивчення одного чи кількох творів письменників.

Курс складається з двох частин: 10 клас – 70 годин (охоплює період від найдавніших часів – література Закарпаття в період угорсько-фашистської окупації), 11 клас – також 70 (література Закарпаття повоєнного періоду – сучасні письменники. Після кожної теми вказано "тексти" – художні твори для текстуального ознайомлення і "література" – тобто рекомендовані для словесника літературно-критичні матеріали.

Зображення краси рідного природи, виховання любові до карпатських краєвидів, патріотична тематика репрезентовані програмою за допомогою поетичних творів О. Духновича, О. Павловича, О. Митрака, Ю. Ставровського-Попрадова, Є. Фенцика, В. Гренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум'ятського, А. Карабелеша, Зореслава, Марусі Тисянської, Ю. Гойди С. Жупанина.

Історико-культурний напрям програми формують наступні твори: історична повість "Князь Лаборець" А. Кралицького; патріотична поема "Князь Лаборець" Марійки Підгірянки; ліро-епічні балади "Львоборець", "Федор Корьятович" І. Сільвая; поема "Корьятович" Є. Фенцика; поеми "Князь Лаборець", "Червона скала (Князь Богдан) " та повісті "Ілько Липей – карпатський розбійник", "Петро Петрович" В. Гренджі-Донського, поеми "Князь Лаборець", "Пинтя", "Олекса Довбуш" А. Патруса-Карпатського, історичний роман "Князь Лаборець" П. Угляренка.

До соціально-побутового напряму навчального видання необхідно включити теми: “Соціально-побутові романтичні оповідання “Екзекутор”, “П’явиця”, “Федір Петрюк”, “Сільський учитель” А. Кралицького; “Соціально-побутова лірика Феодосія Злоцького”, “Змалювання злиденного життя селян, розкриття їх важких душевних переживань в оповіданнях Луки Дем’яна”; “Показ життя верховинського селянства в оповіданнях Ю. Станинця”; “Змалювання жахливої бідності трудящих Закарпаття, безпросвітності простого верховинця в поезіях Д. Вакарова”; “Відображення жахливих картин злиднів, образи людей-трудівників у творах Ю. Гойди”; “Яскраві зарисовки різних стрін побуту закарпатського села в минулому у творах М. Томчанія”; “Про життя закарпатського гірського села у творах І. Чендея”; “Викриття соціальної несправедливості, безробіття, темноти, жорстокості в оповіданнях Й. Жупана”.

Морально-ціннісний напрям представляють: а) твори на шкільну тематику, в яких показано роль школи і сім’ї у вихованні підростаючого покоління (О. Павлович, О. Маркуш); б) поетичні мініатюри про смисл людського життя, роль митця у суспільстві (Ю. Боршош-Кум’ятський); в) оповідання про бездуховність, моральну деградації людини (Ф. Потушняк); г) твори антивоєнної тематики (А. Карабелеш, Ф. Потушняк, Д. Вакаров).

Фольклорно-народознавчий напрям програми, укладеної І. Хлантом, відображено у темах: “В. Гренджа-Донський – збирач усної народнопоетичної творчості”, “О. Маркуш – організатор збирання фольклорних та етнографічних матеріалів”, “ Ф. Потушняк. Багатогранність творчості. Заняття етнографією, фольклористикою, історією літератури Закарпаття”, “Марійка Підгірянка. П’єси “Вертеп”, “Святий отець Миколай”, “Петро Лінтур. Фольклористика. Запис і публікація збірників казок”, “Народна міфологія, фольклор, вірування, поетика фантасмагоричного сприйняття світу у повісті Д. Кешелі “Коли заговорить каміння”.

Перейдемо до аналізу змістового наповнення літературного краєзнавства програми, укладеної в 1997 році С. Жупанином [110]. У “Пояснювальній записці” знаходимо визначення поняття “література рідного краю” (це твори фольклору, а також оригінальні твори письменників, які народились або жили

(живуть), працювали (працюють) в регіоні, де знаходиться навчальний заклад [110, с. 86], обґрунтування специфіки розподілу змісту літературно-краєзнавчого матеріалу за роками навчання.

У програмі підкреслено, що для вивчення літератури рідного краю у 5-6 класах пропонуються твори дитячих письменників Закарпаття, оскільки саме вони доступні для сприймання й розуміння учням підліткового віку (10–12 років) [110, с. 86].

Для 5 класу пропонуються розділи: “Усна народна творчість Закарпаття” та “Твори письменників Закарпаття з книг для дітей”. Розділ “Усна народна творчість Закарпаття” не значний за обсягом. Він представлений легендами (“Загибель Хустського замку”, “Замкова гора в Мукачеві”, “Замок у Невицькім”, "Село Новоселиця”), переказами (“Синевирське озеро”, “Келеменова гора”, “Про наші замки”, “Як вівчар навчав короля їсти”), а також включає народні казки, пісні, коломийки, балади, приказки та прислів’я.

Другий розділ для учнів 5 класу – “Твори письменників Закарпаття з книг для дітей” – пропонує ознайомлення учнів з віршами О. Духновича (з “Букваря” і “Книжиці читальної”), Марійки Підгірянки, дитячими оповіданнями М. Томчанія, поезіями і прозовими творами С. Панька. Тут же у змісті програми передбачено вивчення творів напам’ять (у попередній програмі відсутнє вивчення творів напам’ять).

Для учнів 6 класу програмою передбачено продовжити знайомство із творами дитячої літератури Ю. Гойди, Ю. Керекеша, Б. Салаї, В. Ладижця, В. Панченка, Л. Балли, Ф. Кривіна, С. Жупанина, Л. Кудрявської, В. Фединишинця, Ю. Шипа, І. Петровція, Г. Малик, Л. Повх. Причому тематика поетичних творів дитячих письменників для 5–6 класів – це здебільшого вірші на шкільну тематику та поезії про красу Карпат, мальовничість природи рідного краю.

Для 7–9 класів у програмі С. Жупанина літературно-краєзнавчий матеріал не укомплектовано, натомість на допомогу вчителям-словесникам пропонується стислий бібліографічний довідник в алфавітному порядку про народних співців, а також професійних письменників – членів Спілки

письменників України та Спілки журналістів України. Блок “Народні співці Закарпаття” представляють літературні портрети Миколаї Божук, І. Гурдзана, І. Мельника, М. Панька, В. Піпаш- Косівського, М. Тисянської, О. Улинця. Друга частина довідника – “Письменники рідного краю” пропонує увазі учнів та вчителів словесності 53 літературні портрети письменників Закарпаття.

Слід зауважити, що у програмі, укладеній С. Жупанином, пояснювальна записка не визначає мету або концепцію навчального курсу, а також не здійснено структурування краєзнавчого матеріалу відповідно дидактичних засад. Як бачимо, аналізовані програми з літературного краєзнавства [110; 310], які були укладені в 90-х роках ХХ ст, ґрунтуються на старому фактологічному принципі, власне, – на стандартному переліку імен, доповненому творами письменників, згідно якого складалися усі тогочасні програми з літератури. Тому виокремити окремі змістові лінії (крім історико-культурної та фольклорної) у цих навчальних документах досить складно. Зазвичай, автори зазначених освітніх документів, включали у зміст шкільного літературного краєзнавства значний за обсягом матеріал, який відображав літературне краєзнавство на Закарпатті як наукову галузь, однак не завжди відповідав основним дидактичним принципам.

Розробка подібних моделей навчальних програм характерна для менш розвинутих систем освіти, адже розглядає процес викладання і навчання як лінійні причинні взаємовідносини. Програми, орієнтовані на зміст, як підкреслює др. Пасі Сальберг, використовувались у європейських країнах у 70-х роках ХХ ст [260, с. 3].

У 2007 році вийшла нова програма з літератури рідного краю для загальноосвітніх шкіл Закарпаття (5–11 класи), укладена Г. Децик, Н. Ребрик [92]. У “Пояснювальній записці” розкрито мету і завдання курсу. Серед найважливіших завдань авторами визначено наступні: “осягнення учнями глибинної сутності спадщини митців свого краю, космосу духу земляків, реалій дійсності”, “розвиток особистісного ставлення до літератури рідного краю, поглиблювати знання про історію рідного краю, його найвидатніших діячів

культури і мистецтва", "допомогти учням подолати принизливе почуття національної меншовартості" [92, с. 6].

Програма побудована таким чином, що може слугувати одночасно і календарно-тематичним плануванням. Складається з рубрик: "Тема уроку", "Кількість годин", "Примітки". Крім того, рекомендує твори для вивчення напам'ять, а також містить "Основні вимоги до знань і вмінь учнів".

Програма укладена відповідно до основних змістових ліній Держстандарту базової і повної загальної середньої освіти (2004 р.) [90]. Виклад матеріалу здійснюється за концентричним принципом. При формуванні змісту літературно-краєзнавчого матеріалу у програмі застосовано портретно-текстовий підхід. Кожен клас основної школи (крім 9-го) розпочинається з вивчення закарпатської усної народної творчості, а завершується темою "Зустрічі з письменниками".

Усього для вивчення курсу відведено 136 годин.

Курс літератури рідного краю у аналізованій програмі не структурований за загальними тематичними блоками. Тому на основі аналізу текстового компоненту нами виокремлено дві групи тем: "Фольклор", "Життя і творчість письменників Закарпаття".

Перша група – "Фольклор Закарпаття" – вагома частка змістового компонента програми, пропонованого для учнів 5–6 кл. Так, наприклад, у 5 класі фольклор краю представляють теми про закарпатські народні казки: "Казкар Андрій Калин", "Казкар Михайло Галиця", "Казкар Василь Королович", "Казки Закарпаття у записах Володимира Гнатюка", "Казки В. Гренджі-Донського", "Казки та перекази у записах Юрія Станинця", "Казки у записах Івана Чендея", "Казки у записах Івана Хланти", "Балади у записах Петра Лінтура", "Перекази про давнину у записах Петра Світлика" та ін.

У казках показано працьовитість закарпатського народу ("Казка про майстра Іванка"), любов до природи, оригінальне світосприйняття навколишньої дійсності нашими предками ("Володар Дикого лісу", "Князь-Огонь"), сміливість, винахідливість, мужність, мудрість ("Три золоті слова", "Іванко – цар звірів").

Для учнів 6 класу фольклор репрезентований історичними піснями, закарпатськими коломийками, прислів'ями, щедрівками, весільними піснями у записах Л. Дем'яна, колядками у записах І. Панькевича, Ф. Потушняка.

У 7 класі із усної народної творчості автори програм пропонують поглибити відомості про найстаршу українську народну "Пісню про Стефана-воєводу" та ознайомити учнів із народними байками у записах І. Сільвая.

Якщо у попередніх програмах укладачі намагалися охопити весь літературний процес на Закарпатті від найдавніших часів до сучасності, то у новій програмі автори, уникаючи калейдоскопічності, здебільшого акцентують увагу на наступних постатях краю: В. Гренджа-Донський, І. Невицька, Ю. Станинець, Зореслав, Ф. Потушняк, А. Волошин, І. Ірлявський, П. Скунць.

Отже, аналіз вищезазначених програм дає нам можливість констатувати: на розвиток змісту у навчальних програмах мають вплив як зовнішні чинники, пов'язані із суспільно-політичними обставинами у краї, так і внутрішні, зумовлені ґенезою освітніх процесів.

Літературно-краєзнавчий компонент займав провідну роль у навчальних програмах і планах з кінця XIX – до середини 40-х рр. XX століття. Крім того, відповідно до змісту освіти літературно-краєзнавча діяльність спрямовувалася на реалізацію головного принципу – зв'язку школи із життям. Тобто, літературно-краєзнавчі теми навчальних програм у першій половині XX століття носили здебільшого виробничо-краєзнавчий характер. Це дозволяло освітянам краю посилити виховний аспект навчання, забезпечуючи спрямованість змісту освіти на патріотичне, громадянське, трудове, моральне виховання.

Із початку 90–х рр. XX ст. зміст літературного краєзнавства у програмах для загальноосвітніх шкіл Закарпаття розвивається на основі методології національного виховання, культурологічної концепції, гуманізації, компетентнісної, особисто-орієнтованої парадигми. Навчальні програми насичені значним за обсягом інформативним та фактичним матеріалом з літературного краєзнавства; сформовані у відповідності до основоположних дидактичних принципів – науковості, історизму, систематичності,

послідовності, врахування вікових та пізнавальних особливостей учнів; спрямовані на формування духовності та визнання пріоритету людини, її особистих якостей.

2.2. Відображення змісту літературного краєзнавства у підручниках, посібниках, хрестоматійних виданнях

Результати ретроспективного аналізу навчальної літератури, опрацювання історико-педагогічних джерел досліджуваного періоду, розробок сучасних науковців дозволяє констатувати, що навчальне видання із літератури рідного краю має давню і самобутню історію. З кінця XIX – до початку XXI століття навчальна книга з літературного краєзнавства, як і будь-яке освітнє явище, розвиваючись у просторі й часі, піддаючись впливам багатьох чинників суспільно-політичного і культурно-мистецького життя народу, проходить складний шлях розвитку і становлення: спочатку літературне краєзнавство у навчальних книгах представлене у контексті національної та світової літератур, пізніше – формуються навчальні видання, основу змісту яких складає власне регіональна література.

Отже, в межах лінійної історичної парадигми за допомогою частково аспектного структурно-функціонального підходу здійснимо аналіз краєзнавчого компонента у структурі навчальних книг для читання.

Хочемо зауважити, що врахування краєзнавчого принципу при укладанні навчальних книг простежується уже у перших книгах для читання – букварях. Як свідчить дослідження О. Фізеші, О. Духнович у “Книжиці читальній для начинающих” велику увагу приділяв вихованню любові до рідного краю, родини, свого народу. У читанковій частині містяться віршики, в яких О. Духнович розкрив тісний взаємозв’язок людини з довкіллям [303, с. 32–34].

У 1893 році вийшла перша антологія з літератури рідного краю – “*Хрестоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленім угро-русскихъ народних сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ*” Є. Сабова. Хрестоматія призначалася для використання в якості підручника вивчення “руської мови”. Як підкреслює П. Ходанич, ця книга була

єдиним підручником для тих небагатьох шкіл краю, де зусиллями місцевого вчительства ще вивчали руську літературу [312, с. 56]. У “Хрестоматії…” Є. Сабов умістив твори різні за жанром: церковні проповіді, публіцистичні нариси, поезії, уривки із драматичних п’єс. Орієнтувався автор на “язичіє” – російську мову у поєднанні з місцевим діалектом. Однак народні казки, приповідки наводить “на подлинном угро-русском наречии”. У “Предисловії” автор називав головну мету, яку він поставив перед собою при укладанні книги, – познайомити з літературними творами “Угро-русскихь писателей, и вообще дати пересмотрь образованія літературного русскаго язика в Угорщинѣ; наконець сообщити народныя сказки, анекдоты и пр. на подлинных нарѣчыяхь” [259, с. 4].

Посібник складається з чотирьох частин: “Церковно-славянскій язык старый и новый”, “Угро-русскій литературный язык оть Духновича до нового времени”, “Поэзія”,“Угро-русскія народныя сказки”.

Велика цінність першої частини “Церковно-славянскій язык старый и новый” в тому, що тут зібрано оригінальні зразки давніх рукописів та стародруків, з якими могли познайомитись школярі. Серед яких – “Мукачевская пергаменная псалтирь”, “Часословець Краковскій (1491.г.) ”, “Сборникь Божидара Вуковича (Венеція.1538.г.)”, “Будинская "Біблія (1804.г.)” та ін. Давні пам’ятки автор систематизує відповідно до історичного розвитку церковно-слов’янської мови на наших землях, тому виділяє твори, написані під впливом “угро-русскихь говоровь” та пам’ятки, в яких “преобладаеть Угро-русское нарѣчіе” (частина друга).

У другій частині хрестоматії “Угро-русскій литературный язик оть Духновича до до нового времени” автор умістив оригінальні твори О. Духновича, П. Яновича, І. Чурговича, І. Раковського, К. Сабова, І. Дулішковича, Ю. Жатковича, В. Гебея, Ф. Злоцького, А. Митрака, Уріїла Метеора, Х. Манковича, М. Гомічкова, І. Рошковича, А. Чопея, Ем. Желтвая, Є. Фенцика. Поезію рідного краю у хрестоматії представляють В. Довгович, О. Духнович, О. Павлович, О. Митрак, Ю. Ставровський-Попрадов, І. Сільвай, Є. Фенцик.

Тематика текстового компоненту різноманітна, однак найбільше у читанці вміщено творів на релігійну тематику. Деякі із текстів за допомогою відповідних виражальних засобів ілюструють красу рідного краю. Сюди слід віднести "Память Щавника" О. Духновича, "Очерк из Попрада" Попрадова, опис "Путевыя впечатлѣныя на верховинѣ" А. Митрака, де рідний край іменується як "одна із найбідніших Ірландій на світі", а гори – "скам'янілі сльози нашого народу" [259, с.123]. Тексти "Домашній быть Угро-русскаго крастьянина" ("Листок",1889), "Светлый день Воскресенія" Уріїла Метеора, "Елка" (Хризанта Манковича) розкривали життя, побут, вірування, традиції рідного краю. Дидактичні повчання містяться у байці "Соловей" (із Букваря О. Духновича) та уривку із твору І. Чурговича "Восточнаго Стихотворца Садія мысли и изреченія".

Найбільшу цінність хрестоматії становить фольклорний матеріал – "Угро-русскія народныя сказки". Є. Сабов у цей розділ включив 15 казок та анекдотів і 10 пісень на різних "угроруських діалектах": "Гадь и овчарь", "Сказка за красни", "Світлий витязь", "Народное преданіе", "Сказка за царську дівку", "Колядка", "Сказка за Иваночка и за жиди", "Ой ходила дівка біла у ліс на калину" та ін. Фольклорні мотиви цих творів, проникаючи в глибину народної психології, опоетизовували стійкість, мужність, кмітливість, цілеспрямованість, волю народу рідного краю. І. Франко, виступивши із ґрунтовною рецензією, зокрема, зазначав: "Книжка ся зложена, мабуть, в головній часті для ужитку шкіл, але вона дуже інтересна для всякого, хто хоче познайомитися з угорською літературою, народною мовою і її історією. Я сказав би навіть, що іменно для вчених, лінгвістів, істориків літератури та фольклористів вона цікавіша, ніж для угро руських школярів" [308, с. 200–201].

Таким чином, "Хрестоматія…" Євменія Сабова – це не тільки перша антологія з літератури рідного краю, але і важлива історико-культурна пам'ятка шкільництва Закарпаття.

Яскравою сторінкою у розвитку краєзнавчої навчальної літератури стали підручники для народних шкіл А. Волошина: "Азбука угро-руського и церковно-славянского чтения" (1908), "Азбука карпато-руського и церковно-

славянского чтения" (1921), "Читанка для угро-руськои молодежи" (1908), "Читанка для II классы народных школ" (1921), "Мала читанка для II и III классы народных школ" (1925), "Читанка для IV и V школьных роков народных школ" (1932), "Читанка для VI – VII школьных роков народных школ" (1932), "Читанка для руської молоди" (1932).

Цими підручниками активно користувалися у школах Підкарпатської Русі, вони отримали схвальні відгуки у педагогічній пресі. Їх зміст сприяв формуванню у школярів шанобливого ставлення до культури рідного краю. Сповідуючи педагогічні ідеї Я. Коменського, Й. Песталоцці, дотримуючись принципу народності, автор поступово вводить дитину у світ культури рідномовного оточення, уміло зосереджує увагу учнів на етно-національних традиціях, знайомить з кращими зразками художніх творів письменників Підкарпатської Русі. Як зазначає дослідниця М. Кляп, А. Волошин, підбираючи матеріал до підручників, виявив широку обізнаність із усною народною творчістю, з історією та географією краю [132, с. 46]. О. Мишанич, дослідник життя і творчості визначного педагога, висловлював міркування, що педагог міг обрати легший шлях стосовно навчальних підручників – перекласти існуючі стабільні чеські чи угорські підручники й без будь-яких проблем користуватися ними. Однак А. Волошин вважав, що всі підручники для початкових і середніх шкіл Підкарпатської Русі повинні бути написаними місцевими авторами з використанням місцевого матеріалу. Так він реалізував свою програму національної освіти [187, с. 28].

"*Читанка для угрорускои молодежи*" (1908) [48] – це перша спроба педагога втілити краєзнавчі ідеї у розробку підручників для читання. Зміст навчального видання формують десять розділів: 1.Читання духовно-моральне. 2. Оповідання, казки і описи. 3.Із природи і життя. 4. Із географії і історії. 5.Поезії. 6. Прислів'я. 7. Загадки. 8. Молитви обичнії. 9. Головнійші заповіді. 10. Вислови із Св.Письма.

Із поетів рідного краю у читанку ввійшли твори: О. Духновича – "Надежда в Бога", "Лебединая пісня", Уріїла Метеора – "Марія Повчанська св. икона", Івановича (А. Волошина) – "Село в ночи". Тема патріотизму висвітлена у

текстах“Моя родина” (про село Келечин), “Отчизна” та у поезіях – “Родное село” Івановича (А. Волошин), “Родина” (із народного відгуку Михайла Верешмартія), “Что наймиліше” (без зазначення авторства). На прикладі твору “Моя родина” автор виховує в учнів любов до найріднішого місця для кожного – села (міста), де він народився. Називає це місце “святим”, розповідає, що тут жили “прощені-бы и мой милый отець и солодка мати; там я родився; там получив перву науку вь вірі Христовой” і просить у Всевишняго Божого благословення для рідного села [48, с. 71]. Любов до рідного підкарпаторуського краю прищеплювалася учням також за допомогою слів: “Отчина или отечество есть родна земля наша, где жили отцы и діды наши, где родилися и живеме мы сами…Кому ж не люба земля отцов и дідов! Кому не мила родна земля!Якь мати она вскормила нас своїм хлебом и вспоила нас своими водами”, “хочу жити и умерти вь нашой милой родинѣ” [48, с. 72]. Цими творами автор доводив учням, що кожна людина зобов’язана свято берегти і шанувати спогади про рідні місця.

Розповіді-повчання краєзнавчого характеру “Загорода”, “Поле”, “Як сорочка вь полю выросла” виховували у дітей працелюбність, привчали до сільськогосподарської роботи, а тексти “Столяр”, “Кузнец” (ковач), “Пекарь”, “Портной” (сабов), “Сапожник” (шустер) знайомили дітей із поширеними на той час професіями у краї. Дана тема знайшла втілення і у прислів’ях, як-от: “Хто рано встає, тому Бог дає” [48, с. 239], “Добрый газда працює, мудра жона газдує” [48, с. 237]. Ці твори розкривали основні ментальні риси підкарпаторуського народу – працьовитість, чесність, людяність.

Науково-популярні оповідання з історії рідного краю розширюють змістове поле підручника: “Казка о бѣлом коні”,“Святый Стефан І. Цар Угорскій”, “Цар Матѣй”, “Князь Франциск Раковцій ІІ” (Ю. Жаткович), “Василій Тарасович, єпископ мукачевскій”. У читанці знаходимо відомості з географічного краєзнавства. Так, у тексті “Тиса” автор-укладач пропонував учням значний за обсягом матеріал природничо-довідкового характеру про найголовнішу річку краю та “хосен”, який вона “подає жителям краю”. Адже,

як говорилося в тексті, “уже вь Мараморощи люди звикли по ней провадити товари, особливо сплавляти дерева” [48, с. 75].

Творів фольклорного жанру у підручнику небагато. Це народні пісні - “Солодка ми мамко”, “У Сиготі, у болоті”, “Яблонька”, “Дала мене моя мамка”, “Коляда” (16 строф) єпископа В. Поповича, народні прислів’я, загадки О. Духновича. Привертають увагу прислів’я, в яких розкрита любов до рідного краю: “Родный край – то земный рай”, “Родна земля дорога” [48, с. 235–237].

У 1930 р. ужгородське видавництво “Уніо” випустило 3-тє видання “*Малої читанки для II и III кл. нар. школ*” [43] А. Волошина. Обсяг книги – 125 сторінок, у читанку включено 180 текстів. Позатекстовий компонент аналізованого підручника включає кілька ілюстрацій краєзнавчого характеру. Це картинки із зображенням рідної хати (до тексту “Родна хата”), родини, церкви. Прикметно, що до тексту “Город” підібрана ілюстрація-фотографія міста Ужгород. Ілюстративно-краєзнавчий матеріал супроводжує тексти – “Осінь”, “Село”, “Зима”, “Святий вечір”, “На Великдень”, “Поле, луг, ліс”, “Орачі” [166, с. 89].

Із місцевих поетів А. Волошин умістив твори: “Люби родну мову”, “Засвітило сонце ясне”, “Шумить”, “Модерні звірі” В. Гренджі-Донського; “Ігри”, “Не ганьба робити”, “Сліпий і хромий”, “Честь”, “Молитва школяра перед наукою”,“Утреня молитва школяра”, “Вечерня молитва школяра”, “Я русин быв” О. Духновича; “Сиротка” О. Павловича.

Значне місце у читанці А. Волошина відведено текстам, які пронизані ідеєю любові до отчого краю. У ненав’язливій формі через зміст навчального матеріалу автор допомагає учням полюбити малу батьківщину, показати її неповторність, наголосити, що ця любов бере початок із рідного дому, де народився і виріс, із сім’ї, шанобливого ставлення до батьків, дідів, материнської мови. Ось як про це сказано у тексті “По что я люблю Подкарпатську Русь? ”: “Люблю Подкарпатську Русь, бо она є моим родним краєм. В моих жилах кружиться кров руська. Мой отець є Русин, а мамка Русинка. Село, где я народився, лежить под Бескидом в Подкарпаской Руси…” [43, с. 119].

У творі “Родна хата” автор устами батька пояснює дитині, чому рідна хата “хоть невелика и не богата”, але мила: “В той низенькой хатині ты родився, вырос и виховався. Кождый кутик …тут для тебе дорогый…Коли подростеш, полюбиш єї ще більше тай познаєш, что нам нич ниє так милоє и дорогоє, як своя родна хата” [43, с. 9]. А ось поезія “Люби родну мову” показує учням, як треба шанувати дорогоцінний скарб – матірну мову: “Люби родну мову, миле руське слово,// Нею не встидайся, на ню бийся в грудь.//За то родне слово, будь готов до всього,// Та знай, что ты Русин, того не забудь…” [43, с. 15]. Почуття гордості за приналежність до давнього слов’янського роду виховувала поезія “Я Русин быв” О. Духновича: “Я Русин быв, єсьм и буду. // Я родився Русином, // Честный мой род не забуду, // Останусь єго сыном…// Я світ узрів под Бескидом // Первый воздух руський ссав, // Я кормився руським хлібом, //Русин мене колисав…” [43, с. 119]. Завдяки цим творам дітям прищеплювалися високі патріотичні почуття – гордість за свій рідний край, відповідальність за отчу землю, пошана до народних символів.

Громадянсько-патріотична тематика у читанці А. Волошина тісно переплетена із творами, які були спрямовані на виховання високих моральних почуттів. Серед яких: “Слухай старших”, “Благодарна дітина”,“Будь благородний родителям своим”, “Старшина”, “Честуй родичов”, “Благородний син”. Такі твори пропагуючи людяність, порядність, чесність, сприяли засвоєнню усталених морально-етичних норм, які в підкарпаторуських сім’ях бережно передавалися від покоління до покоління.

Низка творів висвітлює роль праці у житті людини. Це тексти “Село”, “Огород”, “Поле, луг, ліс”, “Ораниця”. Зокрема, повчальна розповідь “Кто рано встає, тому Бог дає” прищеплювала в учнів працелюбність та хазяйновитість. Текст “Овчарь” заохочував школярів до заняття вівчарством (“Який красний тихий живот у овчаря! ”), у ньому детально розкривалися умови життя і праці вівчарів, користь від традиційного заняття (“Но не лем вовну приносить газді вовця; із єї молока робить овчар сыр, а тучні овці продає на мясо”) [43, с. 104]. Зміст творів зазначеної тематики сприяв утвердженню у свідомості дитини давніх традицій свого роду, любові до праці, до прадідівської землі, розуміння

праці не лише як засобу існування, але і спорідненість її із духовним життям людини.

До підручника увійшли також тексти природничо-географічного спрямування, які знайомили школярів із природними багатствами рідного краю: “Гори Подкарпатской Руси”, “Ріки Подкарпатской Руси”, “Тиса”. Зауважимо, що художніх творів, які б розкривали історію Підкарпатської Русі, у цьому підручнику нами не виявлено. Виняток становить текст “Невичанський замок” [43, с. 15].

Цікаво відмітити, що у читанці зовсім мало представлено творів усної народної творчості. Автор умістив у підручник: “Коломийки”, “Новорічну щедрівку”, “Коляду” (єпископа В. Поповича), кілька народних пісень – “Як была я ще маленька”, “Дождь”, “Осінь”, “Веснянка”. Звичаї, традиції рідного краю розкривають тексти “Св.Николай”, “Святый вечер”, "На Великдень”. У творі “Св. Николай” показано, як невинність маленької дівчинки Оленки не допустила злодія до гріха. Дитячі радощі, цікаві традиції, пов’язані із різдвяними святами, змальовано у тексті “Святый вечер”. Читаючи народознавчу розвідку, переконуємося, що автору вдалося відтворити ту особливу піднесеність, родинно-релігійну атмосферу, духову насолоду, які споконвік приносило свято Різдво Христове у верховинські сім’ї.

Формуючи змістовий компонент підручника, автор певну увагу приділяє текстам духовного спрямування. Це поезії “Дом Божий”, “Наша церков”, молитви школяра; прозові розповіді “Церков”, “Коли маєме мы ити в храм Божий?”, “Ісус Христос межи дітьми”. Серед матеріалів реферату Підкарпатської Русі нами виявлено рецензію О. Маркуша, шкільного інспектора в Тячеві, в якій містилися критичні зауваження з приводу того, що читанка містила багато статей “чистого віроисповідного характера” [66]. Рецензент радив авторові доповнити підручник статтями, призначеними “розбудити національне почуття, любов до батьківщини”, додати більше народних казок, “малих повісток” із життя наших славних предків (наприклад, Лаборець, Корятович, Духнович), гімни Підкарпатської Русі, художні описи

народних звичаїв та традицій, більше статей “про життя-буття нашого русина” [66].

“*Читанка для IV и V школьных роков народных школ. Часть II* ” (Ужгород, 1932) [49] А. Волошина складається із 190 оригінальних текстів, які структуровано за порами року. Із них – 16 художніх творів письменників Підкарпатської Русі, 5 науково-популярних текстів краєзнавчого спрямування, 3 тексти народознавчого змісту.

Література рідного краю представлена художніми творами: Миколая Божук – “Туда несесь душа моя”; Ю. Боршош-Кум’ятський – “Пчолка і голуб”, “Бувало весною”; Зореслав – “Весна”, “Вечерній звон”, “Воскресний звон”,“Сніжок”, “У церкві”; І. Невицька – “Верховина”,“Осел і Тиса”; О. Павлович – “Учися моє дитя”; Марійка Підгірянка – “Александру Духновичеви”, “Вечер Св. Миколая”, “Зелена Верховина”, “Зайчик песик”, “Малий газда”, “Моє серце”, “Нечесний школяр”, “Кінь і Осел”.

Чарівний світ Карпатської природи розкрито у творах “Весна” Зореслава, “Бувало весною” Ю. Боршоша-Кум’ятського, “Зелена Верховина” Марійки Підгірянки, “Вітер віє” І. Васко. Цій ідеї підпорядковані поезія “Милий родний край” та однойменні ліричні твори – “Верховина” І. Невицької та І. Воробкевича. Так, головна думка твору І. Воробкевича виражена такими словами: “Верховина дорога, // моя щира, родна мамко! // Лиш для тебе я жию, // Лиш для тебе б’єсь серденько...” [49, с. 5]. Поезія Марійки Підгірянки зачаровувала школярів мальовничим краєвидом: рідна Верховина, між горами сховався “розкошний земний рай”, “в долині річка в’ється”, лунає спів солов’я, чути сопілчину, дівочі пісні. Загалом зазначені твори насичені словами-знаками: *сині гори, садочок, ріднесенька хатиночка, руська мова, мила Верховина, Бескид, річка, трембіта.* Поезії спрямовані на розвиток естетичних вражень, переживань, формування патріотичних ідеалів засобами пейзажної лірики.

Вихованню у дітей бережливого шанобливого ставлення до навколишньої природи сприяли тексти “Вівця”, “Ліс і поточок”, “Мале та розумне” (про мурашки), “Вулик”, “Зимовля звірят”. Гімном працелюбності виступають

прозові дидактичні розповіді “Свято праці”, “Не все для себе”, у яких автор наголошує школярам, що праця є обов’язком для людини, “тішить, лічить душевні рани, хоронить від гріха”, розвиває духовні і тілесні здібності, “нагороджує нас за витрачений час” [49, с. 186]. Звичаї народу розкрито у текстах “Легенда про святого Миколая”, “На святий вечір”, “Коляда господареві”, “Христос воскрес”, “Зелені свята”.

Читанка містила відомості історико-краєзнавчого і природничого характеру. Це тексти: “Пласт”, “Наш президент Т. Г. Масарик” (нарис подано у викладі А. Волошина), “Походження Тиси”. Останній текст – це переклад із угорського народного переказу про те, як Господь створив світ – “горы высокі и долины глибокі, та ровнины безкрайні”, а річку Тису лишив біля себе і довго думав, як “доню дорогу пускати в голодну долину, выстелену острыми скалами” [49, с. 16–18]. Всевишньому допоміг Ангел, який “золотим плужечком” виорав у Тисі “ровный ярочок, най плыве вона по ньому спокойно, тихесенько” [Там само]. Аналізуючи даний текст, можна стверджувати, що казковий виклад матеріалу, урочиста піднесена мова твору приваблювали дітей, сприяли особливому емоційному піднесенню, вихованню ніжної синівської любові до рідної землі, прагненню оберігати, примножувати її багатства, щоб вона ставала ще кращою. Цей твір, як на нашу думку, залишався надовго у пам’яті читачів.

На останній сторінці підручника вміщені твори патріотичної тематики – “Державні гімни”, “Народний гімн Подкарпатських Русинов”, які закріплювали у школярів почуття національної свідомості, національної гідності.

“*Читанка для VI и VIII школьных роков народных школ. Часть III*” (Ужгород, 1932) [50] А. Волошина за структурою розміщення текстового матеріалу аналогічна попередній читанці, але об’єм літературно-краєзнавчого матеріалу значно ширший. Загалом до підручника включено 194 тексти. Із них краєзнавчий матеріал – 11 художніх поетичних творів, 3 прозові тексти громадянського спрямування,12 історичних нарисів, 9 народознавчих розповідей, 3 науково-популярні оповіді природничого змісту, 3 тексти із життя рідного краю.

Із поетів Підкарпатської Русі читанка пропонувала: Ю. Боршош-Кум'ятський – "Ой не розойдіться", "Люблю тебе, родный краю"; В. Гренджа-Донський – "Сиротина", "Через долы та до дому", "Поцілунки полонин-красунь", "Любім свой родный край"; О. Духнович – "Лебедина пісня", "Щастя жизни"; Зореслав – "Як вечерні дзвони дзвонять"; Марійка Підгірянка – "Грай, пчолко", "Зима студененька".

Патріотичним пафосом пройняті прозові оповіді "Моя батьковщина", "Отчина", "Люби своє!". Зокрема, текст "Люби своє!" ілюстрував приклад самовідданої любові до рідної землі Я. Коменського, який завжди біля серця носив грудочку рідної землі, "ся чорна земля була з його родної чеської землі…Сей найдорожчий скарб по волі Коменського поклали йому по смерти до гробу" [50, с. 90]. Зазначені твори прищеплювали учням любов до рідного краю, вміння жертовно служити рідній землі, "не продавати свою отчину" – "ту землю милу, землю родну, де нас на світ родила мати" [50, с. 90].

Поглибленню патріотичних почуттів сприяли тексти, які розкривали історію рідного краю: "Княжество русинов", "Історія Невичанського замку" (Павло Яцко), "Ужгородський замок", "Про князя Корятовича і жовтого змія Веремія" (казка В. Пачовського), "Татарський погром","Князь Федор Корятович" (І. Кондратович), "Франц Раковцій 2" (Ю. Жаткович), "Мукачов", "Веречанський переход", "Масарик и русины" (А. Волошин), "Про пласт". Про відомого будителя краю читанка пропонувала текст "Александер Духнович", у якому, зокрема, зазначалося, що треба йти тим шляхом, яким ішов Духнович: "любити свою родну мову, як он єї любив" та працювати, щоб наш народ піднести з темряви [50, с. 267].

Автор підручника подбав про те, щоб учні отримали відомості, які багатогранно розкривають рідний край, його культуру, природу, звичаї, господарське життя. Так, у текстах "Домашнє життя русинов", "Зима" показано, як треба жити і трудитися, поважати старших, ходити до церкви, берегти і примножувати традиції батьків і дідів. Витворюючи модель суспільно-родинних взаємин, автор доводить дітям, що "руський народ проводить зразкове життя": "молодь честує старших", "діти шанують родичов","муж і

жона в згоді трудяться”,“руська родина дуже гостинна”, “в неділю й свято всі йдуть до церкви” [50, с. 36]. Ці твори відігравали важливу виховну роль, оскільки у них містилися справжні скарби загальнолюдських цінностей.

Про збереження звичаїв, традицій, пов’язаних з релігійними святами, йшла мова у текстах “Святий Отець Николай”, “Святий вечер”,“Різдво Христово”, “Колядка”, “Великдень”, “Поливальний понеділок” (В. Гренджа-Донський), “Зелені свята”. Так, про народження Ісуса Христа цікаво описано у творі “Різдво Христово”, автентичний текст давньої колядки представляє текст “Колядка” (“Звеніли волики в чистом золоті, чотири! // сам Исус Христос за плужок держав”) [50, с. 79]. Як треба чемно поводитися у Великодній Понеділок показано у творі В. Гренджі-Донського, в якому читаємо, що після “Служби Божої кожний легінь бере свою дівчину попід руку і красно йдуть на річку”, біля потічка “парубок мочить руку й оббризкує лице дівчини, при чому промовляє:

Абись була така весела, як весна,

абись була така здорова, як вода” [50, с. 148].

Зміст таких творів спонукав дітей до усвідомленого засвоєння давніх звичаїв і традицій, що сприяло пробудженню інтересу до рідного краю. Окрім того, релігійні традиції формували гуманні погляди, утверджували ідеали доброти, чесності, благородства, всепрощення. Привертає увагу текст В. Бірчака “Молитва”, в якому приховано глибокий повчальний філософський зміст. Цим твором автор виховує у дітей силу волі, охоту до праці, бо, як сказано у творі, не міцні сильні груди – а слабі дає людині Бог, міць у яких треба викувати самому; “ні буйного лету, ні могучих крил, ні ясного розуму не отримує людина від Творця” – все треба здобути самому [50, с. 69–70].

У педагогічному часописі “Учитель” у рубриці “Література-часописи” містився схвальний відгук на “Читанку для IV і V класу народних шкіл” (Ужгород, 1932) та “Читанку для руської молоді для VI–VIII шк. років” (Ужгород, 1932) А. Волошина. Дописувач П. Стах відмічав найперше, що видані директором учительської семінарії А. Волошином, читанки анітрохи не відрізняються від чеських видань. Стосовно змісту, то вони, як зазначалося у

статті, укладені відповідно вимог найновішої педагогіки. “В цих читанках учень знайде відомості з близького й далекого оточення, з історії рідного Підкарпаття, з географії, природознавства, сільського господарства, багато оповідань, байок, поезій “своих и чужих красних авторов”, починаючи від Духновича і закінчуючи молодими підкарпатськими письменниками”, – констатував автор статті [273, с. 240].

Отже, літературне краєзнавство як органічна складова текстового компоненту читанок А. Волошина, включало твори, які розбуджували любов до свого, рідного; розкривали перед учнями регіональні особливості життя, побуту, етнічний характер, психологію, етику, моральні принципи, менталітет, світогляд; історико-культурний досвід народу рідного краю. Уже з раннього шкільного віку учні пізнавали красу, самобутність рідної землі. Якщо перші книги для читання А. Волошина, видані на початку ХХ ст. із закарпатського письменства містили здебільшого твори О. Духновича та Уріїла Метеора (І. Сільвая), то видання 20-30-х рр. були доповнені поетичними творами О. Павловича, В. Гренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум’ятського, Зореслава, І. Невицької. Підбір етнозабарвлених текстів сприяв формуванню у школярів цілісного уявлення про культуру та мистецтво Підкарпатської Русі, їхню значущість, вартісність, роль та місце у розвитку світового красного письменства.

Значною популярністю у шкільництві краю користувався підручник Е. Фотула та Б. Заклинського “*Читанка для 2 и 3 школьного року народных школ: Зоря*” (1925) [307]. Підручник складається із 171 твору, із них – 18 художніх творів письменників Підкарпатської Русі, 7 – історико-краєзнавчого характеру, 3 – природничого змісту, 2 – із життя краян. Зміст читанки поділений за порами року: “Осінь”, “Зима”, “Ярь”, “Літо”.

Ця книга включала такі зразки поетичної творчості художників слова Підкарпатської Русі: О. Духнович – “Я Русин быв”, “Подкарпатськії русины”, “Послідняя моя пісь”; О. Павлович –“З Новым роком”, “В чужині”,“Карпатський край”, “Коломыйка”, “П’яниця”,“Свидницькі школярі”, “Я сын Бескидов”; Марійка Підгірянка – “В зимі”,“Дівчатам”,“Минуло літо”,

“Сорочка”, “Пісня школяра”,“Що я люблю”, віршований твір “Князь Лаборець”.

Патріотична тематика розкривається у поетичних творах О. Духновича і О. Павловича. Подібний мотив є провідним у тексті “Кто я?”, у якому підкреслено, що “як любимо матір, так любимо и будемо все любити свою отчизну – свою родну землю” [307, с. 56]. Поезія “То наші любі, високі Карпати” І. Воробкевича доповнює цю змістову лінію. Твір “В чужині” О. Павловича підводить до думки, що наймиліше жити у рідному краю, бо “там живе мой отець, мати, сестры, братя, родина” [307, с. 121]. Головна думка сконцентрована у останніх рядках: “Милі ми, милі Бескиды, // Де живе моє плем’я, // Де жили мої прадіды, // Там жити жадаю я!” [307, с. 121]. Зміст творів ілюструє, що патріотичні цінності прищеплювалися у нерозривному зв’язку із почуттям любові до Всевишняго: “Господи! Благословляй // Наш карпатський милый край…// Отче міра! Изливай // Благодать на милый край… // Господи! защищай // Наш родимый милый край” [307, с. 123]. Привертають увагу нариси, в яких зображена краса і велич рідного краю – “Зимова природа на Верховині”, “Буря в полонині” Л. Дем’яна.

Названа читанка містила тексти – “Держися чисто!”, “Верховинці”, які, відповідаючи одному із важливих принципів дидактики, – зв’язку навчання з життям – знайомили школярів з особливостями побуту і праці, ремеслами, звичаями та традиціями “верховинських русинів”. Тут же зазначалося про те, що русини співуче плем’я, мають багато пісень, наймиліший для них танець – коломийка, їхні звичаї, особливо на Різдво та Великдень, такі самі, як у галицьких русинів [307, с. 80]. Окрім того, звичаям та традиціям присвячені розповіді “Різдво”, “Великдень на селі”.

Тексти “Як освободилася Підкарпатська Русь?”, “Підкарпатська Русь” (за Петрашовським та Григашієм), “Татари”, “Воєвода Петро Петрович”, “Александер Духнович”, “Дві дороги президента Масарика” сприяли розвитку інтересу у школярів до історичного минулого Підкарпатської Русі. У текстах “Ужгород”, “Подкарпатська Русь” спостерігаємо інтеграцію текстового компонента із природничими науками. Це, наприклад, видно в останньому

тексті, у якому викладено відомості про територіальний поділ Підкарпатської Русі та окреслено межі кожної із трьох адміністративних одиниць того часу (Ужгородської, Мукачівської, Мараморошської жуп).

Серед матеріалів реферату освіти Цивільної Управи Підкарпатської Русі нами виявлено рецензію на підручник, в якій зазначається, що "Зоря" є доброю читанкою, "лиш треба бы додати до ней матеріалу о родном краю". Загалом підручник відповідає віковим особливостям учнів та вимогам "низших школьних роков", – зазначалося у рецензії [67].

Цікавими і оригінальними стосовно наповнення текстового компоненту літературно-краєзнавчим матеріалом вважаємо читанки О. Маркуша, видані одноосібно та у співавторстві з Ю. Реваєм: "Перша читанка для 1 школьного року руських народних шкіл" (1931), "Друга читанка для 2 поступного рочника народних школ" (1937), "Отчина" (1931), "Живе слово" (1931), "Світло" (1932). Формуючи текстове поле підручника, педагог вважав за необхідне познайомити учнів із кращими творами письменників рідного краю, його історією, фольклором, частково географією і сільським господарством. Зміст цих підручників та посібників, як справедливо зауважує В. Гомоннай, сприяв формуванню у школярів любові до народу та його рідного Карпатського краю [56, с. 109].

Так, уже із "*Першої читанки для 1 школьного року руських народних школ*", упорядкованої О. Маркушаем, Ю. Реваєм, молодші школярі дізнавалися, що вони русини, які живуть в Чехословацькій республіці, під Карпатами. Цьому сприяв вміщений у кінці підручника текст "Мы Русины", який формував глибокі патріотичні почуття. У ньому, зокрема, наголошувалося: "Мы Русины…Любимо свой родный край, Подкарпатську Русь и свою родну мову" [162, с. 44].

До "*Другої читанка для 2 поступного рочника народних школ*" [159] включено 128 текстів. Зміст підручника розділено на чотири розділи за порами року: "І. Осінь", "ІІ. Зима", "ІІІ. Весна", "ІV. Літо". У навчальне видання увійшло чимало передруків із читанок С. Жарецького, А. Волошина, А. Крушельницького, М. Матвійчука, С. Черкасенка, "Віночка", "Вінка", "Зорі",

“Ластовочки”, “Наше життя”, “Родна мова”, “Первоцвіт”, “Наша стежка”, “Промінь” тощо. Краєзнавчий матеріал представляють: 16 поезій, 4 народознавчі розповіді, 2 нариси з історії краю, 2 тексти сільськогосподарської тематики.

У читанку О. Маркуш, Ю. Ревай вмістили поетичні твори: “Осінь”, “Схилився дуб до березы” Ю. Боршоша-Кум’ятського; “Зажурилась пчолка”, “Русин”, “Шумить” В. Гренджі-Донського; “Я русин быв”, “Подкарпатськії русины” О. Духновича; “Минуло літо”, “Дівчатам”, “Грицько”, “Зимою”, “Зайчик і песик”, “Дід Мороз”, “Писанки”, “Що я люблю”, “Малый газда” Марійки Підгірянки.

Так, поезія Марійки Підгірянки “Що я люблю” виховувала у дітей любов до рідної землі. Причому така любов, як зазначалося у поезії, починається від батька-матері, хати, де народився, церкви, школи, річки, “нивки, що хлібом кормить”, “гуночки, лісу”, тому що це є “красна родна земля” [159, с. 25]. Аналогічна ідея закладена у зміст поезії “Родна земля” І. Кравченка. Привертають увагу такі рядочки із поезії: “Бо ты земле, хоть худобна”, все ж ты наша мати, ты одна лиш маєш право до свого дитяти” [159, с. 84]. Поетичні твори О. Духновича націлювали школярів гордитися тим, що вони русини. У тексті “Хто я?” підкреслено про найважливіший обов’язок перед отчиною: любити її, як рідну матір, любити свій рідний край та свою державу. Читанка містила також тексти, що подавали відомості з історії – “Наш батько” (про О. Духновича), “Семого марта”; суспільного життя – “Наше село”. Текст “Наш батько” спонукав школярів до глибоких роздумів, утверджував у свідомості дитини вагоме значення творчої спадщини Будителя для рідного народу.

Краса отчини розкрита у віршах Ю. Боршоша-Кум’ятського “Осінь”, Марійки Підгірянки “Ярь”. Поезії допомагали дітям глибше зрозуміти і відчути красу рідного краю. Сприймаючи ці твори, дитина вчилася помічати відтінки різних барв у природі, милуватися рідними краєвидами у різні пори року.

Про звичаї і традиції підкарпаторуського краю йде мова у творах “Святий Отець Николай”, “На Новий рік”, “Святий вечір”, “Великдень”. Зміст народознавчих розвідок закликав дітей сумлінно готуватися до найважливіших

релігійних свят. Такі традиції розвивали духовно-творчі потреби, збагачували дітей позитивними враженнями, формували основи християнської моралі та культури.

У рецензії, надрукованій у часописі “Народна школа”, знаходимо критичні відгуки вчителя москвофільської орієнтації А. Фаранича на підручник. На думку рецензента, народна читанка повинна бути якнайтісніше пов’язана із життям народу, зближувати дітей із культурою свого народу, виховувати патріотизм, який надихає на корисну працю для рідного краю. У рецензії зазначається, що “Друга читанка для 2 поступного рочника народних школ” не відповідає цим вимогам. Щодо позатекстового компоненту – ілюстрацій, – то у статті висловлюється думка про те, що вони зовсім не підходять для характеристики “карпатського края и быта” [299, с. 8–10]. Рецензент радив переробити дане видання. Врешті ці думки були враховані упорядниками, і друге видання вийшло доповнене.

Читанка “*Отчина*”для 3–4 шкільного року народних шкіл [161] включає 159 текстів, структурованих за порами року. До змісту цього підручника, як і попереднього, увійшли матеріали педагогічної преси – часописів “Віночок”,“Наш родный край”, “Пчолка”, “Пластун”, а також тексти із інших читанок – В. Кендзерського, А. Крушельницького, М. Матвійчука, М. Поповича, “Наше життя”, “Зоря", “Родна мова”. У “Отчину” автори вмістили 16 поетичних творів літераторів Підкарпатської Русі, 14 розповідей із історії краю, 6 творів різних за жанром народознавчого змісту, 9 текстів природничої та сільськогосподарської тематики.

Література рідного краю представлена творами: “Гей, не є світі”,“Зима на верховині”, “Ставайте діточки”, “Я Русин” Ю. Боршоша-Кум’ятського; “Зимова природа на Верховині”, “Ярна природа” Л. Дем’яна; “Різдво” І. Кураха; “Руський марш” О. Духновича; “З Новим роком”, “Я сын Бекидов” О. Павловича; “Не продам родну землю” (переробка М. Конопницької), “Пісня школяра”, “В ночь Св. Николая”, “Безконечні казочки”, “Князь Лаборець” (уривок) Марійки Підгірянки.

Значне місце у підручнику займають твори патріотичної тематики. Насамперед автори підручника намагаються пояснити дітям суть поняття “отчина”, що це “цілий сей край”, “ряды сих хат”, “ленты сих рік”, могили, де лежать померлі прадіди, це земля, яка просякнута їхньою кров’ю, слізьми, потом (“Отчина”) [161, с. 4], тобто “то є той край, де ти живеш, де живе твій нянько, де жив твій дід, де жили його отці та діди” (“Люби отчину”) [161, с. 190–193]. Любов до малої батьківщини розкривається також у тексті “Наша околиця”, а також у поезіях – “Руська гостинність”, “Рідний край”, “Я син Бескидів”. Цій же тематиці підпорядковані поезії “Я Русин” Ю. Боршоша-Кум’ятського, “Державні гімни”, “Народний гімн Підкарпатських Русинів”. Особливим патріотичним пафосом відзначається поезія “Не продам родну землю” (переробка Марійки Підгірянки твору М. Конопніцької). Головна думка твору сконцентрована у таких рядках: “Беріть собі гроші, мені їх не треба, // За гроші не куплю світ родного неба,// ані Карпат шумы, ані Тисы воду // Кто продає землю, не нашого роду” [161, с. 17]. Завдяки таким творам дитина переконувалася, як важливо берегти, цінувати і любити отчий край.

Добірка текстів – “Життя на полонині” (М.Тиводар), “Верховинці” (з читанки “Зоря”), “Гуцульська хата”, “Лущення кукурудзи” (А. Полянський), “Винобраня”, “Гуцул-керманич” – знайомили учнів із життям-побутом краян. Упорядники підібрали матеріали, які просто і дохідливо оповідали дітям про життя русинів. Цікаво описано приготування овечого сира у творі “Життя на полонині”. Текст “Гуцульська хата” розповідав учням, як будують хати з дерева, чим прикрашають стіни світлиць, як обгороджують селянське обійстя, які дерева садять в загороді. У творі “Верховинці” подано опис русинів, їхнє головне заняття – скотарство, розповідається, що вони побожні, знають робити красні предмети з дерева, чудові посудины з глини, тчуть полотно и свою одежу чудово вышивають” [161, с. 44-45]. Такі твори збуджували любов і пошану до праці, закріплювали у свідомості дитини переконання, що для русина вона є головним атрибутом життя.

Прикметна особливість даного підручника – значна кількість текстів, які розкривали історію Підкарпатської Русі. Викладені у формі популярних

нарисів, вони підпорядковувалися формуванню глибоких національних почуттів, вихованню свідомих громадян. Тексти оповідали дітям про героїчні і трагічні сторінки славного слов'янського роду; першого руського князя Лаборця; про те, як мадяри зайняли землю русинів, а "русины стали невольниками, слугами на своїй землі" [161, с. 86]; про перші духовні осередки; про те, що у важкі часи для рідного краю приходять люди, "котрі своим громким словом пробуджали дрімаючий народ и спасали його од цілковитої загибели", а їхні пісні промовляли до серця народу і давали силу до праці [161, с. 133–134]. Зазначене ілюструють тексти: "Плем'я Русинов", "Приход мадяров", "Правічні жителі Подкарпатської Руси", "Федір Корятович", "Воєвода Петро Петрович", "Як основалася Ясіня?", "Грушевський монастир", "Ужгородський замок", "Дівча погана", "Александер Духнович".

Читанка "*Світло*" для 7–8 шкільного років цих же авторів [164] у кожному із чотирьох розділів подавала різні за жанром тексти краєзнавчої тематики. Так, у першому розділі – "Оповідання, казки, вірші" – учні мали змогу ознайомитись із поетичними творами "Хоть руснаки" О. Павловича, "Золоті ключі" В. Гренджі-Донського, народознавчою оповіддю "Як колядують у Росушці" (за В. Петрицьким). Цікаво, що ця розповідь пропонувала увазі школярів оригінальні тексти пісень-колядок: "хлопцеві", "газді", "жоні", "дівці".

Виховний потенціал містять твори другого розділу – "Історія – горожанське виховання", – до якого ввійшли значні за обсягом тексти-розповіді історико-краєзнавчого характеру: "Подкарпатська Русь в давнині", "Як ходили русини на "божий суд","Михайло Лучкай", "Александер Павлович", "Оповіданя Стефана Тесловича з 1637 року", "Перший історик Подкарпатської Руси" (про І. Базиловича). Засвоєння школярами цих відомостей підсилювало почуття гордості за рідний край, його славне історичне минуле. Повчальними для учнів, як на нашу думку, були висловлювання Т. Масарика про рідний край, вміщені у текстах "Що сказав президент Т. Г. Масарик школьной молодежи", "Із думок президента Т. Г. Масарика". Серед яких – "спізнай минувшину свого народу і вчися з його хиб (помилок)", "хто любить отчизну, мусить знати також, що саме он має робити. Діяльна любов означає обов'язок праці", "як у

людини, так і у народа дивлюся головно на душу і на дух" [164, с. 82]. У третьому розділі привертають увагу народознавчі тексти "Руська Мокра", "На полонині Манчул", у яких детально описано життя, побут, господарювання русинів.

Як бачимо, у читанки автори О. Павловича у співавторстві з Ю. Реваєм вводили твори О. Духновича, О. Павловича, Марійки Підгірянки, Ю. Боршоша-Кум'ятського, В. Гренджі-Донського. Вивчення творів місцевих авторів було спрямоване на формування в школярів патріотичних почуттів, національної гідності, гордості, етнічної самосвідомості. Тексти краєзнавчого спрямування розкривали перед учнями насамперед багатство природи рідного краю, поглиблювали знання про історію рідного краю, його найвидатніших діячів, прилучали до народних звичаїв, традицій, поширених у краї, виховували працелюбність, милосердя та кращі моральні якості.

У 20–30-х роках XX ст. у шкільництві Підкарпатської Русі використовувались читанки "*Книга для чтенія для 4-5 годовь*" М. Микити [183] та "*Родина*"- *книга для чтенія для 6-8 годовь*" М. Микити, В. Поповича [184], одобрені Міністерством Шкіл і Просвіти у 1936 р. з-за ініціативи та підтримки Учительського товариства Підкарпатської Русі та Культурно-Просвітнього Общества ім. Духновича. У цих підручниках, порівняно з іншими тогочасними навчальними книгами, як слушно зазначає дослідниця Г. Розлуцька, широко представлені закарпатські письменники [241, с. 96].

У підручнику "Книга для чтенія для 4–5 годовь" поезію рідного краю ілюструють твори: О. Духнович – "Пісь земледельца весною"; А. Карабелеш – "На родині", "Походная", "В Мукачевском замке"; О. Митрак – "На Верховині"; О. Павловича – "Отечественная любов Подкарпатских Русинов", "Свобода","В чужині"; М. Попович – "Май", "Коломыйка", "Утренняя заря", "28 октобра", "Заветы наших предков"; І. Сільвай – "Новый годь", "Федор Корьятович"; Ю. Ставровський-Попрадов – "Кь солнцу"; Є. Фенцик – "Христос воскрес". Цінними для виховання патріотичних почуттів є твори О. Митрака, О. Павловича, поетичний твір "Край родной" (по Рунебергу і Емволову). "Не стремись ты на чужину,//не лишай ты край родной,//Полюби ты сь юной силой//

Край наш милый, дорогой", – так передає автор в останньому вірші любов до карпатського краю. Красу рідної природи відтворено у поезіях А. Карабелеша, О. Митрака, М. Поповича.

Славне історичне минуле Підкарпатської Русі розкрито у текстах: "Татари","Замки на Подкарпатській Руси" (Хустський, Невицький, Кіральгазський); "Мукачевскій монастырь", "Чернецкій монастырь", "Грушевскій монастырь". Про відомих діячів краю учні знайомилися з текстів: "Князь Федор Корятович", "Олександр Духнович", "Наші будителі" (про А. Добрянського, О. Духновича, І. Раковського, О. Павловича, І. Сільвая, Є. Фенцика, Ю. Ставровського -Попрадова). Краєзнавчо-природнича тематика представлена розповідями: "Стой", "Мукачево", "Ужгород", "Минеральная вода на Подкарпатской Руси", "Мешаніє овець", "Овчарь на полонині". Цікаво описано традиційне заняття краян – вівчарство (про що вже згадувалося вище) у останньому тексті. "Князі полонин"– так названо у тексті вівчарів, їхня держава – царство полонин, "підданими є стада овець", вірний "телохранитель – овчарскій пес", "молоко, сыр, жентиця, токан"– їжа вівчарів, а колиба – це їхнє житло [183, с. 167–169].

Хочеться зауважити, що позатекстовий компонент – ілюстрації, що забезпечували інформативну, розвивальну, виховну функції, репрезентували карпатські краєвиди, відомі пам'ятки архітектури, портрети відоміших діячів краю. Це, зокрема, такі ілюстрації: "Наша мила Верховина", "Мукачевскій монастир", "Мукачево", "В Мукачевском замке", "Главний городь Подкарпатской Руси: Ужгород".

У підручнику "*Родина*"- *книга для чтенія для 6-8 годовь*" [184] поетична творчість рідного краю представлена творами: "Радуйтеся, соколята", "Послідняя моя піснь" О. Духновича; "Батькові Духновичу", "Думки" ("Над могилою під Бардієвом в 1849 р.") О. Павловича; колядкою "Небо і земля" у записі І. Сільвая; поезіями "Ужгород" Є. Фенцика; "Восход сонця" М. Поповича; "Жаворон" А. Карабелеша. Позатекстовий компонент навчальної книги – ілюстрації – представлені портретами відомих діячів краю:

А. Добрянського, О. Духновича, І. Раковського, О. Павловича, І. Сільвая, Є. Фенцика, Ю. Ставровського-Попрадова.

Вже з перших сторінок підручника дітям прищеплюються високі патріотичні почуття. Саме через зміст твору "Родина" виховується любов до рідного краю. Устами матері передано прохання-заклик віддавати свої знання, силу, уміння, щоб мала батьківщина стала багатою, "ніколи не продавати її єгипетським купцям", не ганьбитися її бідності, "не пребывати в ліності", працювати для неї, зігрівати її любов'ю.

Дбаючи про ознайомлення учнів із діяльністю видатних діячів, автори ввели до підручника тексти – "Наші письменники", "Єпископ А. Бачинський" ("Он любил свой народ и верно служил ему") [184, с. 214], "Наші діячі просвіти в Росії"(про І. Орлая, М. Балудянського, В. Кукольника, П. Лодія, Ю. Венеліна-Гуцу). Про цих "робітників науки" дітям наголошується, що вони були "добрими патріотами", бо навіть на висоті своєї слави не забули про те, "что світ узріли в долинах наших чудних Карпат, что бедная карпаторусская мать колысала ихь…что кормилися нашим верховинским хлебом" [184, с. 243].

Тексти "Про що б могли говорити наші Карпати", "Промисловість Підкарпатської Русі" оповідали дітям про природні багатства краю.

Отже, у читанках М. Микити – В. Поповича, як і попередніх аналізованих навчальних виданнях, виховна мета літературного краєзнавства – познайомити учнів із рідною культурою, родиною, селом, з природою рідного краю, його історією, багатими традиціями реалізувалась через комплексний підбір текстів місцевої тематики.

У горожанських і середніх школах Підкарпатської Русі у міжвоєнний період користувались підручниками Б. Бірчака: "Руська читанка: для І кляси гімн. і горож. шкіл" (1922), "Руська читанка: для ІІ кляси гімн. і горож. шкіл" (1922), "Руська читанка: для ІІІ кляси гімн. і горож. шкіл" (1922), "Руська читанка: для ІV кляси гімн. і горож. шкіл" (1928). У свої читанки педагог ввів не тільки художні твори місцевих письменників і зразки фольклору, але і тексти з історичних праць, публіцистики, риторики. Це були унікальні підручники, що компактно поєднували хрестоматію і теорію літератури.

У *читанці для другого класу* (загальний обсяг – 125 текстів) літературно-краєзнавчий матеріал представлено творами: Л. Дем'ян – "На Святий вечір"; О. Духнович – "Щастя жизні", "Послідняя моя пісньˮ; О. Павлович – "Вітай, вітай, мила ярь! ", балада "Могила під Бардієвом"; Марійка Підгірянка – "Писанки", "На руїнах", "Сиротка"; фольклорний матеріал – коломийки, колядки, щедрівки, балада із села Пацканьово "Смерть жовняра".

Окрім того, у популярній формі автор пропонує учням історичні, природознавчі матеріали. До них відносяться: "Переход через Карпати" (авторський текст упорядника); "Нарис історії Грушівського монастиря" Ю. Жатковича; "Йоаникій Базилович – перший історик Підкарпатської Русі" Ф. Тіхого; "Зелені свята, або Русалії" М. Устияновича.

Читанка для третього класу В. Бірчака складається із 129 текстів. За жанровою тематикою – це ліричні поезії, ліро-епічні твори, оповідання, уривки з повістей, історико-публіцистичні нариси, твори фольклорного походження, літературознавчі тексти. Література Підкарпатської Русі представлена творами: О. Духнович –"Дума на 60-літній день"; О. Павлович – "Коломийка"; І. Легеза – оповідання "Як продав Ондуляк Тарчулю"; М. Бращайко – літературознавча розповідь "Про пісню коломийку"; фольклорні матеріали у записі Л. Дем'яна – народні пісні "Дуб на дуба похилився", "Сирітська доля"; народна розвідка "Перед приходом сватачів"; народна легенда у записі А. Кралицького –"Кум-кум!"; "З народних коляд" у записі Уріїла Метеора; І. Добош – нарис із природничого краєзнавства "Свалява".

Патріотичним пафосом пройнятий текст Фр. Дртини, професора чеського університету в Празі, "Любов до отчини", в якому пояснюється, що любов і прихильність до свого народу є вродженим почуттям, однак це "не порожнє почуття, ані гукливі фрази", це "сильна, освічена праця" на благо своєї батьківщини [21, с. 279–281]. Близька ідея закладена у зміст легенди А. Кралицького "Кум-кум!", де наголошується, що ніколи не треба забувати, ким ти був – "обись нигда не знимав очи із бокор, то добре тобі буде" [21, с. 4].

Значну виховну та розвиваючу роль відіграють у підручнику нариси з історії Підкарпатської Русі: Г. Стрипський – "Старша руська письменность на

Подкарпатской Руси”; М. Грушевський – “Віра і релігійні обряди наших предков”,“Подкарпатська Русь в давнині”; Ю. Жаткович – “Григорій Таркович – перший єп. пряшівський”; В. Пачовський – “Що то є “Просвіта”. Так, з “Оповідання Стефана Тесловича із 1637 року” Г. Стрипського учні мали змогу дізнатися про письменників Тесловича, Дулішковича, Андрелу.

Цікавим є літературознавчий текст “Про пісню коломийку”, з якого учні дізнавалися про різновиди, будову, зачин, мелодію коломийок, що “коломийка – то така керниця, яку не мож вичерпати”, вона “показує великий поетичний талант, могучі духовні сили, здорову мораль і тверезу життєву філософію” рідного народу [21, с. 178–181].

Читанка для четвертого класу В. Бірчака включає 113 творів, з яких 92 є оригінальними художніми авторськими або текстами фольклорного походження. Підручник складається із трьох частин: 1. Взори поезії. 2. Взори. Взори прози. 3. Додаток. Кожна частина структурована на підрозділи. У читанці художні твори переплітаються із різножанровою науково-популярною, науковою, риторичною, епістолярною літературою. Із літератури Підкарпатської Русі у читанку включено: “Арештованя Духновича”, “Золоті ключі”,“Шумить” В. Гренджі-Донського; “Пісь земледельца весною”, “Руський марш”, “Подкарпатськії Русини”, “На гробі милої”, епіграми О. Духновича; “Щедрівка”, “Вояцькі пісні” у записах Л. Дем’яна; “Приповідки”, епіграми О. Павловича; “Сріберний дзвін” В. Пачовського; “Приповідки” із Ярка, Севлюша, Тисо-Сирми, Кіральгази, “Загадки” (із журналу “Наш рідний край”).

Як виховний засіб упорядник уміщує у читанку риторичну прозу – “Промова директора Августина Волошина при одкритю Руського театру в Ужгороді”, “Промова директора Августина Штефана на концерті Шевченка в Ужгороді в 1922 році”, “Промова Д-ра Томи Масарика дня 17-ого юнія 1902 р. в Чикаго”. Всі три промови направлені на формування суспільно активної особистості, виховання національної свідомості і самосвідомості учнівської молоді, істинних патріотів рідного народу. Цій ідеї підпорядковані історичні нариси “Слав’янський з’їзд у Празі 1848 року”, “Бачванські русини” та

мовознавчі студії “Ци говорять у нас у кождом селі інакше?” Г. Стрипського, “В справі народного язика” І. Верхватського. У розділі “Короткі життєписи важнійших авторів” В. Бірчак подає відомості про М. Бращайка, А. Волошина, О. Духновича, Л. Дем’яна, Ю. Жатковича, А. Кралицького, О. Павловича, Г. Стрипського, Уріїла Метеора.

Надзвичайно важливе значення для розвитку краєзнавчої педагогічної літератури має посібник В. Бірчака “*Літературні стремління Підкарпатської Русі*”, який був призначений для вивчення літератури у руських (українських) горожанських школах, гімназіях, учительських семінаріях. Перше видання книги вийшло в Ужгороді 1921 року, друге, доповнене, – у видавництві Педагогічного товариства Підкарпатської Русі в 1937 році. Як зауважує П. Ходанич, “Літературні стремління Підкарпатської Русі” В. Бірчака фактично стали першим науково виваженим системним дослідженням літератури краю від початків до сучасності [312, с. 37].

Із навчального посібника учні дізнавались про літературу краю, починаючи від XII–XIII століття, коли були написані Мінеї та Євангелія, Ужгородський Полустав і інші рукописні книги. Так, гімназисти мали змогу прочитати автентичні зразки оригінальних текстів: твір XVI ст. “Притча о сліпці і хромці” (уривок із Тереблянського пролога); уривки із збірки Петра Колочавського з 1737 р. “В неділю Фомину поученіе”; уривок із рукопису “О смерти Нектанова, у котрого мудрости Александер учился…” та ін. Упорядник подає короткі життєписи учених з Підкарпатської Русі, які працювали у кінці XVIII ст. у Галичині, – М. Щавницького, П. Лодія, А. Павловича, І. Земанчика, М. Дудинського, а також учених, які виїхали до Росії, – М. Балудянського, І. Орлая, Ю. Гуцу-Венеліна. Особливу увагу автор надає національно свідомим діячам і письменникам І. Базиловичу, В. Довговичу, А. Добрянському, М. Лучкаю, Ю. Жатковичу, А. Кралицькому, Г. Стрипському, Є. Фенцику, І. Фогорашію, особливо детально розглядає літературну і педагогічну діяльність О. Духновича, А. Волошина.

Гімназисти мали змогу дізнатися про творчість кращих сучасних україномовних поетів таких, як В. Гренджа-Донський, Ю. Боршош-

Кум'ятський, Миколая Божук, М. Рішко, Зореслав, а також російськомовних – А. Карабелеш та М. Попович. Із прозаїків Підкарпатської Русі учні отримували відомості про Л. Дем'яна, І. Невицьку, В. Гренджу-Донського, О. Маркуша, а із молодшої генерації – про Ю. Станинця, П. Міговка, Марка Бараболю. Добірка критичних матеріалів, приклади творів цих письменників були чудовим підґрунтям для формування національної свідомості учнівської молоді у міжвоєнний період. Погоджуємося із думкою дослідника П. Ходанича про те, що виховну роль підручника важко переоцінити, бо ж література рідного краю є народною за духом, вона здатна своїми власними силами засвідчити своє існування і розвиток [312, с. 60]. Саме у літературі зафіксована ментальність, душевна краса, найзаповітніші мрії і сподівання народу.

У період угорського режиму значну роль у пропагуванні краєзнавчих ідей відіграли книги для читання регентського комісаріата - "Первый цвѣть дѣтской мудрости", "Другій цвѣть дѣтской мудрости","Третій цвѣть дѣтской мудрости","Четвертый цвѣть дѣтской мудрости","Пятый цвѣть дѣтской мудрости", які вийшли друком у 1939 р. Написані підручники на мові, близькій до російської літературної із поєднанням місцевого лексичного матеріалу, у них використано матеріали із періодичних видань – "Светь", "Русская речь", кожен підручник закінчується розділом "Церковно-славянскоє чтеніє".

Підручники, як і читанки М. Микити – В. Поповича, орієнтували вчителів на вивчення відомих творів місцевої російськомовної літератури – А. Карабелеша, О. Митрака, М. Поповича, І. Сільвая, Ю. Ставровського-Попрадова, Є. Фенцика, П. Федора. Аналіз текстового матеріалу дозволяє констатувати, що більшість прозових текстів, поетичних творів, популярних нарисів географічного, соціально-побутового, народознавчого змісту укладачами використано із цих же читанок. Творчість О. Духновича представлена творами "Последняя моя песнь", "Счастье жизни" [315], "Пісь земледельца весною", "Пісь народна" , "Мысль о Богі" [234].

З метою "упізнання самого себе", історії малої батьківщини автори-укладачі значно розширили кількість творів на історичну тематику: 1) тексти про прихід мадярів у наш край ("Приход мадяров" [101], "Святий Стефан", "О

чудесном оленѣ", "Мадяры пустяться в дорогу", "Арпадь – основатель отчины",) [315]; 2) із історико-культурного життя слов'ян ("Вѣра и обычаи древних славянь", "Просветѣтели славянь") [315]; 3) про замки, монастирі та музеї краю ("Наши замки", "Хустскый Замокь", "Невичанскый Замокь", "Грушевский монастырь", "Чернецькій монастырь", "Мункачскый музей Легоцкого") [315]; 4) тексти про відомих історичних осіб рідного краю ("Наши будители", "Великіе мужи Мадьяріи", "Князь Федорь Корьятович", "Олена Зриній") [315]; "Борьба за свободу Ф. Ракоці II" [286], "Александр Павлович", "Александр Духнович" [234]. В останніх текстах показано, який благочестивий спосіб життя вели будителі. Підкреслено, що їхній життєвий подвиг гідний наслідуванню. Адже О. Духнович, наприклад, "все свое время посвящал чтенію угро-русскихь книг, писал, читал, сам учился, чтобы мог других учити" [234, с. 191]. Зазначене доповнюють афоризми О. Духновича: "Кто для себя самого живеть, сам совсемь и умирает. А кто человечеству живет, онь и по смерти жив будет" [234, с. 194].

Важливим елементом аналізованих підручників є багатий ілюстративний матеріал краєзнавчого характеру, який допомагав засвоювати учням зміст основних текстів. Привертають увагу наступні ілюстрації (чорно-білого зображення): "Мункачскій монастырь", "Мункачська крѣпость", "Часть верховинського села", "Полонинскіе пастыри сь баранами", "Наша мила Верховина", "Работы весною", "Сплав дерева" [287]. Ілюстрації, розвиваючи образне мислення школярів, давали змогу уявляти як відомі історичні пам'ятники, так і деталі, предмети побуту та праці жителів Підкарпаття.

Отже, здійснений нами аналіз читанок, якими користувалися у шкільництві краю з початку XX століття по 1944 р., дозволяє констатувати, що всі навчальні книги містили у значному обсязі літературно-краєзнавчий матеріал. Оскільки, продовжуючи традиції, започатковані галицькими педагогами, були побудовані за методичним принципом – "від близького – до далекого", "від свого – до чужого". Укладачі цих підручників орієнтувалися на високоморальні твори, сповнені патріотизму. Етнічна ідея була основним критерієм у доборі творів для читання.

У 23 аналізованих підручниках I, II, III періоду представлено твори О. Духновича (найчастіше зустрічаються поезії “Я русин був”, “Подкарпатські русины”, “Послідняя моя пісь”, “Щастя жизни”); 11 підручників містять твори О. Павловича (“Я сын Бескидов”, “Отечественная любов Подкарпатських Русинов”, “Батькови Духновичу”,“Учися, дитя моє", “В чужині”, “Коломийка” і ін.); у 6 підручниках уміщено твори В. Гренджі-Донського (в основному подаються такі: “Люби родну мову”, “Любім свій родний край”, “Русин”, “Поцілунки полонин-красунь”, “Шумить”, “Золоті ключі”); 6 навчальних видань містять твори Л. Дем’яна; 4 – Ю. Боршоша-Кум’ятського, 4 – Зореслава, 4 – І. Сільвая, 4 – Є. Фенцика, 3 – О. Митрака, 3 – А. Карабелеша, 3 – М. Поповича, 3 – Ю. Ставровського-Попрадова, 2 – І. Невицької, 2– Миколаї Божук.

Окремими творами читанки репрезентують відомості з історії краю: 3 навчальні видання містять тексти про напівлегендарну постать – князя Лаборця;.5 – Федора Корятовича; 3 – князя Франциска Раковція II; 2 – воєводу Петра Петровича; 2 – В. Тарасовича, єпископа мукачівського; 10 – О. Духновича; 3 – І. Базиловича, А. Волошина, Ю. Венеліна-Гуцу, О. Добрянського, М. Лучкая, І. Орлая, О. Павловича, Є. Фенцика ; 2 – Ю. Жатковича, А. Кралицького, П. Лодія; 8 – замки на Підкарпатській Русі; 3 – Грушівський монастир; 3 – Мукачівський монастир; 4 – Невичанський замок; 3 – Ужгородський замок; 3 – Хустський замок; 4 – про прихід у край мадярів, 3– татар.

Аналіз навчальних підручників дає підстави відзначити, що укладачі прагнули дати учням різносторонні знання про рідний край, прищепити любов до історію, природи, звичаїв і традицій, збагатити морально-етичним досвідом попередніх поколінь, сформувати повноцінну особистість. Головна цінність аналізованих підручників у тому, зміст літературного краєзнавства був розроблений на основі культури, історії, географії рідного краю. На жаль, практика укладання підручників на основі краєзнавчого принципу була утрачена в тоталітарній державі. Вивчення джерельної бази свідчить, що у

наступні півстоліття (IVетап) не вийшло жодного навчального видання із літератури рідного краю для загальноосвітніх шкіл області.

Оновлення змісту літературного краєзнавства спостерігається лише після проголошення незалежності України. У 2003 р. вийшов навчальний посібник з літератури рідного краю у двох книгах "Верховиночка" С. Жупанина [108; 109]. Навчальне видання представляє увазі школярів оригінальні твори 77 письменників Закарпаття, а також митців, чия творчість тісно пов'язана із Срібною Землею. Книга перша складається із вступного слова і чотирьох розділів: "Усна народна творчість", "Літературні казки", "Народні співці-аматори", "Письменники рідного краю". Підрозділи містять короткі біографічні відомості і тексти художніх творів письменників Закарпаття. Позатекстовий компонент включає рубрики: "Запитання і завдання для повторення", "Словничок найпоширеніших діалектизмів", "Літературознавчий словничок".

У посібнику певне місце відведено закарпатському фольклору, в якому відбиті духовні скарби народу, його історія, відчуття рідної землі. Завдяки фольклору учні пізнають своє коріння. Це, зокрема, 4 легенди, 4 перекази, 5 народних казок, 8 ліричних пісень, 2 коломийки, 1 колядка, 3 балади, 21 текст малих фольклорних жанрів (прислів'я і приказки). Учні мають змогу ознайомитись із легендами про замки – Мукачівський, Хустський, Невицький та переказами про Синевирське озеро, Келеменову гору, що в свою чергу сприяє відновленню етногенетичного відчуття приналежності до рідного краю, збагаченню знань про історико-культурні цінності. У казках, які автор ввів у посібник, у доступній формі розкриваються загальнолюдські цінності, що плекав народ і передавав нащадкам у формі дивовижних мрій про всепереможність добра над злом ("Кривда і правда"), про добрих, мужніх, справедливих захисників простого народу ("Як Шугай бідну дівчину заміж видавав"), про щасливе життя ("Золота пшениця").

Із багатого пісенного фонду Закарпаття автор пропонує учням: сюжетні ліро-епічні пісні про військову службу та важку розлуку із рідним краєм ("Як ми прийшла карта", "Чорна гора", "Ой летіла ластовиця"); глибокі ліричні пісні про кохання ("Під дубиною, під зеленою"); тексти календарно-обрядового

циклу (“Та чиї то женці”, “Нова радість стала”,“Колядка гумористична”), весільні пісні (“Вийтеся, віночки”). Важливе значення у посібнику мають історичні балади “У високій Чорногорі”, “Ой попід гай зелененький”, в яких оспівується образ народного месника – Олексу Довбуша. Хоча балади мають трагічний фінал, проте вони відіграють особливе значення для формування патріотичних почуттів школярів, оскільки оспівують героїзм, мужність, прагнення до волі, порушують проблему державності. Цьому сприяють і малі фольклорні жанри, вміщені у цьому розділі, – прислів’я та приказки, як-от: “Маєш державу – примнож її славу”, “Немило нікому без отчого дому” тощо.

Значну виховну та розвиваючу роль відіграють у посібнику тексти із розділу “Літературні казки”. Їх представлено творами: Г. Малик – “Чому папуга не навчиться розмовляти”, “Про хмарку, яка хотіла, щоб її пам’ятали”, “Чому равлик ховається”; В. Ладижець – “Сторожі”; С. Панько – “Пангород та Івангород”; С. Жупанин – “Подорожник”, “Чому плакала зозуля”; В. Шкіря – “Вівчарик і Босорканя”, “Зайчик у місті”. Відповідно вікових особливостей учнів літературні казки повчають дітей бути мудрими, працьовитими, справедливими, вихованими, небайдужими до інших, допомагати людям, перемагати зло,творити добро, цінувати рідну землю.

Велике виховне значення для учнів мають у книзі поезії, що пов’язані з рідним краєм. Тема патріотизму – безмежної любові до рідної землі – пронизує більшість творів із розділу “Народні співці, поети-аматори”. С. Жупанин знайомить учнів із коломийками О. Улинця, поетичними творами Миколаї Божук, М. Панька, І. Гурдзана, Марусі Тисянської, І. Мельника, В. Піпаш-Косівського. Рідний край, мила Верховина – найдорожчий скарб для кожної людини – провідна ідея поезій “Я вернувся додому”, “Верховино моя мила” О. Улинця; “Тяжко жити в чужім краї” І. Гурдзана ; “Гори рідні”, “Нема в мене…” Марусі Тисянської. Особливим патріотичним пафосом і глибоким ліризмом звучать з цього приводу слова із поезії Марусі Тисянської: “Нема в мене ні покоїв, ні пишної хати, лиш є в мене сині гори – високі Карпати!” [108, с. 71].

У останньому розділі “Письменники рідного краю” книги першої представлена творчість: О. Духновича, Марійки Підгірянки, Ф. Кривіна,

І. Чендея, В. Ладижця, Ю. Керекеша, Ю. Гойди, М.Томчанія, Г. Малик, Ф. Потушняка, Б. Салаї, Л. Кудрявської, С. Жупанина, В. Панченка, Л. Повх, А. Турак, С. Панька.

Патріотичний пафос притаманний афоризмам О. Духновича. Виховання любові до рідної землі розкрито у творі Марійки Підгірянки "В чужому пір'ю", краса рідних краєвидів – у поезіях "Осінь у Карпатах" В. Ладижця, "Стежинка-верховинка", "Мелодії природи" С. Жупанина. Тема морально-етичних засад виховання порушена у творах "Сад" (уривок з роману "Птахи полишають гнізда…" І. Чендея, "Знайдена лялька" М. Томчанія, "Злодій" Ф. Потушняка, "Макарони" Ю. Керекеша.

Книга друга навчального видання "Верховиночка" складається із розділів: "Письменники рідного краю", "Борці за волю й незалежність України". Автор знайомить школярів із такими поетами: К. Балла, Л. Балла, Ю. Боршош-Кум'ятський, В. Вароді, В. Вовчок, В. Гренджа-Донський, В. Діянич, В. Густі, Х. Керита, Д. Кремінь, К. Копинець, І. Крічфалушій, В. Кузан, В. Кухта, П. Мідянка, І. Міхалко, Г. Мойш, Н. Панчук, А. Патрус-Карпатський, І. Петровцій, О. Рішаві, П. Скунць, В. Фединишинець, Ю. Шип, Ю. Шкробинець. Із прозаїків С. Жупанин включає оповідання В. Басараба, В. Греби, Л. Дем'яна, А. Дурунди, Д. Кешелі, М. Рошка, А. Копинця, В. Кохана, Ю. Мейгеша, П. Угляренка, П. Ходанича.

Як бачимо, використавши літературно-портретний принцип при формуванні змісту навчального посібника, автор включив у зміст твори багатьох письменників Закарпаття, цілком різні за тематичним спрямуванням.

Відчуттям краси навколишнього світу пройняті твори "Карпатська осінь" К. Балли; "Гір зелених я дитина" Ю. Боршоша-Кум'ятського; "За горами Карпатами" В. Вовчка; "Тобі, рідний краю", "Верховино, мати" В. Гренджі-Донського; "Краю мій" Х. Керити; "Проміння мого дитинства" І. Петровція; "Міжгірський мотив" П. Скунця; "Доки буде Верховина" Ю. Шипа.

Тема любові і гордості за свій рідний край розкрита у творах: "Скарб руської землі", "Сріберний дзвін" В. Пачовського, "Дідові джерела" Д. Кешелі, "Повернення додому" (уривок з повісті "Іван Сила") А. Копинця. Наприклад, у

останньому творі читаємо: “Він, що вирвав роги з голови іспанського бика, він, що власними руками тягнув автомобіль, повний людьми,..він, що клав на лопатки відомих усьому світові борців, *він не міг перебороти в собі велику тягу до рідної землі, котра народила його, подарувала йому силу*” [109, с. 108]. Тут же далі на с. 109 читаємо: “*Я горжуся своїм рідним краєм, його людьми. Бо серед них я виріс і дістав силу*” [109, с. 109]. Таке висловлювання з уст головного персонажа, як на нашу думку, допомагає учням відчути кровний зв’язок із рідним Карпатським краєм, оповитим високими горами, сріберними потічками.

На виховання високих моральних почуттів спрямовані твори “Подарунок” Ю. Станинця і “Золота корона” В. Бірчака. Зміст творів переконує, що духовні цінності необхідно прищеплювати дітям, починаючи з раннього дитячого віку і виховувати протягом всього життя людини: “На голові кожної людини є корона…У серці ти її відчуй, тоді й почуєш вагу на своїй голові. Будьте горді, жийте тільки із своєї праці й бороніть правду…” [109, с. 190].

Вищенаведене дає підстави для висновку, що у змісті підручників, посібників із літературного краєзнавства знайшли втілення морально-ціннісні орієнтири – любов до рідного краю, природи, рідного села, домівки, повага до батьків, пошанування давніх звичаїв і традицій, розуміння цінності вкладу у літературу Закарпаття найвідоміших культурно-освітніх діячів, письменників. Літературне краєзнавство має позитивний вплив на дітей, вони збагачуються морально і духовно. Твори допомагають дітям пізнати навколишній світ.

Таким чином, I, II, III,V (крім IV) етапів характеризуються створенням оригінальних навчальних видань, які знайомили учнів із культурними надбаннями Закарпаття.

2.3. Особливості реалізації змісту літературного краєзнавства в школах Закарпаття

Суспільно-політичні події, які відбувалися з кінця XIX до початку XXI століття у краї, впливали не тільки на зміст літературно-краєзнавчого матеріалу, принципи укладання навчальних програм і підручників, але і зумовлювали

специфіку вивчення літератури рідного краю у загальноосвітні навчальних закладах.

Так, якщо на початку ХХ ст. зміст регіональної складової, як ми показали вище, реалізувався з допомогою підручників А. Волошина [39; 48], Є. Сабова [259], а основними методами реалізації були здебільшого репродуктивні методи, то у 20–30-ті роки ХХ ст. учительство на Підкарпатській Русі не відчувало суворої регламентації щодо дидактичних способів організації літературно-краєзнавчого матеріалу. Такі документи, як "Учебні основи для руських народних школ Подкарпатской Руси" (1923) [296], а пізніше – "Нормальні дефінітивні учебні основи" (1933) [198] допускали учителям повну свободу у виборі методів навчання. Кожен учитель в процесі своєї практичної шкільної діяльності вибирав методи, що найбільше відповідали його індивідуальним нахилам і місцевим умовам. Проте методи навчання мали відповідати найважливішим основам: "вибирай для науки якнайбільше із відносин, в котрих жіє твой ученик", "уживай при навчанні в великій мірі … із дійсного життя, окружаючого дитину", "научованя най має природно практичний характер" [217, с. 34]. Перший головний інспектор Підкарпатської Русі Й. Пешек (1919–1924) наголошував, що таким засадам необхідно підчинити і методи, і техніку, а також спосіб та форми навчання [217, с. 35]. Провідні принципи національного виховання – народність, природовідповідність, гуманізація, демократичність – втілювалися педагогами у практичну розробку методів навчання, через які реалізувався зміст літературного краєзнавства. "Треба перейнятися новим духом, новими потребами своєї руської школи", а нові методи "приспособляти до світогляду і національного характеру нашого народу", – писав відомий педагог А. Алиськевич [9, с. 49].

У цей період у педагогічних часописах та окремих виданнях з'являється значна кількість методичних матеріалів, в яких порушуються питання урізноманітнення методів, прийомів і засобів використання літературно-краєзнавчого матеріалу. Безперечно, удосконалення навчально-методичного апарату у шкільництві краю проводилось із врахуванням досягнень тогочасної

психолого-педагогічної і філософської наук. Відомі педагоги Ф. Агій, А. Аліськевич, С. Бочек, А. Волошин, А. Домбровський, О. Заклинська, І. Крайник, О. Маркуш, Ю. Ревай з метою допомоги широкому загалу народних учителів постійно розробляли методики викладання дисциплін, через які реалізувався зміст літературного краєзнавства.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, науково-педагогічної, періодичної літератури, у міжвоєнну добу на Підкарпатській Русі зміст літературного краєзнавства реалізувався насамперед за допомогою системи словесних методів навчання, таких як розповідь, пояснення, бесіда, робота з книжкою.

Основним методом подання "початкових відомостей" у народних школах була бесіда про предмети, явища, події із найближчого оточення: "миле, відоме і близьке дітям" [217, с. 36]. Саме на це звертав увагу шкільний інспектор С. Бочек. У статті "Бесіда учителя в школі" він писав, що слова педагога мають сугестивно захоплювати учнів, а кожний учитель має витворити власний індивідуальний спосіб бесіди, який найкраще відповідає його характеру [28].

А. Волошин виділяв такі види бесіди: сократичну, евристичну, парламентарну (дискусійну). У народних школах пропонував використовувати евристичну [46, с. 46]. У бесіді, як наголошував педагог, головну роль відіграють питання. А. Волошин розробив ряд вимог до формулювання запитань учителя: вони мають бути короткими, зрозумілими дітям, відповідати предметові навчання [47, с. 48].

Неважко помітити, що різновид евристичної бесіди був основою у викладанні більшості предметів, у процесі якого реалізувався зміст літературного краєзнавства. Застосування цього методу потребувало принципової уваги і підготовки учителя. Цікавою з цієї точки зору є стаття Ф. Агія "Стиль" [8], в якій запропоновано серію запитань до тексту "Моя родина". За допомогою аналогій, порівнянь, узагальнень, що передбачалися у запитаннях, оживилися рідні краєвиди, відомі в краї народні легенди й перекази набували оригінального забарвлення. На уроках читання під час аналізу поезій про рідний край педагоги віддавали перевагу аналітико-синтетичним питанням.

До методу пояснення літературно-краєзнавчого матеріалу ставилися такі вимоги: зв'язок із навколишнім життям, наочність (пояснення має бути "наглядним", "перемішане елементами, які підтримують увагу" [47, с. 39]). Причому у народних школах вчителі вдавались до методу бесіди, а метод пояснення активно застосовувався у середніх і старших класах. З різновидів методу пояснення А. Волошин радив учителям використовувати художню розповідь, опис предметів, зразкове читання, диктування, заучування напам'ять віршів і прозаїчних творів [47].

Як свідчать джерела, вчителі в цей період застосовували різноманітні форми роботи із літературно-краєзнавчим матеріалом, який містився у підручниках з рідної мови, історії, науки про рідний край, у читанці. Робота з підручником давала змогу глибоко осмислювати краєзнавчий матеріал, викликала істинне знання і живий інтерес до творів регіонального письменства.

Серед найпоширеніших видів роботи із літературно-краєзнавчим матеріалом варто виділити різні види читання: мовчки, вголос, хорове ("громадне"), пояснювальне (пояснення слів, фрази), заучування напам'ять текстів ("меморованя") [160, с. 38]. Діти вивчали напам'ять прислів'я, приповідки, лічилки, дражнилки, гімни Підкарпатської Русі, відомі поезії про красу рідного краю, уривки із прозових текстів. Поширеною формою роботи в той період було ведення читацьких щоденників, у які учні записували назву і зміст прочитаного літературно-краєзнавчого матеріалу.

Наочні методи навчання у 20–30-х рр. XX ст. у школах Підкарпатської Русі передбачали використання на уроках різноманітних малюнків, картинок, фотографій, рисунків, портретів видатних діячів краю. Ілюстрації допомагали учням ефективніше сприймати літературно-краєзнавчий матеріал, формувати конкретні уявлення. Щорічно на оснащення шкільництва в краї із бюджету витрачалися великі кошти [327]. Окрім того, на шкільних виставках, які організовувалися наприкінці навчального року, учителі демонстрували різні наочні засоби для викладання краєзнавства.

Треба також зауважити, що багатий ілюстративний матеріал краєзнавчого спрямування містили всі шкільні підручники Підкарпатської Русі того часу. Це

картинки із зображенням рідної хати, родини, церкви, ікони святих, фотографії, замальовки гірських краєвидів, головних міст краю – Мукачева, Ужгорода, пам'яток архітектури (замків, монастирів), портрети Ф. Корятовича, О. Духновича, О. Павловича, І. Раковського, І. Сільвая, Є. Фенцика, Ю. Ставровського-Попапрадова та ін. [166, с. 89].

Важливого значення надавали вчителі народних шкіл на уроках рідної мови (граматики, стилю, читання), науки про рідний край такому методу, як самостійне спостереження – безпосереднє споглядання та сприймання явищ навколишньої дійсності. Педагоги Підкарпатської Русі були переконані, що дитина має спостерігати, самостійно пізнавати рідний край, а потім за допомогою слова, письма, малюнка, ручної праці творчо відображати навколишню дійсність. З цього приводу Ф. Агій у статті "Навчання краєзнавства" писав: "Діти в своїй околиці видять ріку, потік, озеро, гору, руїни замку, народні звичаї, урожай на полі і подібне. Діти роздумовують над тим, що видять, чому воно таким є, яке воно було й для чого воно є. Це є пряме спостереження, на якому засноване навчання краєзнавства" [2, с. 7]. Як бачимо, діти засвоювали краєзнавчі відомості не тільки з книжок, а й з життя, передусім – із власних спостережень.

Неабияку роль у реалізації змісту літературного краєзнавства у міжвоєнний період відігравали практичні методи навчання. Такі способи організації навчання передбачали різні види діяльності учнів і вчителів, що потребували значної самостійності учнів. А. Волошин наголошував, щоб такі завдання були "чим більш самостійні і творчі" [46, с. 47]. Так, на уроках "Упражненіє ума и речи" ("Викладовий язик") учні переповідали загадки, приповідки, казки, поширені в їхній місцевості. На уроках граматики зміст літературно-краєзнавчого матеріалу засвоювався у процесі виконання різноманітних мовних вправ: усних, письмових, допоміжних, граматичних, аналізу прочитаного тексту [180; 237].

Для уроків стилю програмами для народних шкіл було передбачено виконання творчих вправ (усних та письмових) на основі місцевого матеріалу: підготовку текстів-розповідей про своє село (місто), екскурсію до лісу, про

традиції під час Різдвяних і Великодніх свят, текстів-описів природи рідної місцевості у різні пори року тощо [170, с. 288–289]. В одній із статей на сторінках часопису "Учитель" управитель державної народної школи в Порошкові А. Домбровський: "Матеріал для стильових вправ належить брати із найближчого оточення учня. Школа, дитячі ігри, родинні відносини, природа, звичаї, обряди, повір'я, приказки, релігійні свята і т. д. дають сотні приємних живих тем, які через зір, слух, почуття, бажання, уяву вливаються в дитячу душу" [99, с. 155]. Загалом на уроках рідної мови учителі всіх типів шкіл Підкарпатської Русі пристосовували матеріал до місцевих обставин, черпаючи його із багатої народної уснопоетичної творчості рідного краю.

Варто зауважити, що в 20-х роках ХХ ст. із посиленням уваги до самостійності учнів значного розвитку набуло пошукове навчання. Спираючись на вказівки розпорядження "О собираню народного матеріяла для потреб научованя" (26 серпня 1921р.,ч. 12478) учителі у співпраці з учнями збирали різноманітний матеріал, що являв собою народну творчість, пов'язану зі своєю місцевістю (околицею): перекази, легенди про походження населених пунктів, народні пісні, колядки, коломийки, примовки, забави, прикмети, звичаї, вірування тощо [70]. Ось як ділився досвідом активної співпраці з учнями із збирання народної уснопоетичної творчості краю вчитель Ю. Боршош-Кум'ятський: "…Мені приношували діти много красних народних казок, переказів і поезій, з яких я вибирав найкращі і пояснював про їхню значення в нашій літературі…І був вислідок сеї роботи: молодь ще краще заохотилася до збирання народної творчості, кожний укладував свій збірничок, училися напам'ять не з примусу, а із великого бажання" [27, с. 295–298].

Орієнтовні вказівки щодо організації літературно-краєзнавчої пошукової роботи знаходимо в праці Алойса Прухи "Школьна практика". Учителям і учням народних шкіл рекомендували збирати матеріал за напрямами: 1) землеписний матеріал (опис місцевості, назви населених пунктів, школи, церкви, пам'ятні і визначні будови); 2) оповідання і перекази (про водяників, русалок, домовиків, "блудних огниках" тощо; 3) дитяче життя (забавки, примовки, приспівки, пісні, вертеп); 4) фольклорний матеріал; 4) мовний

матеріал; 5) життєписи відомих діячів краю; 6) ілюстративний і фотографічний матеріал [232, с. 151–153].

Участь учнів у збиранні фольклорного матеріалу сприяла прилученню їх до скарбів духовної культури рідного краю, формуванню світогляду. Школярі пізнавали психологію свого народу, його характер, багатство і милозвучність рідної мови, та найголовніше – у них пробуджувалася щира любов до рідного краю.

Яскравий приклад учнівської пошукової роботи з літературного краєзнавства у досліджуваний період – 50 народних історичних переказів – збірка "Народні оповідання про давнину" (1925), яку зібрали учні I–IV класів Берегівської гімназії. Упорядкував видання професор цього навчального закладу Корнило Заклинський.

Літературно-краєзнавчі матеріали обнародували дитячі часописи "Наш рідний край", "Пчілка", "Віночок для підкарпатських діточок". Ці видання систематично надходили до шкільних бібліотек і в зв'язку із малою кількістю підручників користувалися великою популярністю в учителів народних шкіл, які використовували їх на уроках рідної мови (бесіди, читання, граматики, стилю), а також науки про рідний край.

Як з'ясувалося під час дослідження, у цей період впроваджуються методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності учнів ("забавне научованя"). Використання дидактичних ігор підвищувало активність сприйняття літературно-краєзнавчого матеріалу, було важливою основою для розвитку пізнавальних, мотиваційних інтересів учнів. Метод пізнавальних ігор, що ґрунтувався на матеріалі з близького оточення дітей, пропагували на сторінках педагогічних часописів О. Заклинська, І. Крайник, І. Тромбола [114; 139; 288].

Ефективними були пізнавальні ігри, що створювалися на основі життєвого досвіду учнів. Так, О. Заклинська пропонує "цілу науку граматики" викладати на прикладах із близького оточення, а правило як абстракцію виводити індуктивним способом [114, с. 45]. Треба зауважити, що навчальний процес у початкових класах на уроках граматики вибудовувався "діяльним способом",

тобто діти співали, малювали, слухали народні казки і таким способом опановували навчальний матеріал із більшості предметів. Підтвердженням цього є матеріали окружної учительської конференції в Севлюши за 1923 рік [225]. У старших класах народних шкіл дозволялося більше самостійності, проте дидактичний матеріал також прив'язувався з найближчим оточенням дитини.

Важливого значення місце під час вивчення літературознавчих текстів педагоги краю надавали такому методичному прийому, як драматизація та інсценізація прозових і ліричних поетичних творів. Участь у них сприяла розвитку в дітей творчих задатків, пам'яті, мислення, уяви, збагаченню мови, формуванню комунікативних здібностей. Завдяки драматизації творів учитель краще пізнавав характер і здібності своїх учнів. Драматичні ігри дітей, як констатувалось у "Дробних вістях" (одна із рубрик журналу "Учитель"), були заведені в численних школах в Англії та Франції. Англійський союз для нових ідеалів у вихованні посвятив VIII конгрес цьому питанню" [100, с. 56]. "Драматизація є улюбленим способом навчання в англійських і американських школах…Вже і у нас, на Подкарпатськой Руси, є она не чужа…", – зазначав Ф. Агій у статті "Педагогічна методологія" [7]. Як свідчить проведене дослідження, метод драматизації та інсценізації систематично використовували на уроках рідної мови [4; 7; 28; 114; 139; 160] та краєзнавства [130].

"Справозданя о дѣяльности педагогичных кружков Ужгородского округа в шк. годѣ 1924–1925" подають дані про використання методу драматизації при вивченні творів рідної літератури. Так, учителька села Худльово Гізела Полянська (Анталовецький кружок) вдалась до цього методу, опрацьовуючи тему "Ярні роботи в загороді" (урок читання). Діти весело й радісно опрацювали текст "Подкова" [182, с. 255]. Учитель О. Ромжа (село В. Солотвино) застосував метод драматизації на уроці читання, вивчаючи текст "Медвідь і злодій" [Там само]. Приклад опрацювання поетичного твору О. Духновича "Послідняя моя пісньˮ за допомогою прийому драматизації подано в статті Ф. Агія "Научованя родного язикаˮ [4].

У 20–30-х рр. XX ст. у шкільництві Підкарпатської Русі особливої популярності набувають "концентраційний метод" і метод проектів, через які реалізується зміст літературного краєзнавства. Позитивно був оцінений "концентраційний метод" А. Волошином, І. Лизаком, А. Полянським, Ю. Реваєм [46; 147; 219; 237]. Найприроднішим концентраційним чинником усього навчання відповідно "Нормальних дефінітивних учебнних основ…" вважався предмет "Викладовий язик" [198, с. 6]. Суть "концентрації" полягала в тому, що у вивченні одного предмета використовувався матеріал, зосереджений у різних навчальних дисциплінах. Наприклад, вивчаючи на уроці природознавства тему "Про бджолу", використовували: з математики – задачі про бджолярство, із читання – текст "Бджола", а із граматики – вправи із життя бджоли [147, с. 44].

Під методом проектів у той час розуміли такий спосіб індивідуалізації навчання, коли "учитель доведе ученика до самостійного вироблення якогось предмету" [46, с. 47]. Приклади учнівських проектів щорічно ілюструвалися на шкільних виставках учительських та учнівських робіт. Так, на ювілейній виставці, яка відбулася у Брні 1928 р., серед учнівських робіт горожаньської школи міста Ужгорода було представлено такі проекти: стильові завдання (твори) про роботу в млині, доповнені ілюстраціями [314], "приклад концентраційної науки на тему "Горянська ротунда" [118].

Варто зауважити, що системність літературно-краєзнавчої роботи у шкільництві краю забезпечувалася не тільки навчальною, а й позаурочною та позашкільною навчально-творчою діяльністю учнів. Науковий аналіз історико-педагогічних джерел показує, що впродовж досліджуваного періоду вчителі систематично практикували різноманітні форми позакласної роботи з літературного краєзнавства.

Найбільш поширеними у практиці роботи шкіл були такі форми позакласної роботи, як відзначення пам'ятних історичних дат, річниць з дня народження визначних діячів краю. Прикладом проведення подібних заходів було відзначення 120-ої та 125-ої річниць з дня народження О. Духновича. До програми таких свят входили бесіди про життя і значення діяльності

О. Духновича для Підкарпатської Русі, декламація його поезій, хоровий спів, інсценізація п’єс “Добродітель превишает богатство”, “Дух Духновича” (І. Игнація) [118; 237].

Програма святкування Дня свободи – це свято щорічно проводилось у школах Підкарпатської Русі 28 жовтня – охоплювала декламацію поетичних творів О. Павловича, О. Духновича В. Гренджі-Донського, І. Воробкевича, інсценування драматичних етюдів, виконання патріотичних пісень, молитов [118; 322].

Крім того, застосовувалась така позакласна форма роботи, як театралізація. Відповідно до “Руководства для учительства народних школ на Подкарп. Руси” [147] в кожній школі щороку мало бути проведено не менше дві-три театральні вистави. П’єси, що їх грали в школах протягом 1926–1927 навчального року, подано в статті “Театральні вистави (що у нас грали)” [280]. Серед найпопулярніших творів – п’єса “В чужому пір’ї ” Марійки Підгірянки (її зіграли у 10–ти школах); серія народознавчих інсценівок “Святий Миколай на гостині”, “Різдвяний сон”, “Вертеп”; соціально-побутові твори – “Добродітель превишает богатство” О. Духновча та п’єси без зазначення авторів: “Сирота”, “Уйко із Америки”, “Пан Франц із Америки”, “Сатана в бочці”, “Дурний і розумний” та ін. [279].

У практиці роботи шкіл Підкарпатської Русі, як показує аналіз джерельної бази, застосовувалася й така форма позакласної роботи, як гурток**.** Так, у Берегівській гімназії керівником літературного гуртка був Василь Пачовський. Він часто проводив з гімназистами літературні бесіди, пропонував читати твори місцевих авторів, а також читав гуртківцям свої поезії, читав поему “Срібний дзвін” [14, с. 50]. При Ужгородській гімназії працював гурток “Братство св. Кирила і Мефодія”, на заняттях якого гімназисти читали доповіді, декламували поезії, інсценували художні твори. Наприклад, у травні 1935 року драмгурток Ужгородської семінарії поставив п’єсу А. Волошина “Маруся Верховинка” [288]. У Білецькій горожанській школі діяв гурток, члени якого складали невеличкі реферати з минулого краю, з якими виступали щотижня на лінійці в присутності педколективу [256, с. 4].

Дослідивши архівні документи та опрацювавши періодичну літературу, ми з'ясували, що у радянський період літературне краєзнавство у школах Закарпаття реалізувалося за допомогою різних форм позакласної та позашкільної роботи. При цьому, як свідчить вивчення першоджерел, упродовж цього періоду тематика літературно-краєзнавчої роботи розглядалася в контексті побудови соціалістичного суспільства.

Помітне місце в організації літературного краєзнавства займала гурткова робота. Юні гуртківці збирали усну народну творчість рідного краю, систематизували матеріал, оформлювали альбоми, альманахи, рукописні збірки. Так, у звітах про роботу шкіл Закарпатської області за 1948–1949,1949–1950 н.р. нами виявлено наступні факти: гурток Кам'янської (Ужгородський район) середньої школи випускав історичний журнал, вивчав історію свого села, округа, області та зібрав багато краєзнавчого матеріалу [81]; члени літературного гуртка Лалівської семирічної школи (Мукачівський район) "вправлялись в складанні оповідань, переказів, записували народні казки, перекази, пісні" [80].

Як свідчать матеріали перевірок навчальної роботи шкіл за 1961–1962 н. р., у Чопській середній школі №1 члени гуртка "Юні краєзнавці" (керівник В. Заболоцький) підготували збірники "Усна народна творчість нашого краю", "Історичний опис нашого краю" [86]. "Заслуговує уваги, – читаємо в іншому джерелі, – досвід роботи з юними літераторами вчителя Ільницької школи-інтернату С. Жупанина. Літгуртківці цієї школи випускають літературний журнал "Струмочок", записують народно-поетичну творчість в селах області" [87].

Архівні джерела показують, що робота у літературно-краєзнавчих гуртках проводилася навіть у найбільш заполітизований період – у 70-ті рр. XX ст. Так, матеріали перевірки шкіл Рахівського, Свалявського, Ужгородського та Хустського районів за 1969–1970 н.р. повідомляють, що у Ясінській, В. Бичківській, Лазіщинській, Лужанській, Малобичківській восьмирічних школах створені і працюють загони любителів книги, юних фольклористів. Цінний матеріал зібрали юні фольклористи В. Бичківської середньої школи (керівник

О. Ягнюк) [89]. З архівних джерел видно, що літературно-краєзнавчі гуртки не були масовими формами роботи у радянський період. Як правило, вони були прерогативою небагатьох вчителів-ентузіастів, залюблених у свій рідний край. Заняття в гуртках давало можливість учням проявляти себе в ролі дослідників, сприяло підвищенню інтересу до літератури рідного краю, розвитку творчих здібностей.

Численні архівні матеріали того часу також свідчать, що літературне краєзнавство в контексті комуністичної ідеологеми розвивалося і в таких традиційних формах позакласної роботи, як екскурсії, прогулянки, краєзнавчо-туристичні естафети. Узагальнюючи досвід екскурсійної роботи у шкільництві 50-х рр. XX ст. завідуючий Закарпатським обласним відділом освіти А. Ігнат констатував, що туристські походи та екскурсії стали традицією багатьох шкіл Закарпатської області, вони пожвавили і збагатили зміст навчально-виховної роботи, допомогли значною мірою в справі подолання формалізму в оволодінні основами наук, сприяли поєднанню теорії з практикою [81].У положенні щодо краєзнавчо-туристських естафет юних мандрівників вимагалося: при оформленні вносити до щоденника-естафети цікаві розповіді, народні оповідання, прислів'я, легенди, знайдені під час походу [84]; проводити бесіди про життя знатних людей, які живуть і працюють в містах і селах рідного краю [83]. Внаслідок зібраних у походах та екскурсіях матеріалів у школах створювались літературно-краєзнавчі кутки**.** У радянський період такі кутки були у кожній загальноосвітній школі області.

Особливою популярністю у радянський період, як свідчить дослідження, користувалися агітбригади. В їх репертуарі широко використовувався місцевий матеріал: закарпатські народні пісні, колядки, щедрівки, коломийки, танці. Діяльність агітбригад ілюструють публікації, зокрема, огляди і замітки, як-от: "Звітують агітбригади" (Закарпатська правда, 1981, № 288), "Готуються до свята" (Закарпатська правда, 1981, № 288), "Вільшанські вечорниці" (Закарпатська правда, 1981, № 163), "Сторожницькі вечори" (Закарпатська правда, 1980, № 88) тощо.

Значну літературно-краєзнавчу роботу на цьому етапі проводять шкільні бібліотеки. Вони організовували зустрічі із письменниками, готували краєзнавчі виставки, укладали довідково-бібліографічний апарат [88]. Промовистим підтвердженням є такі факти із інформації про роботу шкільних бібліотек в Закарпатській області за 1960–1961, 1964–1965 н.р.: “У Великоберезнянській СШ проведено читацькі конференції на тему “Письменники Закарпаття”, в якій брали участь самі автори книг” (на жаль, у джерелі не вказано прізвища літераторів та їхніх творів) [85]; Виноградівська шкільна бібліотека до 20-річчя возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною організувала краєзнавчу ілюстровану виставку “Верховино, мій ти краю” [85, с. 2], Чорнотисівська СШ – цікаву книжкову виставку “Двічі орденоносному Закарпаттю – 20 років”, а бібліотека середньої школи с. Буштино – книжкову виставку “Люби і знай свій рідний край” [88].

Поширеною формою роботи із літературного краєзнавства у цей період були зустрічі школярів із літераторами краю. Як засвідчила практика, вони виявилися найбільш вдалим заходом літературно-краєзнавчої роботи у радянський період. Незважаючи на існуючу тоді жорстку ідеологічну регламентацію, зустрічі із письменниками викликали у дітей живий інтерес до творчого доробку майстрів слова, сприяли поглибленню знань про життя і творчість, допомагали дітям яскраво уявляти художню дійсність, глибше зрозуміти особливості художнього твору, викликали почуття гордості за славних краян.

Як свідчать публікації в періодиці, з початку 80-х рр. XX століття зустрічі із літераторами набувають масового характеру. Митці виступали перед шкільною учнівською молоддю, учнями середніх спеціальних та професійно-технічних училищ, студентами Ужгородського держуніверситету. Дороги письменників, як зазначено у джерелах, пролягали на Мукачівщину, Свалявщину, Виноградівщину, Міжгірщину, Тячівщину" [270, с. 4]. Зустрічі проходили у школах, Будинках культури, на виробничих об’єднаннях, колгоспах, радгоспах і навіть у книжкових магазинах. Газета “Закарпатська правда” інформує, що вони приурочувались різним подіям: всесоюзному святу

дитячої та юнацької літератури, дню сучасної радянської літератури, тижню дитячої книги (“Тиждень дитячої книги”, 1983, №72), ювілею визначних діячів (“Присвячено герою”, 1981, № 10), святу першої книжки молодого поета (“Вечір молодої поетеси”, 1981, № 101) творчому звіту письменника (“Творчий звіт земляка”, 1983, № 139), зльоту юних книголюбів, відкриттю книгарні (“Магазин митців”, 1981, № 249) тощо. Удосконалюється форма зустрічі: читацька конференція, літературні читання, вечір гумору, вечір поезії тощо.

В цей період із учнями зустрічалися такі письменники Закарпаття, як В. Вовчок, Й. Жупан, С. Жупанин, Ю. Керекеш, Ф. Кривін, В. Кохан, П. Скунць. На сторінках періодики знаходимо цікавий факт: письменник Ю. Шкробинець у 1980 році взяв участь у ста зустрічах перед колективами колгоспів, радгоспів, педколективами, сільською молоддю. За цю плідну громадську роботу Міністерством культури СРСР і ЦК профспілок працівників культури його було нагороджено значком “Відмінник культурного шефства над селом” [294, с. 4].

Популярними були вечори гумору, які проводив письменник Фелікс Кривін у школах Закарпаття. Наприклад, у 1983 році у Великолазівській середній школі на Ужгородщині було цікаво проведено в школі такий вечір з участю письменника. Літератор прочитав школярам твори з книжок: “Вокруг капусты”, “Божественные истории”, “В стране вещей”, “Ученые сказки”, відповідав на запитання присутніх. “На закінчення зустрічі, – як підкреслює у статті “Зустріч з письменником” вчитель Ю. Шип, – школярі декламували сатиричні та гумористичні мініатюри Фелікса Кривіна [317, с. 4]. Про вечір гумору Ф. Кривіна, який відбувся у районному Будинку культури селища Міжгір’я, розповідає “Закарпатська правда” в іншому номері за цей же рік [264, с. 4].

Про зустріч дитячого письменника С. Жупанина із вихованцями оздоровчих таборів у 1983 р. “Закарпатська правда” повідомляла: “До юних ленінців табору “Зелені Карпати” на Іршавщині завітав поет Степан Жупанин. Було про що розповісти шанувальникам художнього слова. Поет прочитав ряд нових віршів і казок, відповів на численні запитання. Степан Жупанин зустрівся

також із вихованцями таборів “Боржава” Іршавського, “Дружба”, “Піонер”, “Олімпієць” Берегівського районів, про що розповідається у замітці В. Сабадоша “Зустріч з поетом” [257, с. 4]. В іншій замітці йде мова про те, як відомі літератори П. Скунць і В. Вовчок побували на святі поезії у Тур’ї Реметах. Як зазначено у джерелі, вони виступили перед школярами із читанням власних творів [258, с. 4].

Аналіз джерельної бази дозволяє констатувати, що до зустрічі із письменниками школярі ретельно готувалися, що у значній мірі підвищувало інтерес до особистості митця і його творів. Зазначене ілюструє такий факт: у рамках всесоюзного свята дитячої та юнацької літератури у 1983 р. на відкритті свята книги в Ужгородському палаці піонерів відбулася зустріч із дитячими письменниками, членами Спілки УРСР – Л. Кудрявською, В. Ладижцем, Б. Салаї, Г. Малик. Як зазначено у джерелі, учні ближче познайомились із героями улюблених творів завдяки інсценівкам, які підготували гуртківці Палацу піонерів [284, с. 4].

Не втрачає популярності у радянський період і така форма позакласної роботи з літературного краєзнавства, як відзначення ювілеїв митців, хоча в умовах ідеологічної кон’юнктури визнавалися здебільшого події, які відповідали змісту комуністичної ідеології. Архівні матеріали, періодика констатують: щороку з 3 по 10 жовтня проводився тиждень пам’яті Олекси Борканюка. У ці дні у школах читалися лекції, проводились бесіди, учні виразно декламували поезії, зустрічалися із відомими літераторами. Про відзначення цієї події у Будинку культури у місті Хуст читаємо на сторінках “Закарпатської правди” у статті “Свято на землі поета”, у якій зазначено, що “широко й урочисто відзначили 60-річчя з дня народження Вакарова його земляки…Про значення життя і творчості вірного сина своєї Батьківщини, його твори говорили І. Чендей, Ю. Керекеш, В. Поп, В. Вовчок, П. Скунць, сестра поета Г. Олексик-Вакарова” [263, с. 4].

Зусиллями краєзнавців, вчителів організовуються заходи щодо вшанування пам’яті інших відомих культурно-освітніх діячів, про що промовисто свідчать публікації на сторінках “Закарпатської правди”: до 70-річчя з дня народження

Ф. Потушняка – стаття “Голос землі і долі” В. Попа (1980, № 48), замітка “Пам’яті Ф. М. Потушняка” (1980, № 47); 70-річчя народної поетеси Марусі Тисянської – “Краса золотої осені” (1981, № 234); 60-річчя з дня народження С. Панька – “Вечір пам’яті” (1980, № 47); 200-річчя з дня народження закарпатського просвітителя, філософа, поета В. Довговича – “До ювілею вченого” (1983, № 212); 150-річчя з дня народження І. Сільвая – “Вшанування пам’яті І. Сільвая” (1988, № 77) тощо. Таким подіям приурочувались читацькі конференції, вечори поезій, встановлення меморіальних дошок, у яких брали участь науковці, літератори, кращі освітяни області.

Велику роль у активації шкільного літературного краєзнавства відігравали шкільні літературно-краєзнавчі музеї. Аналіз джерел показує, що у радянський період вони допомагали словесникам поліпшити і урізноманітнювати позакласні заходи з літературного краєзнавства, зробити їх цікавими. Для учнів заняття у музеї давали можливість поєднати розумову діяльність із посильною практичною роботою – збиранням фольклорного, етнографічного матеріалу, систематизація рукописів, документів, що відбивають життєвий і творчий шлях митця.

Наприклад, літературно-краєзнавчий музей ім. Юрія Гойди, створений у 1980 році у Зняцівській ЗОШ І–ІІІ ступенів Мукачівського району, де зібрано особисті речі поета, його збірки, документи, оригінальні фотознімки, старі друковані альманахи, допомагав учням глибше осягнути працю славетного земляка. Або ж літературний музей ім. Івана Ольбрахта, який було відкрито у квітні 1982 році у Колочавській ЗОШ І–ІІІ ст. №1 Міжгірського району. Гордість музею – це експонати, що розповідають про життєвий і творчий шлях Івана Ольбрахта, автора творів “Микола Шугай- розбійник”, “Марійка-невірниця” та ін. Чи музей освіти у Зарічівській ЗОШ І–ІІІ ст. Перечинського району, у якому зібрані цікаві експонати: спогади старожилів, вчителів, підручники різних років видання, матеріали про поетесу Марійку Підгірянку.

Дослідження Р. Децика [93] показує, що центрами вивчення культури рідного краю були в цей період також краєзнавчі (с. Квасово Берегівського

району, 1975; с. Шаланки Виноградівського району, 1966 та ін.), історико-краєзнавчі (с. Голубине Свалявського району, 1972; с. Арданово Іршавського району, 1967; с. Березово Хустського району, 1964 та ін.), історико-етнографічні музеї (с. Біловарці Тячівського району, 1978), які функціонували у освітніх закладах області. На базі музеїв проводились уроки, виховні години, тематичні конференції, зустрічі із літераторами краю, екскурсії і походи, заняття гуртків з літературного краєзнавства, заходи щодо увіковічнення пам'яті земляків. Такі форми роботи виховували в учнів почуття любові до рідного краю, глибокої поваги до вікових традицій, збагачували духовно.

Отже, на основі наведених фактів можемо стверджувати, що навіть у складних умовах ідеологічної кон'юнктури творча інтелігенція краю зуміла не лише зберегти, а й примножити літературно-краєзнавчі традиції головним чином шляхом реалізації через позакласні та позашкільні форми роботи.

З початку 90-х рр. XX ст. нові соціально-політичні перетворення в Україні активізували переорієнтацію змісту літературного краєзнавства на народно-етнічну основу. З цього часу педагоги краю отримали можливість реалізувати літературно-краєзнавчий матеріал не тільки через позакласні форми роботи, а і через зміст предметів гуманітарного циклу – українську мову, літературу, історію.

Періодичні видання дають виразне уявлення про ту атмосферу, в якій відбувалося відродження літературного краєзнавства. Науковці-краєзнавці, вчителі-філологи, письменники друкують на шпальтах місцевої преси ("Закарпатська правда") невеликі повідомлення про життя і творчість митців рідного краю, як-от: В. Пагиря – "В. Гренджа-Донський за кордоном" (1990, №190); В. Поп – "Народжений для життя" (до 70-річчя з дня народження Д. Вакарова) (1990, № 254), "Жага творчості" (до 80-річчя з дня народження Ф. Потушняка (1990, № 48); І. Сенько – "Духновичове слово" (1990, № 295), "Будитель" (до 125-річчя з дня сметрі О. Духновича) (1990, №72); Ю. Станинець – "Перервані літературні дороги" (1990, № 8); В. Фединишинець – "Літератор-трудівник" (до 70-річчя Семена Панька) (1990, № 36); І. Петровцій – "Магія рідного коріння" (1990, № 37); Н. Ференц – "Син Срібної Землі" (1992,

№ 27); О. Сливка – “Забутих не згадують” (до 86-річчя Ю. Станинця) (1992, № 107); Ю. Балега – “Трудар літературної ниви” (Юрію Мейгешу – 70) (1995, № 5); Й. Долинич – “Наш славний земляк” (до 190-річчя з дня народження В. Гуци) (1992, № 28); П. Федака – “Пам’яті Івана Панькевича” (1992, № 23); Г. Сивокінь – “Проникаючи й випереджаючи” (до сімдесятиліття І. Чендея) (1992, № 35); Ю. Шип – “Фольклористова берегиня” (Петрові Пойді – 80) (1995, № 43) тощо. По-новому осмислюються світоглядні позиції художників слова, реабілітовано ряд імен, творчому доробку краян дається належна оцінка.

У пресі ведуться суперечки про шляхи і методи запровадження літературного краєзнавства. Показовим прикладом може бути стаття у “Закарпатській правді” за 1990 рік І. Сабадоша “Знаймо свій край”, у якій педагог відзначав про відсутність навчальних планів, посібників, належного методичного апарату, про наявність у шкільних і сільських бібліотеках недостатньої кількості літератури з краєзнавства. Натомість автором було запропоновано практичні рекомендації щодо організації дослідницької роботи учнів в процесі вивчення літератури рідного краю, створення “Товариств юних краєзнавців”, залученню до краєзнавчої роботи не тільки учнівського колективу, але й учительського, та навіть батьківського [256].

Не маючи навчальних програм, методичних рекомендацій щодо змісту, вчителі власними силами організовують вивчення літературного краєзнавства. Учні збирають прислів’я, приказки, пісні, перекази, легенди, оформлюють альбоми, куточки краєзнавства, літературні карти, готують вечори, вистави. Пошукове навчання забезпечує формування в учнів уміння творчо мислити, самостійно здобувати, систематизувати, упорядковувати літературно-краєзнавчі матеріали.

До предмету дослідження належать: фольклор, звичаї і традиції рідного краю, життя і творчість славних земляків. У багатьох школах області цей метод дає плідні результати. Так, наприклад, у статті “Педагогіка народознавства” зазначається, що на початку 90-х років у одній із шкіл Іршавського району (Луківська неповна середня школа) творча група, до якої ввійшло п’ять учителів, підготувала методичні розробки до занять з літературного

краєзнавства, народознавства, фотоальбоми, зібрала народний фольклор (перекази про походження села Лукова) тощо [210].

Варто зауважити, що значну роль у прилученні школярів до літератури рідного краю відігравали у цей період уроки та позакласні заходи з вивчення усної народної творчості краю. Вони допомагали учням відчути красу народної творчості, прилучали школярів до духовного світу земляків. "Вечори фольклору", "сільські вечорниці", "закарпатські колядки", "обжинки" – під такими назвами відбувалися у школах народно-етнографічні свята. Ось кілька прикладів за 1990–1995 н.р: учителі української мови і літератури СШ №8 м. Ужгорода у кінці навчального року провели цікавий урок народознавства, на якому діти дізналися про обряди, пов'язані із працею людини на землі [181]; на Свалявщині у сільському клубі с. Дусино школярі в рамках Шевченківського тижня підготували односельчанам перлини закарпатського фольклору, особливо сподобалися всім вечорниці [17]; у Луківській неповній середній школі Іршавського району було проведено заняття "Пісня – душа народу", де було відтворено фрагмент вечорниць рідного села [210]; при восьмирічній школі села Косівська Поляна, що на Рахівщині, проведено відкритий урок у сьомому класі вчителькою української мови Василиною Андрусяк, на якому мова йшла про свій край, про фольклор, працю лісоруба, пастиря, хлібороба, господаря землі, який "вкладає у землю свою душу, який зрісся з землею, немов і сам виріс з її надр, у ній має своє коріння" [262]. У таких загальноосвітніх школах Іршавщини, як Кушницька, Білківська, Великораковецька, Сілецька I–III ступенів вживалися заходи щодо відродження народних традицій, звичаїв, обрядів тощо. У даних школах проведено вечори на тему "Рушничок", "Щедрівка", "Весілля", "Писанка" [247, с. 103]. Ці факти свідчать про посилений інтерес творчого освітянства до витоків і першоджерел рідного краю в епоху національного відродження на межі тисячоліть.

Важливою формою реалізації літературного краєзнавства були родинні уроки. Щоправда у кінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. вони збереглися тільки в окремих районах Закарпаття, особливо в Боржавській долині. Вечорами або у святкові дні у колі сім'ї, близьких, сусід діти слухали перекази, легенди,

притчі, байки про минувшину рідного краю. Через усну народну творчість молодь засвоювала пісенні скарби, історію, моральні ідеали, звичаї і традиції рідного краю.

Один із вчителів Свалявщини П. Гуйван у замітці "У затишку рідного дому" так описав практичне значення цих років: "Ми зручніше вмощувалися біля дорослих і слухали, боячись пропустити хоч одне слово. З тих розповідей ми дізнались і про закарпатських опришків Липея і Кливця, як вони стали народними захисниками і як загинули… Слухала малеча неквапливу розповідь сусіда про підле вбивство Миколи Шугая, про Пинтю, що брав штурмом Хустський замок. Від старих, а не на уроках історії чули ми історію Закарпаття…Тож давайте не допустимо, щоб надбання наших попередніх поколінь пропали. Частіше сідаймо гурточком – старі і малі – хай це буде нашим маленьким святом" [61, с. 4]. Родинні уроки мали значний виховний потенціал. На жаль, з початком нового тисячоліття такі уроки відходять у минуле, так само, як і представники поколінь, що виросли на легендах і переказах минувшини.

Значне місце у навчально-виховній роботі шкіл займають постановки творів закарпатських письменників на сцені. Як свідчить джерельна база, п'єси ставили не тільки учні, а й педагоги сільських шкіл, викладачі середніх спеціальних навчальних закладів. Цікавими у цьому відношенні є кілька прикладів. Так, до 900-річчя з дня заснування Хуста була поставлена п'єса "Князь Богдан" за однойменною поемою В. Гренджі-Донського на сцені Хустського народного театру [133]; самодіяльні актори Кальницької середньої школи Мукачівського району у сусідньому селі Пацканьово Ужгородського району зіграли п'єсу О. Духновича "Добродетель превышает богатство" [207]. Учні та викладачі Ужгородського культосвітнього училища для школярів селища Дубового Тячівського району підготували прем'єру книги І. Чендея "Скрип колиски". На святі був присутній відомий земляк [200]. У сільському клубі села Сусково Свалявського району школярі на сцені створили образи героїв творів письменника-земляка І. Сільвая, поставили сценки на

фольклорному матеріалі автора (“Мендель Моргенштерн”, “Сусківське весілля”), виконали улюблені пісні І. Сільвая [52].

У наступні десятиліття значно збагачується досвід викладання літератури рідного краю у школах Закарпаття. Аналіз та узагальнення науково-педагогічних, періодичних, методичних джерел дозволяє стверджувати, що відповідно до дидактичної мети словесники області надають перевагу таким типам уроків літератури рідного краю:

– урок огляду життя і творчості (“Життєвий і творчий шлях Юрія Мейгеша”; “Дві свічки на одному підсвічнику”; “З Україною в серці” [301; 129; 240];

– урок-вивчення нового матеріалу (“Світ казки й загадки у творчості Степана Жупанина”) [221];

– урок-лекція (“Історія та легенди Закарпаття в творчості Василя Пачовського”; “Бог і Україна” [55; 205];

– урок-зустріч (“Ю. Мейгеш – майстер малої прози”) [301, с. 57–60];

– урок-екскурсія в літературному музеї (“Перше знайомство з постаттю Ю. Мейгеша”) [301, с. 47–56];

– урок-експедиція (“Оповідання про голод Юрія Мейгеша”) [301, с. 50–56];

– урок-літературна композиція (“Одіссея залюблених”– лебедина пісня Юрія Мейгеша") [301, с. 71–75];

–урок-інсценізація (“Оповідання Ю. Мейгеша “Спогади”; “Рідна земелька горне усіх до серденька”. Марійка Підгірянка. “В чужому пір’ю”) [301; Дод. Е.1];

– урок-бесіда з елементами дослідження (“Тема Карпатської України в поетичній творчості Івана Ірлявського, Івана Колоса, Зореслава” [158];

– урок-конференція (“Еміграційна закарпатська література”) [129];

– урок-учнівське дослідження (“Ю. Мейгеш – майстер великої прози”) [301];

– урок-систематизації та узагальнення вивченого (“Золота симфонія осені в поезії письменників Закарпаття”) [128];

– урок вивчення усної народної творчості [266];

– урок-подорож у просторі й часі (“Суворі свідки сивої давнини” (Легенди та перекази про замки Закарпаття”; “Моя стріча з Федором Потушняком”) [Дод. Е.2; 129];

– урок на природі [239] тощо.

В якості основних методів на уроках літератури рідного краю, як показало дослідження, використовуються: 1)методи організації та здійснення літературно-краєзнавчої роботи:*словесні* – бесіда, розповідь, художня розповідь, пояснення, лекція, диспут, обговорення книг; *наочні* – демонстрація, ілюстрація; *практичні* – написання письмових завдань на краєзнавчому матеріалі, підготовка рефератів, дослідницько-пошукова робота; 2)методи стимулювання і мотивації: вікторини, різні види екскурсій, подорожей, інсценізації, інтерв’ю з письменником, конкурси декламаторів поезії рідного краю тощо.

Серед прийомів роботи на уроках літературного краєзнавства найбільш поширеними є: різні види переказів; виразне читання; інсценізація; “оживлення” подій та словесний опис картини; інтерв’ю з автором, його рідними, друзями, знайомими; зіставлення і порівняння художніх творів; написання відгуків, анотацій; виписування образних висловлювань, афоризмів; підготовка виставок літературних, мистецьких і художніх творів; виставка учнівських ілюстрацій до твору.

Серед засобів навчання значне місце займають мультимедійні презентації, які підсилюють емоційно-естетичну та пізнавально-виховну значущість уроків літератури рідного краю. При підготовці презентацій вчителі-словесники добирають зазвичай наступні матеріали: портрети письменників Закарпаття, текстовий матеріал (тема, мета, завдання, план уроку, словник літературознавчих термінів, цитати), ілюстрації, фото, аудіо-та відео фрагменти, цитати тощо.

У V період широкого застосування в організації вивчення літературного краєзнавства набуває дослідницький метод, що грунтується на принципі проб лематизації. Про використання цього методу свідчить науково-дослідницька

діяльність учнів 9–11 класів в Малій академії наук (секції "Українська література", "Українська мова", "Фольклористика", "Педагогіка"). Цінність дослідницько-пошукової роботи полягає в тому, що у школярів виробляються навички самостійно здобувати знання, володіти ними на практиці та перетворювати їх в інструмент творчого освоєння світу. Підготовка оригінальної авторської науково-дослідної роботи вимагає не тільки розвиненого логічного мислення, але і вміння систематизувати, аналізувати джерельний матеріал, формулювати висновки і узагальнення в результаті проведеного дослідження.

Так, аналіз тем науково-дослідницьких робіт учасників ІІ обласного етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук за 2010, 2011, 2012, 2013 рр. [281; 282; 283; 273] показують, що літературне краєзнавство Закарпаття привертає увагу багатьох юних дослідників. Варто зазначити, що пріоритетним напрямом науково-дослідницьких робіт є фольклор Закарпаття. На користь цього свідчать наступні проведені дослідження: "Петро Васильович Лінтур – невтомний збирач народних скарбів" [281, с. 32]; "Коломийки Воловеччини – перли народної творчості" [281, с. 32]; "Весільна обрядовість на Закарпатті" [281, с. 33]; "Специфіка весільного обряду с.Драгово Хустського району" [281, с. 33]; "Особливості різдвяного вертепу Рахівщини" [281, с. 32]; "Особливості закарпатських народних казок, записаних Лукою Дем'яном" [281, с. 26]; "Зимові свята та їх особливості на Закарпатті" [282, с.8]; "Різдвяні обрядово-звичаєві традиції села горонда. Колядки та колядування" [282, с. 38]; "Дослідження казок Василя Короловича П. В. Лінтуром" [283, с. 58]; "Дослідження казки як фольклорного жанру на Закарпатті" [283, с. 59]; "Традиції Різдва в селищі Королево" [283, с. 60]; "Весільна обрядовість села Суха" [283, с.60]; "Фольклорна спадщина Великоберезнянщини" [273, с. 32]; "Ходили опришки (опришківський рух на Мараморощині у легендах і переказах" [273, с. 31]; "Жіночі образи в народних казках Закарпаття із збірки "Три золоті слова" [273, с. 32]; "Гуцульські народні усмішки" [273, с. 32]; "Традиції Різдвяних свят с. Сторожниці Ужгородського району" [273, с. 33];

Фольклор мікрорайону Поточина, селища міського типу Міжгір'я" [273, с. 33] та інші.

З метою глибшого вивчення художньої спадщини письменників рідного краю учні-пошуковці досліджують творчість Марійки Підгрянки ("Життя і педагогічна діяльність – джерела творчості Марійки Підгірянки" [281, с. 33]); Ю. Станинця ("Роль жінки у творчості Ю. І. Станинця" [273, с. 24], "Велика життєва правда роману Ю. Станинця "Сусіди" [273, с. 30]); І. Сільвая ("Сатиричне спрямування творів закарпатського будителя Івана Сільвая" [282, с. 33]); В. Бірчака ("Володимир Бірчак і Закарпаття" [283, с. 52]; В. Густі ("Чарівний світ поезії поета-земляка В. Густі" [283, с. 54]); Д. Кешелі ("Система засобів характеротворення у збірці "…І в смерті були твої очі" сучасного закарпатського письменника Д. Кешелі" [273, с. 29] тощо.

На користь цього свідчить і наступний факт: у №7 газети "Слово вчителя" за 2004 р. у замітці "Малі академіки Мукачівської філії" зазначається, що на Всеукраїнському конкурсі Малої академії наук призерами стали дослідники Світлана Анісімова (Мукачівська гімназія) з науково-дослідною роботою "Іван Панькевич і відродження закарпатських українців" (науковий керівник вчитель гімназії М. Ісаєвич), Вікторія Гарапко (Мукачівська ЗОШ І–ІІІ ступенів №6) – з роботою "Творчість Олександра Духновича" (науковий керівник М. Фенцик) [54, с.1].

Важливо відзначити, що дослідницька літературно-краєзнавча робота є одним із важливих напрямів діяльності шкільних музеїв. Так, на базі літературно-краєзнавчого музею ім. М. Томчанія (Ужгородська ЗОШ І–ІІІ ступенів №7) підготовлено науково-дослідні роботи на теми "Антропоніми у у трилогії М. Томчанія "Жменяки", "Народна культура у романі М. І. Томчанія "Жменяки". Вони провели наукове дослідження при Ужгородській філії Малої академії наук Закарпаття [189].

Певну роль у популяризації літератури рідного краю відіграють обласні, районні практичні семінари словесників, які відбуваються на базі загальноосвітніх навчальних закладів. Зі сторінок педагогічної газети "Слово вчителя" дізнаємося: 18 квітня 2013 р. у стінах Хустської спеціалізованої школи

І–ІІІ ступенів №1 ім. А. Волошина було проведено міський семінар учителів української мови та літератури, присвячений 210-й річниці з дня народження Олександра Духновича. У рамках семінару було проведено виховний захід “Я русин был, єсьм і буду…”, який підготували учні під керівництвом учителів

Н. Галай, М. Конар, Н. Калинич, С. Луканець. У канву сценарію, який складався з творів О. Духновича, були вплетені вірші закарпатських поетів про Будителя: “П’ять свічок для Духновича” І. Петровція, “Духнович” П. Скунця, “Скорботний транзит…” Д. Креміня [321, с. 4]. В одній із шкіл Свалявського району (Росошанська ЗОШ І-ІІ ступенів) 17 квітня 2013 року у рамках районного семінару-практикуму вчителів-словесників було проведено урок літератури рідного краю з елементами інсценізації на тему “Рідна земелька горне всіх до серденька” (за п’єсою Марійки Підгірянки “В чужому пір’ю”) [11, с. 6].

Яскравою сторінкою літературно-краєзнавчої роботи загальноосвітніх шкіл Закарпаття на сучасному етапі є інші позакласні та позашкільні заходи. Позакласна робота з літератури рідного краю, яку проводять учителі, надзвичайно різноманітна. Серед найпоширеніших видів – організація зустрічей із відомими літераторами, літературно-краєзнавчі музеї, екскурсії, гуртки, вечори, конференції, відзначення ювілеїв.

Зауважмо, за останні десятиліття на Закарпатті проведено ряд заходів, у центрі уваги яких опинилися відзначення 70-річчя Карпатської України, знаменні ювілеї О. Духновича, Ю. Венеліна-Гуци, І. Сільвая, В. Вовчка, В. Вароді, А. Волошина, В. Гренджі-Донського, І. Ірлявського, П. Лінтура, О. Маркуша, Ю. Мейгеша, С. Панька, І. Панькевича, П. Скунця, І. Чендея, Ф. Потушняка та ін. Безперечно, до відзначення таких подій залучається широке коло освітянства краю. На цих форумах не тільки по-новому переосмислюються факти і події минулого, а й відбувається знайомство учнівської молоді із творчою інтелігенцією краю. За матеріалами симпозіумів опубліковано велику кількість краєзнавчих наукових збірників, монографій, книг. Ці видання – незамінне джерело, з якого освітяни мають можливість

черпати цікавий фактологічний матеріал для уроків літератури рідного краю про відомих діячів Закарпаття.

Важлива роль у пропагуванні літератури рідного краю належить шкільним музеям, які з початку 90-х рр. XX ст. стали центрами краєзнавчої, пошукової, дослідницької роботи учнівських та педагогічних колективів. Значного поштовху у розвиток музейної справи надав виданий Міністерством освіти і науки України наказ від 4 вересня 2006 р. № 640 “Про внесення змін до положень щодо музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України” [225]. У зв’язку з чим значно розширюється мережа шкільних музеїв. Так, у загальноосвітніх школах області були відкриті літературно-краєзнавчі музеї: у 1990 р. – ім. С. Панька ЗОШ І–ІІІ ст. с. Руське Мукачівського району; у 1997 – ім. В. Гренджі-Донського у Міжгірській ЗОШ І–ІІІ ст. №6, Тячівській ЗОШ І–ІІІ ст. №1; у 2000 – ім. Томчанія в Ужгородській ЗОШ І–ІІІ ст. №7, ім. Долгоша в Ужгороді; у 2005 – музей літератури, фольклору і мистецтва у Копашнівській ЗОШ І–ІІІ ст. Хустського району; у 2007 – ім. Ю. Мейгеша у Мукачівській ЗОШ І–ІІІ ст. №6; у 2010 – ім. П. Скунця у Міжгірській ЗОШ І–ІІІ ст. №1 та ін.

Керівники музеїв разом із учнями загальноосвітніх шкіл проводять велику і плідну роботу: збирають фольклорно-етнографічний матеріал, документи, літературні матеріали, фотоматеріали про життєвий і творчий шлях знатних земляків, відроджують традиції, звичаї рідного краю. Як свідчить проведене дослідження, на базі музеїв проводяться уроки-екскурсії, уроки з народознавства, уроки пам'яті, уроки-конкурси, зустрічі з відомими земляками, заняття гуртків, літературно-краєзнавчі експозиції, екскурсії, пошукова робота, науково-дослідницькі роботи, зльоти творчої молоді, засідання методичних об'єднань вчителів української мови і літератури, тематичні конференції, районні та обласні семінари працівників освіти, відзначення урочистих подій життя краю.

Дослідження показало, що велике виховне значення на сучасному етапі має така форма позакласної роботи, як зустрічі із літераторами краю. Частими гостями міських, сільських загальноосвітніх шкіл Закарпаття є письменники:

О. Гаврош, В. Галас, В. Густі, М. Дочинець, Х. Керита, Д. Кешеля, Л. Кудрявська, В. Кузан, Г. Малик, П. Мідянка, Н. Панчук, І. Петровцій, Л. Повх, М. Рошко, О. Тимофеєва, В. Товтин, Ю. Шип, С. Федака, В. Фединишинець, П. Ходанич, П. Чучка та інші. Літератори презентують школярам нові видання, розповідають про персонажів своїх книг, діляться творчими планами на майбутнє. Такі заходи розширюють світогляд, збагачують емоційно-ціннісну сферу школярів, наочно ілюструють результат творчої діяльності відомої особистості.

На користь цього свідчать публікації у періодичних джерелах, замітки інформаційно-аналітичних сайтів, онлайн-сторінки загальноосвітніх навчальних закладів: "Відбулася зустріч письменника Юрія Шипа" ("Старий Замок", 2012, 25 грудня); "Зустріч з відомим українським письменником Юрієм Шипом" (Великолазівська ЗОШ І-ІІІ ступенів Ужгородського району, 2013, 29 квітня); "У Мукачівській книгозбірні відбулася зустріч з Василем Густі" ("Новини Закарпаття", 2012, 3 травня); "Закарпатські письменники Василь Густі та Володимир Товтин завітали до Ужгородського торговельно-економічного коледжу" ("Новини Закарпаття", 2013, 2 квітня); "Зустріч з письменником Петром Ходаничом" (Закарпатський художній інститут, 2012, 29 травня); "Про зустріч із закарпатським письменником Мирославом Дочинцем у Виноградові" ("Новини Закарпаття", 2012,10 липня); "Мирослав Дочинець провів творчу зустріч із земляками в Хусті" ("Новини Закарпаття", 25 лютого, 2013); "Зустріч із поетом Василем Галасом" (Чепівська ЗОШ І-ІІІ ступенів Виноградівського району, 2009); "На Іршавщині провели онлайн-зустріч з поетом Дмитром Кремінем" (Zaholovok, 2013, 6 вересня); "Петро Мідянка зустрівся з хустськими гімназистами" ("Новини Закарпаття", 2013, 19 січня); "Петро Мідянка зустрівся з читачами Хуста" ("Новини Закарпаття", 2013, 6 серпня) та ін.

Заслуговує на увагу така інформація: у №10 газети "Слово вчителя" за 2013 рік розповідається про зустріч О. Гавроша із школярами Чинадіївської ЗОШ І–ІІІ ступенів, де наголошується, що письменник представив нову книгу "Чорне вино любові". "…І треба було бачити сяючі очі дітей, – зазначається у

статті, – коли письменник роздавав автографи на подарованих ним книжках. Він фонтанує таку енергію творчості, що байдужим не залишається ніхто. Всі захоплені образами Кротона, Григорія Пинті, Ілони Зріні…Безперечно, це була одна з найкращих літературних віталень" [221, с. 6].

До речі, як свідчить інше джерело, на сцені лялькового театру в Ужгороді з незмінним успіхом ідуть п'єси О. Гавроша "Неймовірні пригоди Івана Сили", Д. Кешелі "Недотепа із Вертепа", П. Ходанича "Полонинські чари" [311, с. 7]. Юні глядачі надовго запам'ятовують ці дійства. Окрім того, постійно діюча виставка творів сучасної закарпатської літератури у фойє лялькового театру, обмін думками із авторами п'єс викликають щире захоплення дитячої аудиторії.

Зустрічі із митцями слова рідного краю, як свідчить проведене дослідження, організовуються також у рамках різних проектів, як-от: Всеукраїнський тиждень дитячого читання, Свято книги, День літератури, Міжнародний літературний фестиваль "Карпатська ватра", Міжнародний фестиваль юних талантів "Рекітське сузір'я", духовно-просвітницький, місіонерський проект "Цілюще слово" тощо.

Значний внесок у розвиток шкільного літературного краєзнавства Закарпаття на даному етапі зробив С. Жупанин – поет, культурно-освітній діяч, педагог, автор навчальних посібників з літературного краєзнавства. Видатний педагог створив авторську програму "Література рідного краю", на основі якої у 2003 році підготував і видав навчальний посібник з літературного краєзнавства у двох книгах "Верховиночка". С. Жупанин є автором багатьох нарисів, статей та рецензій про творчість Ю. Гойди, М. Томчанія, В. Ладижця, Марійки Підгірянки, Б. Салаї, О. Рішаві та сучасних молодих письменників.

Педагоги-науковці – Н. Ребрик, І. Сенько, І. Хланта розробляють програми з літератури рідного краю, публікують дидактичний матеріал щодо проведення уроків літературного краєзнавства. Окрім того, широке визнання і позитивну оцінку одержують наукові, науково-популярні та навчально-методичні видання з літератури рідного краю: Н. Вигодованець – "Василь Довгович: людина Бароко", Л. Голомб – "Василь Пачовський. Закарпатські сторінки життя і творчості поета", М. Келемен – "Петро Михайлович Світлик: подвижник з

Боржавської долини”, О. Кельбас – “Розвиток творчої особистості засобами краєзнавства”, Л. Мандриченко – “Ірина Невицька: “Де я в житті маю втяти плужок у борозну? ”, “Вертаймося до джерел: загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття”, В. Пагирі – “Я світ узрів під Бескидом…”, Г. Попович – “Замкові сходи”, В. Туряниці – “Духнович духу додає”, М. Фенцик – “Син зелених Карпат”, О. Фенцик –“…Життя я не проспав, щось залишиться людям…”, Н. Ференц – “Поетичні горизонти Закарпаття”, Л. Ходанич – “Виховний потенціал дитячої літератури Закарпаття”, що висвітлюють творчість закарпатських письменників.

Заслуговує на увагу краєзнавча діяльність Г. Рекіти-Пазуханич, заслуженого вчителя України, вчителя-методиста Тячівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів ім. В. Гренджі-Донського. Під її керівництвом створено зразковий літературний музей ім. В. Гренджі-Донського на базі Тячівської ЗОШ І–ІІІ ступенів, де зібрано матеріал про визначних митців, літераторів Закарпаття; розроблено цикл уроків з літератури рідного краю за сторінками життя і діяльності В. Гренджі-Донського (збірка “Педагогічний досвід”, 1997); проведено літературні дослідження творчості Марусі Тисянської, Юрія Станинця, Івана Губаля.

Цінний дидактичний матеріал зібраний вчителькою Білківської ЗОШ І–ІІІ ступенів О. Кельбас за текстом праці Ф. Потушняка “Закарпатоукраїнська етнографія: Пастівницьке скотарство” (читання мовчки тексту публіцистичного стилю); “Як орали закарпатські селяни”, “Рибальство” (переказ тексту публіцистичного стилю); “Бджільництво" (аудіювання) та інші [129].

Отже, вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел п’яти виокремлених періодів дозволяє констатувати, що в школах Закарпаття зміст літературного краєзнавства реалізується через навчальні програми, підручники, посібники, методичні видання, шляхом організації через дві основні форми – навчальну та позанавчальну. Разом з цим слід зазначити, що пріоритетність кожної із форм визначали соціально-історичні обставини: в роки перебування краю у складі Австро-Угорщини, у міжвоєнний період, в роки окупації Закарпаття гортіївською Угорщиною і на сучасному етапі приділяється значна

увага ознайомленню учнів із творами місцевих авторів; у радянський період у школах Закарпаття, як і в СРСР, елементи літературного краєзнавства реалізуються тільки через позакласну роботу.

На основі вивчення джерельної бази можна зробити висновок про те, що генеза шкільного літературного краєзнавства сприяла розвитку методологічних основ та удосконаленню організації літературно-краєзнавчої діяльності.

Висновки до розділу 2

У другому розділі – "Розвиток літературного краєзнавства в різні періоди діяльності шкільної освіти на Закарпатті (кінець XIX – початок XXI століття" – проаналізовано навчальні програми; підручники, посібники, хрестоматійні видання з літературного краєзнавства; висвітлено форми, методи, прийоми вивчення літератури рідного краю у шкільництві Закарпаття досліджуваного періоду. Основні положення, викладені у другому розділі дисертації, знайшли відображення в публікаціях [165, 166, 167, 170].

1. Аналіз змісту навчальних програм I, II, III,V періодів засвідчив, що літературному краєзнавству у школах краю відводилася належна увага. Причому найповніше регіональна складова представлена у програмах II періоду (20–30-ті рр. XX ст.). В цей час приділялася значна увага використанню місцевих матеріалів при викладанні предметів: рідна мова, наука про рідний край, історія, співи. Літературно-краєзнавчий матеріал формувався на основі концентричності (поширення і поглиблення знань з кожним роком), сезонності (врахування пір року), локальності. Добір місцевого літературно-краєзнавчого матеріалу до навчальних програм здійснювався на засадах системності і спрямовувався на формування національної свідомості, патріотичне виховання, поваги до історичної минувшини рідного краю.

На підставі аналізу доведено, що навчальні програми, укладені на сучасному етапі, є значним кроком в історії розвитку літературного краєзнавства. Вони насичені значним за обсягом інформативним та фактичним матеріалом з літературного краєзнавства, враховують потреби часу, відповідають дидактичним принципам науковості, послідовності,

систематичності. Літературно-краєзнавчий зміст у навчальних документах спрямований на громадянське, моральне, духовне, екологічне виховання.

2. Проаналізувавши навчальні підручники з літературного краєзнавства п'ятьох етапів, що охоплюють більше як сто років, можемо твердити, що літературне краєзнавство найповніше представлене у читанках ІІ і ІІІ етапів. Аналіз підручників, укладених В. Бірчаком, А. Волошином, Б. Заклинським, О. Маркушем, М. Микитою і В. Поповичем, Є. Сабовим, видань регентського комісаріата, показує, що літературно-краєзнавча складова у змісті читанок сприяла формуванню в учнів гордості за рідний край, поваги до мови, культури, історії, любові до навколишнього середовища. Узагальнюючі таблиці змістового наповнення системи шкільного літературного краєзнавства зазначених періодів представлено у додатку В.

Дослідження довело, що у змісті підручників І, ІІ, ІІІ періодів тісно пов'язана соціокультурна та природничо-географічна складова, навчальні книги подавали комплексні відомості про регіон, формуючи в учнів цілісну картину рідного краю. Літературне краєзнавство вибудувано на основі дидактичних принципів системності, послідовності, зв'язку з життям.

Встановлено, що на сучасному етапі окреслюється тенденція щодо відновлення найважливіших напрямів у змісті посібників з літератури рідного краю.

3. У розділі доведено, що у досягненні мети літературно-краєзнавчої освіти визначну роль на кожному із зазначених етапів розвитку відіграє комплекс дидактичних форм, методів, засобів, через які реалізується зміст аналізованого освітнього явища.

Основними методами засвоєння змісту літературного краєзнавства у шкільництві міжвоєнного періоду були такі: методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (за джерелом інформації – словесні, наочні, практичні; за логікою передачі інформації – індуктивні та дедуктивні; за рівнем самостійності – репродуктивні, творчі, проблемно-пошукові); методи стимулювання й мотивації літературно-краєзнавчого матеріалу (ігри, драматизація, інсценізація, аналіз життєвих ситуацій); інтегровані

(концентраційний, проектний методи). Основною організаційною формою був урок, під час проведення якого вчителі застосовували різні види роботи: фронтальну, групову, індивідуальну. Із позакласних форм роботи поширеними були наступні: відзначення пам'ятних історичних дат, річниць з дня народження видатних діячів краю, гуртки, театралізація.

Виявлено, що у радянський період літературне краєзнавство у школах Закарпаття зберігається тільки у позакласних та позашкільних формах роботи – гуртки, екскурсії, музеї, прогулянки, краєзнавчо-туристичні естафети, відзначення ювілеїв митців, зустрічі учнів із літераторами Закарпаття. Причому, як встановлено в ході дослідження, мета, зміст, форми, методи літературно-краєзнавчої роботи в цей період розглядалися у тісному взаємозв'язку із виробничим навчанням і визначалися курсом керівництва радянської освіти.

З'ясовано, що на сучасному етапі зміст літературного краєзнавства реалізується через навчальну, позакласну та позашкільну діяльність. Виокремлено та охарактеризовано найбільш поширені типи нестандартних уроків, позакласні форми роботи – літературно-краєзнавчий музей, робота в Малій академії наук, зустрічі із митцями, відзначення ювілеїв. На основі аналізу доведено, що форми і методи роботи на сучасному етапі сприяють переходу від пасивного сприймання до усвідомленого осмислення літературно-краєзнавчого матеріалу, що стимулює розвиток самостійності учнів, посилює пізнавальний інтерес до культури рідного краю.

Відзначається про внесок у розвиток змісту шкільного літературного краєзнавства відомих освітян С. Жупанина, Н. Ребрик, І. Сенька, І. Хланти. Певний акцент зроблено на педагогічному доробку кращих вчителів – краєзнавців області Г. Рекіти-Пазуханич, О. Кельбас.

Здійснений аналіз генезису і сучасний стан проблеми, виявлений у процесі дослідження, досвід укладання навчальних підручників, ретроспективний аналіз форм, методів, прийомів, засобів дає можливість творчо використати позитивний досвід вивчення літературного краєзнавства у сучасній загальноосвітній школі, про що йтиметься у третьому розділі дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 3
ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА ВПРОДОВЖ МАЙЖЕ СТОЛІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

3.1. Реалізація змісту літературного краєзнавства у сучасній школі

На основі проведеного у попередніх розділах дисертації аналізу теоретичних, дидактичних засад розвитку змісту літературного краєзнавства та враховуючи основні теоретичні положення вчених з проблем моделювання [64; 140; 151; 186; 197; 204; 318; 319 та ін.], нами розроблено структурну схему реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасній школі (Рис. 3. 1).

В основу розробленої схеми покладено зміст поняття “літературне краєзнавство” у науковій літературі (“Вивчення літературного життя краю, області, міста, біографій письменників і їх творів, зв’язаних із даною місцевістю” [146, с. 223]; “Специфічна галузь науки про літературу, предметом якої є комплексне вивчення літературних творів, персоналій письменників, літературних образів, традицій, фольклору та інших художніх елементів і специфічних особливостей, прямо чи опосередковано пов’язаних із рідним краєм з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною і практичною метою” [148, с. 68]).

Пропонована структурна будова включає такі основні **компоненти:** цільовий, методологічний, змістовий, технологічний. Ці компоненти розглядаються як динамічні підсистеми, які тісно взаємопов’язані між собою, доповнюють одна одну, утворюючи таким чином цілісну диференційовану макросистему, спрямовану на реалізацію змісту літератури рідного краю у сучасній школі. Виокремлені структурні елементи розкривають внутрішню організацію процесу реалізації змісту літературного краєзнавства – мету, завдання, принципи, концептуальні підходи, основні ідеї щодо формування змістового компонента моделі, організаційні форми і методи – і регулюють взаємодію між елементами даного процесу. Розглянемо детальніше кожен із компонентів.

Цільовий блок включає суб'єктів навчально-виховного процесу і ставить перед ними мету та завдання. *Мета* – реалізувати зміст літературного краєзнавства у навчальних загальноосвітніх закладах Закарпаття. Конкретизуючи мету, нами було виділено *завдання*:

– засвоєння системи літературно-краєзнавчих знань і формування на цій основі особистісного ставлення до культури рідного краю;

– формування стійкого інтересу до художніх творів рідного краю як важливої складової системи мистецтв і духовної культури як рідного народу, так і всього людства;

– поглиблення знань про історію рідного краю, творчість письменників-земляків;

– сприяння засвоєнню морально-етичних цінностей, традицій, звичаїв рідного краю; розвиток на їх основі духовного світу особистості;

– розвиток усного і писемного мовлення школярів, їхнього мислення (образного, асоціативного, абстрактного);

– формування вміння аналізувати і оцінювати твори літератури рідного краю;

–виховання потреби брати активну участь у створенні і примноженні духовних скарбів рідного краю;

– сприяння етнічному самоусвідомленню, стійкому відчутті приналежності до "малої батьківщини";

– формування готовності до систематичного самостійного вивчення кращих зразків духовної культури рідного краю.

Даний компонент виконує орієнтуючу функцію, тобто сприяє формуванню в учнів позитивного ставлення до культури рідного краю. Реалізація даного компонента дозволяє підвищити значущість літературно-краєзнавчих знань, оскільки передбачає емоційно-чуттєвий вплив на особистість.

Методологічний блок охоплює головні принципи та підходи, які покладені в основу реалізації змісту шкільного літературного краєзнавства. До таких принципів віднесено: поліпарадигмальні (гуманізації, націоналізації, демократизації, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, єдності

загальнолюдського із національним, тісного зв'язку навчання із навколишньою дійсністю, розвивальний характер навчання, реалізації концепції життєтворчості особистості, педагогіки співробітництва, концептуальних положень "філософії серця" (Г. Сковорода, П. Юркевич)); загальнодидактичні (науковості, систематичності й послідовності, доступності, свідомості й активності, наочності, міцності засвоєння знань, диференціації та індивідуалізації навчання, позитивної мотивації, оптимізації навчально-виховного процесу); принципи викладання літератури (іманентності (в основу вивчення літературного твору покладені художні закономірності розвитку літератури як мистецтва слова), компаративності, діалогізму, цілісного підходу до вивчення художнього твору); принципи вивчення літератури рідного краю (забезпечення громадянсько-патріотичного виховання, принцип міжпредметні зв'язки, взаємодія з різними видами мистецтв, врахування етнічних ознак та менталітету, органічної єдності класної та позакласної роботи).

Як провідні методологічні підходи були вибрані цілісний підхід, системний, синергетичний, культурологічний, особистісно-орієнтований, діяльнісний.

Основою цілісного підходу (Т. Ільїна, А. Куракін, Л. Новікова та ін.) є категорія цілого, яка у даному випадку охоплює не тільки систему шкільного літературного краєзнавства, але і весь навчально-виховний процес загальноосвітньої школи та розкривається через інтеграцію, яка передбачає об'єднання частин у ціле і підпорядкування їх цілому на основі внутрішніх міжсистемних зв'язків. Цілісність – найбільш повна характеристика системи реалізації змісту літературного краєзнавства,так як через планомірно і системно організовану літературно-краєзнавчу діяльність відбувається становлення цілісної особистості. У зв'язку з цим цілісний підхід розуміється як система підходів – системного, синергетичного, культурологічного, особистісно-орієнтованого, діяльнісного. Кожен із зазначених підходів, виконуючи властиві йому функції, дозволить уникнути безсистемності, фрагментарності, однобічності при вивченні літератури рідного краю. Літературно-краєзнавча

діяльність у контексті цілісного підходу є органічною складовою системи сучасної шкільної літературної освіти учнів.

Реалізувати зміст літературного краєзнавства у сучасній загальноосвітній школі необхідно на основі базового методологічного підходу – системного (Р. Андертон, Дж. Майлсон, М. Нейл, Ю. Бабанський, Б. Гершунський, С. Гончаренко, І. Зязюн, Т. Ільїна, В. Кремень, І. Підласий, Б. Юдін та ін.). Системний підхід – це спосіб теоретичного та практичного дослідження, при якому кожний об’єкт розглядається як система [305, с. 628]. В Українському педагогічному словнику системний підхід трактується як “напрям у спеціальній методології науки, завданням якого є розробка методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів як систем. Системний підхід у педагогіці спрямований на розкриття цілісності педагогічних об’єктів, виявлення в них різноманітних типів зв’язків та зведення їх у єдину теоретичну картину” [59, с. 305]. Системне бачення дидактичної категорії “літературне краєзнавство” є особливо цінним, оскільки дозволяє виділяти складові компоненти, аналізувати численну різноманітність зв’язків і відносин між ними, взаємопідпорядковувати елементи системи, кваліфіковано контролювати процес літературно-краєзнавчої діяльності у загальноосвітньому навчальному закладі.

Цей підхід дає можливість розглядати досліджуваний об’єкт – шкільне літературне краєзнавство – як цілісну множину елементів в сукупності відношень і зв’язків між ними, у взаємозв’язку та взаємозумовленості з іншими об’єктами, розглядати об’єкт як систему, яка виступає універсальним інструментом об’єднання диференційованих ієрархічно побудованих елементів у єдине ціле. Причому даний методологічний принцип спирається на переважанні цілого відносно його складових компонентів і передбачає безперервний перехід від спільного до часткового, тобто дозволяє розглядати шкільне літературне краєзнавства з точки зору його структури, змісту, функцій, системних (внутрішніх і зовнішніх) зв’язків.

Таким чином, зміст літератури рідного краю згідно цього підходу реалізується як цілісна система, компонентами якої є суб’єкти навчальної

діяльності (учні), мета, зміст навчання, організаційні форми, методи, засоби і результат літературно-краєзнавчої діяльності. Властивості цієї системи не можна зводити до суми властивостей і якостей елементів, що входять до її складу, оскільки кожна частина системи літературно-краєзнавчої діяльності має якості, які втрачаються, якщо відділити її від системи.

Абсолютно закономірним є використання при реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасній школі одного з найбільш популярних та перспективних міждисциплінарних підходів – синергетичного (В. Андрущенко, В. Буданов, І. Зязюн, О. Князєва, С. Курдюмов, В. Лутай та ін.).

Синергетичний підхід дозволить розглянути досліджуваний об’єкт, з одного боку, як складну саморозвиваючу дисипативну систему, яка характеризується такими особливостями: відкритістю (творчий характер навчання,пошук, новаторство у змісті, методах, формах тощо); динамічністю (безперервне адаптування до умов, які змінюються; автономністю (здатність визначати межі, протистояти зовнішньому дестабілізуючому тиску). З іншого боку, – систему саморозвитку, яка передбачає стадії флуктації (випадкові відхилення системи від середнього стану), біфуракції (розгалуження у процесі руйнування старих структур) в процесі індивідуального розвитку. Тобто, цей підхід сприятиме оптимальному функціонуванню системи літературно-краєзнавчої діяльності, забезпечуючи її самооновлення, самоорганізацію, саморозвиток, не порушуючи при цьому цілісності і єдності структурних компонентів.

Аналіз суті, особливостей організації літературно-краєзнавчої роботи дає підстави для міркування про доцільність опори при здійсненні даного процесу на культурологічний підхід (Дж. Бенкс, В. Біблер, Л. Екстранд та ін.). При вивченні творів літератури рідного краю цей підхід передбачає врахування різних контекстів: соціально-політичного, філософського, етнографічного, релігійного тощо; дає змогу відтворювати силове поле культури рідного краю, спираючись на комплексну взаємопов’язаність творів суміжних мистецтв; дозволяє розглядати шкільне літературне краєзнавство як сукупність культурних компонентів на широкому загальнокультурному фоні. Водночас

сформовані культурологічні уявлення повинні відзначатися не фрагментарністю і поверховістю, а системністю, повнотою, об'єктивністю з метою повноцінного розуміння учнями світу культури в усіх виявах.

Літературно-краєзнавча діяльність в контексті культурологічного підходу як методологічного включає наступні ідеї:

– засвоєння комплексу знань про цінності, вірування, звичаї, традиції, мову, досягнення культури, що є властивими рідномовному оточенню;

– розгляд тексту як тексту культури зі своєю "біографією", своїми кодами, знаками, символами, образами, архетипами, мотивами;

– відображення кожним конкретним текстом певного типу свідомості, духовного, соціально-психологічного клімату своєї епохи;

– втілення в шкільне літературне краєзнавство культурологічної інтерпретації, тобто тлумачення художнього тексту як культурного космосу;

– ознайомлення з моделями світу і образу людини в творах художньої літератури рідного краю [98, с. 40–41].

Реалізацію регіонального компонента з літературного краєзнавства передбачено здійснювати на основі особистісно-орієнтованого підходу (І. Бех, О. Савченко, С. Гончаренко, І. Якиманська, В. Мадзігон та ін.). С. Гончаренко визначає поняття особистісного підходу як "послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до свідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії" [59, с. 243]. Особистісно орієнтований підхід допомагає учням усвідомлювати себе як особистість, виявляти, розкривати потенційні можливості, сприяє розвитку самосвідомості з метою самовизначення, самореалізації та самоутвердження.

Виходячи з цього, при реалізації змісту літературного краєзнавства особистісно-орієнтований підхід забезпечує:

– визнання учня основним суб'єктом при організації літературно-краєзнавчої діяльності;

– формування літературно-краєзнавчого змісту з урахуванням не лише традиційних його компонентів (знань, умінь, навичок), але й досвіду творчої

пізнавальної діяльності та досвіду емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу;

– врахування у змістовому компоненті моделі особливостей мотиваційної сфери та особистого досвіду учня;

– засвоєння літературно-краєзнавчих знань на основі оптимального поєднання особистісно орієнтованого підходу до навчання з проблемним та творчо-пошуковим способом подання навчальної інформації;

– створення у навчальному середовищі відповідних умов для природного процесу саморозвитку задатків,творчого потенціалу кожної особистості та розвиток її емоційно-ціннісної сфери.

У зв'язку з тим, що засвоєння літературно-краєзнавчих знань можливе тільки у процесі здійснення активної творчої діяльності, при реалізації змісту літературного краєзнавства має місце застосування діяльнісного підходу, який передбачає:

– створення умов для активної позиції суб'єкта діяльності, завдяки чому відбувається свідоме засвоєння літератури рідного краю;

– спрямованість комплексу педагогічних методів на організацію інтенсивної літературно-краєзнавчої діяльності, так як тільки через активну діяльність учні можуть повною мірою засвоїти та осмислити цінності культури рідного краю;

– впровадження таких видів навчальної діяльності, як дослідницька, творча;

– обудову ефективної системи шкільного літературного краєзнавства.

Реалізується через підбір відповідних методів, способів, прийомів, засобів літературно-краєзнавчої діяльності, використання інноваційних освітніх технологій. Такий підхід зумовлює спрямування літературно-краєзнавчої діяльності не тільки на опанування системи знань, але і формування моральних цінностей та переконань, розвиток пізнавальних, особистісних якостей учнів (творчих, організаційних, комунікативних), поглиблення інтересу до художніх творів митців літератури рідного краю.

Важливою складовою розробленої системної будови є **змістовий блок,** який містить відомості щодо тих питань, опрацювання яких передбачається здійснювати в процесі літературно-краєзнавчої роботи у загальноосвітній школі відповідно до чинних програм з літератури рідного краю.

Даний компонент структурований, тобто складається із аксіологічного ядра, яке включає кілька тематичних напрямів: громадянсько-патріотичний (“Мій рідний край”), духовно-ціннісний (“Моральні цінності народу рідного краю”), фольклорно-народознавчий (“Усна народна творчість Срібної Землі”), історико-культурний (“Історія моєї отчини”). Змістове наповнення аксіологічного ядра забезпечить формування в учнів цілісного уявлення та сприйняття як рідного краю, так і Всесвіту загалом, тобто усвідомленню себе цілісною частинкою духовного макросвіту, початок якого – культура рідного краю.

Громадянсько-паріотичний напрям сприяє:

– вихованню любові, гордості за “малу батьківщину”, вміння цінувати і примножувати красу рідної природи, насолоджуватися мальовничими краєвидами;

– вихованню патріотичної свідомості, почуттів і переконань, вироблення високого ідеалу служіння народові рідного краю;

–плеканню глибокого розуміння громадянського обов’язку, відданості рідному краю, жертовного служіння, готовності у будь-який час стати на захист отчої землі;

– розвитку духовної сфери особистості, моральних переконань, розуміння прекрасного.

Формується на основі художніх творів, які:

– допоможуть осягнути учням красу і велич рідної землі, сформують цілісне уявлення про природу малої батьківщини;

– розвивають естетичні смаки, спостереження за прекрасним у природі, мистецтві й відображення його засобами мови;

– дають по-справжньому цінувати етнічну культуру, не забуваючи про приналежність до національної, вселюдської сім’ї;

– формують цілісний світогляд, сформований на основі краси природи рідного краю.

Висока громадянськість, прояви істинного патріотизму віддзеркалено в народних казках, піснях, легендах, переказах, прислів'ях рідного краю, кращих поетичних та прозових творах майстрів слова Срібної Землі.

Історико-культурний напрям у змісті літературного краєзнавства передбачає формування логіки історичного пізнання та розуміння історичного процесу на конкретних прикладах історії рідного краю, ознайомлення в концентрованій формі з основними історико-культурними відомостями рідного краю. Ці відомості охоплюють:

– уявлення про найважливіші історичні події у краю;

– внесок відомих історичних осіб у розвиток культури рідного краю;

– значення духовних та історико-культурних осередків Закарпаття в аспекті генези літературного краєзнавства.

Включення історико-культурної складової у зміст шкільного літературного краєзнавства створює умови для розуміння і безпосереднього відчуття учнями конкретної історичної епохи, особливостей життя і побуту минулих століть, сприяє осмисленню історичної інформації на основі насиченого конкретного літературно-краєзнавчого матеріалу. На основі історико-культурних знань учні мають можливість оцінювати минуле рідного краю і прогнозувати майбутнє.

Вище зазначене дає підстави окреслити основні завдання історико-культурного напряму в структурі літературного краєзнавства:

– поглиблення інтересу до історії рідного краю;

– сприяти, щоб учні мали можливість дізнаватися на основі художніх та публіцистичних текстів про різні історичні факти і події, які є віховими в історії краю;

– формування розуміння історичної хронології;

– розвиток і збагачення духовно-моральних цінностей на основі текстів історико-культурної тематики;

– виховання поваги до духовних надбань попередніх поколінь;

– усвідомлення учнями своєї приналежності до рідного краю і відповідальність за майбутнє рідної землі.

Фольклорно-народознавчий напрям змістового блоку є багатомірною структурою: Всесвіт – людство – український народ – етнічна культура; етнічне – національне-загальнолюдське. Як органічна складова структурної будови літературного краєзнавства сприяє:

– осягненню художньої етнонародної літературної і музичної творчості, у якій відображено життя, давні вірування, відбиток, світу, думок, уявлень, почуттів, переживань, поетична фантазія, закодована символіка, архетипи, несвідомі образи народу рідного краю;

– комплексному засвоєнню системи знань про народ рідного краю, його етнонаціональний характер, світогляд, спосіб життя.

На рівні програм, підручників, навчальних посібників з літературного краєзнавства фольклорно-народознавчий компонент представляє систему жанрового різноманіття творів усної народної творчості, у яких віддзеркалено етнічну культуру народу рідного краю.

Основою морально-ціннісного напряму є духовні цінності і християнська мораль, які відіграють значну роль у збереженні духовного світу людини та його національно-етнічної ідентичності. У зміст таких цінностей вкладаємо інтегративне особистісне утворення, що включає сукупність знань, уявлень, орієнтирів про моральні норми і цінності і формування на їх основі відповідної моделі поведінки. Морально-духовні цінності визначають змістову спрямованість особистості до навколишнього світу, інших людей, самої себе, обумовлюють світоглядні орієнтири, сприяють визначенню основних домінант життєвої позиції.

Цей напрям акумулює в собі весь моральний досвід народу рідного краю, нагромаджений в процесі його багатовікової історії. Сюди включено художні твори, які у яскравій формі відображають духовні, моральні, релігійні цінності народу рідного краю, втілені у таких рисах характеру русинів-українців, як любов до землі, глибока віра в Бога, органічна єдність із природою, почуття

власної гідності, терпимість, поважне ставлення до старших, милосердя, справедливість, правдивість, працьовитість, гостинність, щедрість тощо.

Отже, змістовий компонент у структурній організації літературного краєзнавства є складним динамічним процесом внутрішньої системи компонентів, що виконує наступні функції у навчально-виховному процесі:

– *пізнавальні*, які передбачають одержання системи літературно-краєзнавчих знань;

– *розвивальні:* вивчення літератури рідного краю сприяє особистісному розвитку учнів;

– *світоглядно-філософські* підводять учнів в процесі засвоєння системи літературно-краєзнавчих знань до осмислення краси природи рідного краю, глибокого розуміння закономірностей, тенденцій розвитку історії, літератури, культури рідного краю;

– *естетичні* дають можливість безпосереднього спілкування із художніми творами рідного краю, що в свою чергу сприяє формуванню ціннісного ставлення до етнічної культури;

– *міждисциплінарні* зв’язки забезпечують тісні зв'язки літературного краєзнавства з іншими предметами й освітніми галузями.

Важливою складовою пропонованої системи є **технологічний блок**, до якого входять методи, засоби, прийоми, форми, сучасні інноваційні технології, які забезпечать ефективну реалізацію поставленої мети. Цей компонент передбачає такі форми і методи організації літературно-краєзнавчого процесу, які дозволять учням оволодіти базовими знаннями освітнього компонента “літературне краєзнавство”.

Реалізацію змісту літературного краєзнавства передбачено здійснювати за допомогою традиційних **методів** навчання (за класифікацією Ю. Бабанського): 1) методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (словесні, наочні, практичні; індуктивні-дедуктивні; репродуктивні, творчі, проблемно-пошукові); 2) методів стимулювання й мотивації (методи стимулювання інтересу, обов’язку й відповідальності); 3) методів контродю і самоконтролю та методів навчання (за М. Кудряшовим) [143], які враховують

особливості вивчення літератури як навчального предмета – метод творчого читання, репродуктивний, евристичний, дослідницький.

Практична реалізація літературно-краєзнавчого змісту здійснюється не тільки за допомогою методів викладання, а й методичних прийомів, які здатні надавати методам індивідуального забарвлення. Так, метод *творчого читання* включає прийоми: коментоване читання, вибіркове читання, рольова гра; *евристичний* – евристична бесіда, навчальний диспут, створення проблемних ситуацій, творчі роботи; *репродуктивний* – лекція, розповідь, репродуктивні повідомлення; *дослідницький* – самостійне опрацювання літературного джерела, дослідницькі завдання. Окрім того, спираючись на дослідження В. Шуляра [320, с. 34–39], виокремлюємо наступні різноманітні **прийоми** літературно-краєзнавчої роботи: повідомлення; переказ (стислий, докладний, творчий); художня розповідь, виразне читання, інсценізація; “оживлення подій”, словесний опис; підготовка й обговорення відгуків, анотацій, рецензій; дослідно-пошукова робота в місцевих бібліотеках, музеях, архівах, картинних галереях; виписування образних висловлювань, афоризмів; виставка учнівських ілюстрацій тощо.

Система **засобів** навчання технологічного блоку включає сукупність матеріальних (підручники, посібники, дидактичний матеріал) та інформаційних об’єктів, які передбачено застосовувати учнями і вчителями під час літературно-краєзнавчої діяльності, а саме (за Н. Волошиною) [51]: *предметну і образну наочність* (різні документи, фотокопії першодруків, фотознімки, окремі предмети в натурі, картини, малюнки, ілюстрації, портрети письменників, скульптурні зображення); *словеснообразну наочність* (прослухування окремих уривків чи художніх творів, перегляд фотохрестоматій, спектаклів, прослуховування віршів, уривків із прози, фонозаписи); *умовно-схематичну зображувальну наочність* (літературні карти, таблиці з теорії літератури, різні схеми тощо); *динамічно-синтетичну наочність* (екранно-звукові записи): навчальні кінофільми); *картини та ілюстрації.* Ці дидактичні засоби дозволять підвищити ефективність процесу засвоєння літературно-краєзнавчого матеріалу.

Схема системи шкільного літературного краєзнавства представлена на рисунку 3.1.

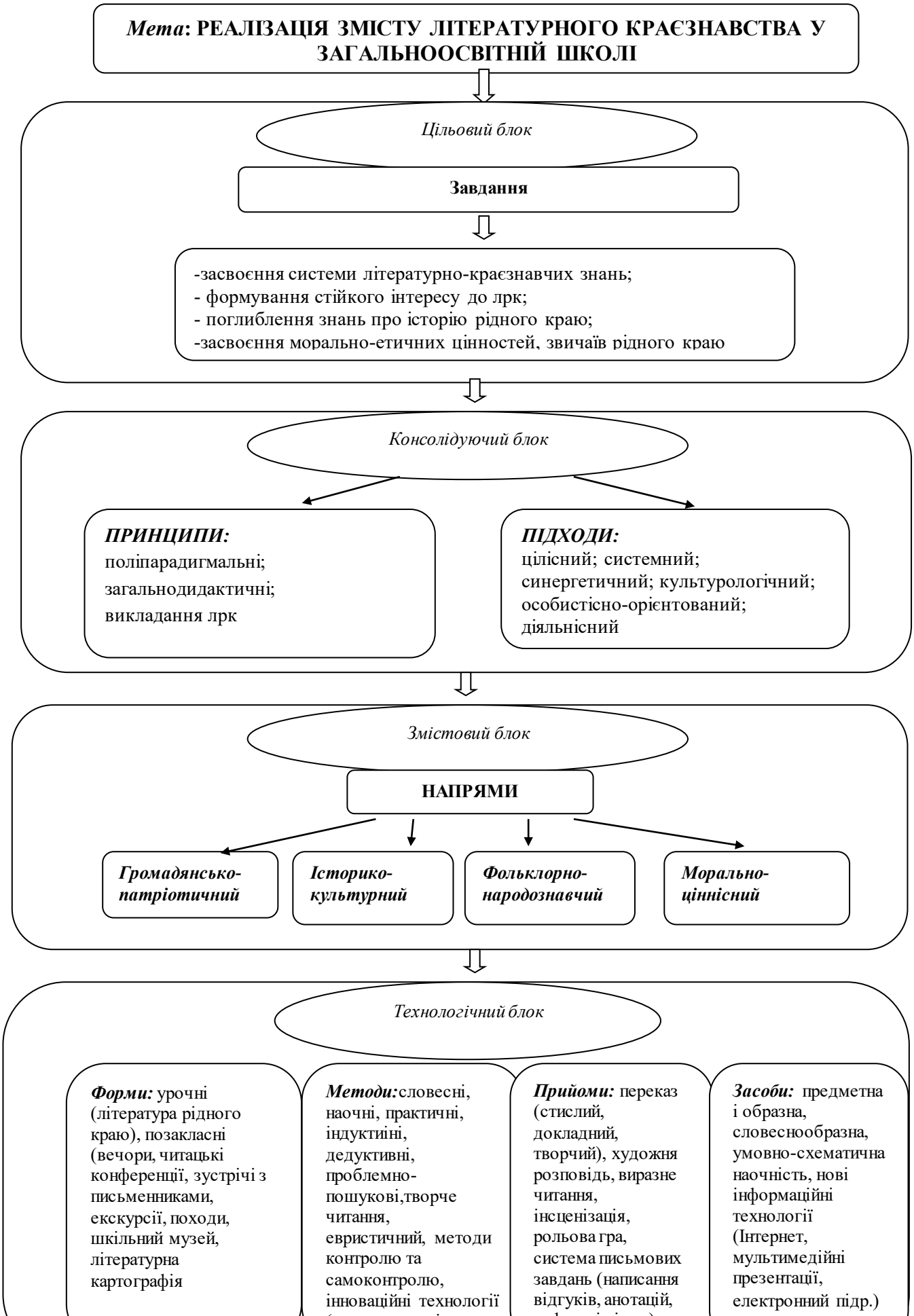

Рис. 3.1. Структурна схема реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасній школі

Аналіз технологічного блоку дозволяє стверджувати, що в ньому передбачено використання мультимедійних та нових інформаційних засобів навчання. Мультимедійні засоби навчання, які об'єднують традиційну статистичну візуальну (текст, графіку) і динамічну інформацію (мову, музику, відео, анімацію), обумовлюють можливість одночасного впливу на зорові і слухові органи чуття. У доступній і зручній формі мультимедіа-засоби здатні надавати величезну кількість інформації на уроках літературного краєзнавства. Окрім того, нові інформаційні технології відкривають доступ учням до нетрадиційних джерел інформації, сприяють формуванню в них позитивної мотивації до вивчення літератури рідного краю.

Мультимедійні засоби навчання передбачено використовувати на різних етапах уроку літератури рідного краю:

– під час мотивації навчальної діяльності (в якості постановки проблеми);

– при поясненні літературно-краєзнавчого матеріалу (як ілюстрація);

– при закріпленні та узагальненні знань.

Серед засобів отримання інформації при використанні комп'ютерних технологій на уроках літературного краєзнавства виділяємо наступні: Інтернет, мультимедійні презентації.

З допомогою Інтернета учні можуть отримати будь-яку необхідну літературно-краєзнавчу інформацію: оригінал художнього тексту, додаткові дані про письменника та його твори, критичні нариси, публіцистичні статті, цікавий ілюстративний (фото-, відео-) матеріал до вивчення окремих тем.

У процесі вивчення літератури рідного краю варто використовувати такі сайти:

– uk.wikipedia.org/wiki/ – вікіпедія. Звернувшись до вікі-енциклопедії, учні та вчителі знайдуть біографічний матеріал про всіх письменників та відомих діячів Закарпаття;

– www.kolyba.org.ua/library – портал про Закарпаття – “Колиба” (розділ “Культурне Закарпаття”) пропонує увазі читачам: закарпатські прислів’я та приказки, примовки, прикмети, повір’я, народні пісні, твори дитячих закарпатських письменників (Г. Малик, В. Шкірі та ін.);

– zakarpattya.net.ua – Закарпаття онлайн – сайт, на якому можна отримати інформацію про різні важливі літературні події у краю, знайти цікаві матеріали сучасної літературної періодики;

– ditvora.com.ua/suchasni-pismenniki-zakarpattya-–-dityam – сайт дбайливих батьків знайомить із сучасною дитячою літературою Закарпаття, містить інформацію про дитячих письменників краю: Л. Повх, Ю. Шипа, В. Фединишинця та інших письменників, які пишуть для дітей;

– www.biblioteka.uz.ua – Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека - пропонує цікаві відомості у рубриках “Видатні закарпатці”, “Лауреати премій”, “Електронна бібліотека” (“Краєзнавча література”). Так, розділ “Краєзнавча література” у електронному режимі надає доступ до раритетних видань: “Народні оповідання про давнину” Б. Заклинського (Пряшів, 1925), “Народні пісні підкарпатських русинів” Д. Задора, Ю. Костя, П. Милославського (Унгвар, 1944), “Руська читанка для I. клясы гимназыйноћ и горожанськихь и горожанськихь школь” В. Бірчака (Прага, 1922), “По родному краю” О. Маркуша, М. Шпіцера (Ужгород, 1926), “Казки зелених гір” (запис, упорядкув. та ред. П. Лінтура, І. Чендея) (Ужгород, 1965) тощо.

Для створення презентацій необхідно користуватися відповідним програмним забезпеченням:

– графічний редактор Paint (створення та опрацювання графічних зображень за допомогою комп’ютера);

– програма підготовки комп’ютерних презентацій Power Point;

– Mover Maket (створення відео кліпів, дроблення відео файлів);

– Photo Shop, Photo Filtre, ACD See (робота з фото файлами);

– Adobe Reader (збереження і відтворення вихідних шрифтів, зображень тощо);

– Winamp (звукові файли).

Важливою особливістю технологічного блоку системи є впровадження інноваційних технологій на уроках літературного краєзнавства. Напрацьований досвід переконливо доводить про доцільність використання наступних педагогічних підходів: пошуково-дослідницького та методу проектів.

Дослідницький метод навчання Г. Ващенко визначав як спосіб організації навчальної роботи, при якій учень самостійно розв'язує поставлені питання і який має на меті розвинути його здатність до самостійного наукового мислення [32, с. 294]. За М. Кларіним дослідницьке навчання включає етапи: учень виділяє проблему, яку необхідно вирішити; пропонує шляхи розв'язання; перевіряє можливі вирішення проблеми; робить висновки у відповідності до результатів перевірки; використовує висновки до отриманих результатів; робить узагальнення [131].

Необхідно зазначити, що організувати дослідження на уроках літератури рідного краю можливе за умов стосунків вчителя і учнів, що ґрунтуються на принципах педагогіки співробітництва, створення доброзичливого психологічного клімату, атмосфери довіри, поваги. Окрім того, важливо враховувати індивідуальні здібності учнів, їхні інтереси і нахили.

Для ефективного використання дослідницької технології на уроках літературного краєзнавства вчитель виявляє комплекс дослідницьких методів, прийомів і методик, доступних для використання в навчально-дослідницькій діяльності школярів; розробляє систему завдань, що потребують застосування досліджень, підібирає відповідний бібліографічний матеріал.

Керуючись різними підходами до реалізації пошуково-дослідницького навчання, на уроках літературного краєзнавства передбачено застосовувати такі види шкільного дослідження (за О. Ісаєвою):

– читацькі (читання літературних творів, накопичення спостережень над тексом, аналіз читацьких вражень інших учнів та власного сприйняття);

– бібліографічні (складання бібліографії з теми дослідження, анотацій до книг, підготовка картотеки);

– художні (інсценування твору, усне, графічне малювання на літературні теми, створення сценаріїв на основі літературного твору);

– біографічні (збір та дослідження невідомих фактів із життя письменників та культурних діячів рідного краю);

– історичні (аналіз історичних подій та їх відображення в літературному творі);

– мистецтвознавчі (аналіз творів образотворчого, музичного,театрального, кіно- та телемистецтва у зв'язку з творами літератури рідного краю) [124, с. 349–350].

– Організація дослідницької діяльності в процесі вивчення літературного краєзнавства спрямована на індивідуалізацію навчання, формування пізнавальних цінностей учнів, поглиблення інтересу до художніх творів митців літератури рідного краю.

Практика викладання уроків літератури рідного краю у загальноосвітній школі доводить ефективність використання проектних технологій, основу яких становить метод проектів. Суть проектної технології на уроках літературного краєзнавства полягає у тому, щоб стимулювати інтерес учнів до краєзнавчих проблем з метою оволодіння певною сумою знань через проектну діяльність, яка передбачає розв'язання однієї або цілої низки проблем, та показати практичне застосування надбаних знань. Метою навчального проектування є створення педагогом таких умов під час освітнього процесу, за яких його результатом є індивідуальний досвід проектної діяльності учня [203, с. 150].

Дидактичні особливості проектного навчання:

– це особистісно орієнтоване навчання;

– використовує безліч дидактичних підходів: спільна навчання, евристичне і проблемне навчання, дискусію, командне навчання;

– має високу мотивацію;

– підтримує педагогічні завдання в когнітивній, афективній і психомоторній сферах на всіх рівнях – знання, розуміння, застосування, аналізу, синтезу;

– дозволяє вчитися на власному досвіді й досвіді інших у конкретній справі [150, с. 37].

В основі методу проектів лежить розвиток пізнавальних можливостей учнів, особливих умінь, пов'язаних із здатністю конструювати свої знання, умінням орієнтуватися в інформаційному просторі. Проектні технології на уроках літературного краєзнавства сприяють формуванню в учнів дослідницьких умінь, навичок самоосвіти, самоорганізації, розвивають творчі здібності, критичне мислення особистості.

Перш за все вчитель-словесник повинен знати основні вимоги, які висуває проектна технологія на уроці літературного краєзнавства:

1) наявність значущої проблеми (завдання), що потребує дослідницького пошуку для її розв'язання;

2) практична, теоретична, пізнавальна значущість передбачуваних результатів;

3) самостійна (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів;

4) структурування змістової частини проекту (з указуванням поетапних результатів);

5) використання дослідницьких методів: визначення проблеми досліджуваних завдань, що випливають з неї, висунення гіпотези їх розв'язання, обговорення методів дослідження, оформлення кінцевих результатів, аналіз отриманих даних, підбиття підсумків, коректування, висновки [203, с. 52].

Під час організації навчального проектування на уроці літературного краєзнавства вчитель виконує такі функції:

– допомагає учням у пошуку джерел, необхідних у роботі над проектом;

– координує весь процес роботи над проектом;

– підтримує і заохочує учнів;

– підтримує неперервний рух учнів у роботі над проектом [203, с. 157]

На уроках літератури рідного краю реалізуємо такі види проектів: *інформаційний* (підготовка повідомлення із певної літературно-краєзнавчої

теми), *дослідницький* (потребує добре обміркованої структури, визначеної мети, актуальності предмета дослідження, соціальної значущості, продуманості методів), *ігровий* (виконання ролей літературних персонажів); *творчий* (випуск альманахів, збірок, стіннівок, проведення конкурсів, екскурсій до літературно-краєзнавчих музеїв, організація виставок, свят, створення фотопроектів, відеофільмів тощо).

Реалізацію змісту літературного краєзнавства відповідно технологічного блоку передбачено здійснювати через *урочні* (які здійснюються на уроках літератури рідного краю), *позаурочні* та *позашкільні* форми організації літературного краєзнавства в загальноосвітній школі, які становлять органічну єдність цілеспрямованої організації змісту, методів та навчальних засобів.

Основною організаційною формою, через яку здійснюється вивчення літературного краєзнавства є **урок** літератури рідного краю. Спираючись на дослідження В. Шуляра [320], пропонуємо у 5-9 класах проводити такі типи уроків літератури рідного краю: *вступні заняття* (настановчо-мотиваційні, на яких учитель поведе учнів-читачів у мистецький світ регіону, з'ясує, що їм відомо, що вони читали, бачили, чули під час канікул чи опрацювали за рекомендаційним списком); *уроки-спілкування за прочитаним твором* чи всією творчістю митця; *підсумково-рекомендаційні* уроки, на яких учні мають представити творчу роботу; у старших класах – уроки-огляди, уроки-семінари, узагальноювальні уроки.

Специфіка здійснення літературно-краєзнавчої діяльності вмотивовує потребу застосування нестандартних уроків з літературного краєзнавства, а саме: 1) урок-пошук, урок-диспут, урок-семінар, урок-лекція, урок-роздум, урок-прес-конференція, урок-практикум, урок-дослідження, урок-презентація книги, урок-спогад, урок-усний журнал, урок-заочної подорожі, урок-зустріч, урок-пам'яті та ін.; 2) урок-казка, урок-літературної гри, урок-вікторина, урок-літературна вітальня, урок-інсценізація, урок-оживлення, урок-театральна вітальня, урок-конкурс, урок-концерт, урок-ярмарок учнівської творчості, урок-аукціон тощо. В основу першої виділеної нами групи покладений метод проблемного навчання, в основу другої - метод ігрового навчання.

Нестандартні уроки з літературного краєзнавства виховують глибокий інтерес в учнів до літератури, перетворюючи навчально-виховний процес на свято спілкування з творами рідної літератури, а також сприяють розвиткові особистісних якостей учнів (творчих, організаційних, комунікативних).

Крім уроку – провідної організаційної форми вивчення літературного краєзнавства технологічний блок містить пріоритетні форми позакласної літературно-краєзнавчої діяльності: вечори (літературно-краєзнавчі музичні композиції, літературні вітальні, “зустріч у театральнй майстерні”, вечір казки, вечір поезії тощо), читацькі конференції, вікторини, диспути, зустрічі із літераторами, збирання усної народної творчості, літературна картографія, музей, екскурсії (очні та заочні), подорожі, походи, робота у МАН. Раціональне використання урочних, позаурочних та позашкільних форм з урахуванням новітніх технологій дає можливість ефективно здійснювати літературно-краєзнавчу діяльність у сучасній загальноосвітній школі.

Таким чином, розроблену системну організацію розглядаємо як впорядковану цілісну сукупність взаємопов’язаних і взаємодіючих компонентів (цільового, концептуального, змістового, технологічного), інтеграція яких забезпечить створенню ефективних умов для реалізації змісту літературного краєзнавства. Ці компоненти необідні для цілеспрямованої системної роботи, вони дозволяють розглядати спроектовану системну організацію як цілісну педагогічну систему.

3.2. Обгрунтування структури і змісту сучасного посібника з літературного краєзнавства

Процес розробки змісту сучасної навчальної книги з літератури рідного краю потребує найперше проникнення у сутність поняття, виокремлення принципів конструювання, окреслення дидактичних функцій, проектування змісту, структурування посібника.

Проаналізувавши наукові дослідження з теорії підручникотворення (В. Краєвський [141], В. Беспалько) [16], В. Мадзігон) [154], Я. Кодлюк) [134], вважаємо правомірним сформулювати таке визначення:

Посібник з літературного краєзнавства – це комплексна інформаційна модель, яка відображає мету, завдання, зміст, концептуальні підходи та технологію засвоєння системи літературно-краєзнавчих знань.

Із зазначеного визначення випливають певні положення. По-перше, посібник із літературного краєзнавства як навчальна книга адресований і учням, і вчителям. Для учнів він є джерелом знань, сприяє ефективному вивченню літератури рідного краю, поглибленню відомостей про відомих письменників краю та їхніх творів, впливає на духовний розвиток школярів; для вчителів – сучасною освітньою моделлю, яка спонукає до нових методичних пошуків. По-друге, у навчальному виданнні відображена мета, завдання, зміст, дидактичні процеси та форми організації літературно-краєзнавчої діяльності. У цій моделі також відображено етапи навчання: постановка завдання, пред'явлення інформації, шляхи вирішення проблем, узагальнення й систематизація, закріплення і контроль, додаткові відомості, література для самостійного читання, домашнє завдання.

Мета створення навчальної книги з літературного краєзнавства конкретизується у таких завданнях:

1) задоволення пізнавальних інтересів, формування в учнів певної системи літературно-краєзнавчих знань;

2) розвиток інтересу до творчого доробку письменників Закарпаття;

3) вироблення особистісного ставлення до літератури рідного краю;

4) вироблення вмінь цінувати красу, самобутність рідної землі;

5) прищеплення естетичних смаків, виховання почуття прекрасного;

6) розвиток моральних, інтелектуальних, творчих якостей, прагнення до самостійного прочитання творів літератури рідного краю.

Розроблення посібника з літературного краєзнавства для загальноосвітніх шкіл Закарпаття базується на нормативних вимогах освітньої галузі "Мови і література" із врахуванням сучасних дидактичних теорій конструювання підручника. При конструюванні змісту ураховуємо основні загальнодидактичні і власне предметні принципи викладання літературного краєзнавства.

Важливе значення під час розробки посібника є принцип *науковості:* зміст навчального матеріалу відображає систему понять, прийнятих у літературно-краєзнавчій науці, використано терміни, які належать до літературного краєзнавства, відповідають сучасному рівневі і враховують тенденції розвитку літератури рідного краю Закарпаття; проектування змісту базується на сучасних методиках конструювання шкільного підручника із літератури.

Принцип *системності* розглядаємо при конструюванні книги не тільки як певну послідовність у викладі навчального матеріалу, а як – відповідний взаємозв'язок елементів цілісної моделі. Цей принцип забезпечить порядок розташування тем навчального курсу, системну організацію навчального матеріалу, послідовне вибудовування змістової архітектоніки видання.

Одним із найважливіших принципів при розробці змісту є *врахування вікових особливостей учнів та принципу доступності.* Зокрема, при підборі змістового наповнення посібника для учнів 5 класу враховуємо психо-педагогічні закономірності навчальної діяльності, механізми інтелектуального розвитку дітей 11-річного віку, особливості зовнішньої і внутрішньої мотивацій навчання, розвиток творчих пізнавальних здібностей учнів. Принцип доступності передбачає поєднання дидактичного краєзнавчого матеріалу і різних видів навчальної діяльності, що відповідають віковим особливостям учнів.

Принцип *діяльнісності* передбачить формування літературно-краєзнавчих знань в учнів безпосередньо у процесі здійснення навчальної діяльності. Цей принцип забезпечить результативність та високу ефективність літературно-краєзнавчої роботи. Реалізується при укладанні змісту навчальної книги через відповідну організацію методичного арсеналу: запровадження таких видів навчальної діяльності, як дослідницька, творча; використання активних, інтерактивних методів навчання, завдань для організації когнітивної, емоційно-ціннісної, рефлексивної діяльності на репродуктивному і творчому рівнях.

Реалізація принципу *міжпредметних зв'язків* при конструюванні посібника дає змогу підвищити зацікавленість учнів до літературного краєзнавства, якісному засвоєнню навчального матеріалу. При цьому зміст навчального

видання відповідає сучасному станові історичної науки, історії культури краю та, враховуючи думки Б. Степанишина, – останнім досягненням українського та світового літературознавства, естетики, філософії, етнопедагогіки, мистецтвознавства та інших гуманітарних наук [275, с. 199].

Принцип *діалогізму* передбачає побудову тексту і позатекстових компонентів у формі своєрідного діалогу: між учнем і вчителем, учнем і групою учнів, між учнями. Діалогічний виклад змісту літературного краєзнавства у підручнику слугує забезпеченню особистісно орієнтованої моделі навчання.

Виокремлюючи функції навчального видання з літературного краєзнавства, спираємося на результати досліджень науковців В. Бейлінсона, В. Краєвського, Я. Кодлюк, Н.Тализіної, І.Товпінця [13; 141; 134; 279; 285], виділяючи основні: інформаційну, трансформаційну, розвивальну, виховну, систематизуючу, координуючу, інтегруючу.

Інформаційна функція полягає у забезпеченні процесу засвоєння учнями певного обсягу літературно-краєзнавчих знань відповідно до сучасного рівня розвитку літературного краєзнавства як наукової галузі, формуванні в учнів пізнавальних умінь і навичок. Забезпечується насамперед художніми текстами, а також дидактичними завданнями (репродуктивного, творчого, проблемного характеру), додатковими та пояснювальними текстами проблемного характеру.

Закладена у посібнику літературно-краєзнавча інформація спрямована на досягнення певного освітнього ефекту у процесі навчання, стимулює особистісний розвиток школярів, удосконалює предметну та ключові компетентності, спрямована на досягнення певного освітнього ефекту у процесі навчання, стимулює особистісний розвиток школярів, удосконалює предметну та ключові компетентності.

Трансформаційна функція спрямована на перероблення літературно-краєзнавчого матеріалу для засвоєння на основі дидактичних принципів і врахування вікових особливостей учнів; посібник трансформує зміст усіх програм та підручників з літературного краєзнавства та корелюється основоположними дидактичними вимогами.

Розвивальна функція книги спрямована на мотивацію літературно-краєзнавчої діяльності, розвитку інтересу до літератури рідного краю, орієнтує на засвоєння загальнолюдських цінностей, сприяє формуванню духовно-моральних якостей, розвитку інтелектуально-пізнавальних, мовних, творчих здібностей учнів, мотиваційної сфери, системи ціннісних орієнтацій, тобто сприяє забезпеченню умов для формування сукупності психічних ресурсів, що лежать в основі активної, самостійної, продуктивної життєдіяльності; реалізується через систему різних за змістом художніх текстів та систему пізнавальних завдань (завдання для розвитку пізнавального інтересу, осмислення нового матеріалу, для розмірковування, проблемні запитання, на розвиток критичного мислення, завдання для рефлексії тощо).

Виховна полягає у здатності впливати на емоційні, моральні, естетичні почуття, формувати світогляд та сприяти удосконаленню індивідуальних рис кожного школяра. Відповідно до цієї функції підручник з літературного краєзнавства акцентує увагу учнів на ціннісно-культурологічних аспектах людської діяльності, збагачуючи їх емоційно-мотиваційну сферу. Змістова лінія підручника спрямована на:

– виховання в учнів патріотичних почуттів;

– екологічне виховання;

– формуванню етичних, моральних норм, гуманістичних ціннісних орієнтацій;

– виховання естетичної культури, почуття прекрасного, естетичних ідеалів.

Виховна функція забезпечується змістом художніх та додаткових текстів, системою відповідних завдань, що стимулюють учнів до обмірковування учнями власної поведінки, спонукають до самооцінювання.

Систематизуюча передбачає різні способи структурування навчального матеріалу, забезпечення певної системності у викладі основного і додаткового текстів, ілюстрацій та позатекстового матеріалу. Функція систематизації дає змогу упорядкувати літературно-краєзнавчий матеріал відповідно до вікових

особливостей учнів, об'єднати цей матеріал в єдине ціле – систему літературно-краєзнавчих знань.

Управлінська функція навчальної книги полягає у можливості організувати навчально-виховний процес відповідно до цілей навчання, методично забезпечувати організацію навчального процесу, сприяти урізноманітненню форм і методів навчання, здійснювати контроль навчальних досягнень учнів.

Моделююча функція – моделювання різних засобів навчання за допомогою посібника під час здійснення літературно-краєзнавчої діяльності як на уроці, так і в позаурочній діяльності. Навчальне видання з літератури рідного краю, забезпечуючи координацію, є ядром, навколо якого групуються інші засоби навчання у системі літературно-краєзнавчоїдіяльності. Сучасні інформаційні ресурси несуть велику кількість інформації. Однак така інформація характеризується фрагментарністю. Натомість у розробленому посібнику відібрано основний літературно-краєзнавчий матеріал, в ньому системно відпрацьована згідно дидактичних вимого головна інформація. Тому він покликаний дати цілісне уявлення про предмет вивчення.

Технологічна функція. Розроблений посібник із літературного краєзнавства відображає не тільки мету і зміст, але і технологію навчання. Тобто він виступає одночасно і носієм змісту літературно-краєзнавчої освіти, і проектом процесу засвоєння відповідного матеріалу. У навчальній книзі знаходять висвітлення наступні етапи навчання: постановка завдання, робота над художніми творами (читання, різні види аналізу твору), узагальнення й систематизація, самостійне дослідження, домашня робота. Окрім того, в сучасних умовах, коли ідея особистісно орієнтованого навчання стає основоположною в освіті, за цих обставин навчальна книга з літературного краєзнавства, з одного боку, є джерелом інформації, підсилює мотивацією до навчання, враховуючи пізнавальні можливості учнів, сприяє інтелектуальному розвитку, з іншого – проектує та організує пізнавальну літературно-краєзнавчу діяльність.

Технологічна функція передбачає відображення у методичному апараті спеціально сконструйованої системи завдань, спрямованої на процес

усвідомленого розуміння прочитаного тексту, оволодінням уміннями порівнювати, аналізувати, узагальнювати, здійснювати проектну діяльність тощо.

Виділена система дидактичних функцій динамічна, рухома і відкрита. У навчальній книзі всі функції реалізуються одночасно. Таким чином, розроблений посібник з літературного краєзнавства – поліфункціональний за змістом, водночас адресований кожному учневі, так як враховує психо-педагогічні закономірності навчальної діяльності, механізми інтелектуального розвитку дітей 11-річного віку, особливості зовнішньої і внутрішньої мотивацій навчання, розвиток творчих пізнавальних здібностей учнів.

Розробку навчальної книги для забезпечення реалізації вказаних завдань, функцій, вимог, як на нашу думку, найдоцільніше здійснити у двох варіантах: традиційному (друкованому) та електронному.

Розробка змісту традиційного посібника з літературного краєзнавства

Структура розробленого посібника з літературного краєзнавства відповідно основних положень теорії підручникотворення (В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв, В. Краєвський) [13; 16; 120; 141] охоплює *текстовий* (основний, додатковий, пояснювальний тексти) і *позатекстові компоненти* (апарат організації засвоєння навчального матеріалу, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування).

У текстовій частині провідну роль відіграє *основний текст - словесна структура, що містить дидактично і методично опрацьований, систематизований відповідно програми, начальний матеріал* [120] – тексти художніх творів, біографічні нариси про письменників, відомості з теорії літератури. Відбираючи художні тексти до посібника з літературного краєзнавства, ми враховували їхню високу художньо-естетичну вартість; ступінь сучасності; принцип актуального історизму; засоби мовностилістичної виразності.

До основного тексту включено різні за жанром художні твори: народні та літературні казки, поезії, п’єси, загадки, прислів’я, приказки, народознавчі повір’я, оповідання, драматичні твори тощо. Усі елементи основного тексту

відповідно до розробленої авторської програми з літератури рідного краю для учнів 5 класу, чинної програми з української літератури 5–9 кл. [Дод. Д; 292] структуровано за чотирма розділами: “Світ фантазії”, “Історичні оповіді про минуле рідного краю”, “Краса рідної землі”, “Я і світ”.

У І розділі “Світ фантазії” подано: казки А. Калина – “Казка про майстра Іванка”, “Дев’яносто дев’ять братів і сотий ружа”, “Іван – коровин син”, “Про опришка Шугая”; М. Галиці – “Володар Дикого лісу”, “Про Фармудзь Івана”; В. Короловича – “Три золоті слова”, “Шовкова держава”, “На Чорну полонину”; казки у записах П. Лінтура – “Два персні”, “Три поради”, “Як простий хлопець з Оріховиці став царем”; літературні казки С. Жупанина – “Подорожник”, “Чому плакала зозуля”; Василя Шкірі – “Вівчарик і босорканя”; закарпатські народні прислів’я та приказки; народознавчі повір’я у записах В. Гренджі-Донського, Ф. Потушняка.

У розділ ІІ “Історичні оповіді про минуле рідного краю” уміщено художні перекази та легенди: “Народний переказ про Хустський замок” (один із варіантів, опублікованих В. Гренджою-Донським); “Ужгородський замок”; “Замкова гора в Мукачеві”; “Мукачівський замок”; “Колодязь Мукачівського замка”; “Замок у Невицькім”; “Синевирське озеро”; Юрій Чорі – “Синевирське озеро”; Марійка Підгірянка – “Князь Лаборець”, “Будителеві Олександру Духновичу”; Василь Пачовський –“Про князя Корятовича і жовтого змія Веремія”; “Походження Тиси” (за мадярським народним переказом), “Берегово”, “Голубине”,“Іза”, “Калини”, “Колочава”, “Лисичево”, “Про Велику Копаню”; із переказів про давнину у записах Петра Світлика; балади у записах Петра Лінтура.

Розділ ІІІ “Краса отчої землі” включає: поезії “Верховино-мати”…“Люби свій рідний край”, “Люби рідну мову”, “Русин” В. Гренджі-Донського; вірші “Гір зелених я дитина”, “Гей, не є на світі краще”, “Люблю тебе, рідний краю, “Поцілунки полонин-красунь”, “Я Русин” , “Пізня краса”, прозові тексти “Гори мої Карпатськії”, “Світанок”, “Боржава”, “Тиса” Ю. Боршоша-Кум’ятського; “Гори рідні”, “Нема в мене…”, “Вечір у горах” Марусі Тисянської; “Стежинка-верховинка”, “Мелодії природи” С. Жупанина; “Ялинка-

верховинка”,“Полонина” Ю. Гойди; поезії “Зелена Верховина”, “Присяга”, “А як була полонина”, “Моя земелько, ти ріднесенька” та п’єсу “В чужому пір’ю” Марійки Підгірянки.

Розділ IV “Я і світ” подає твори: О. Духнович – “Я русин був”, “Лебедина пісня”, афоризми; В. Гренджа-Донський – “Зів’ялий цвіт”; Л. Дем’ян – “Музикант”; Ю. Станинець – “Нова шапка”; Ю. Керекеш – “Гудзики”, І. Чендей – “Льодові квіти”, О. Маркуш – “Пригоди Вовчка Товчка”, П. Ходанич – “Бобик”.

Відомості з теорії літератури упосібнику з літературного краєзнавства для 5 класу сформовано на основі принципів науковості, змістовності, доступності, переконливості, їх представлено у рубриці “Запам’ятай”. Відомості розкривають, уточнюють, поглиблюють наступні поняття: легенда, переказ, народна казка, літературна казка, віршована мова, головні і другорядні персонажі, загадка, прислів’я, приказка, драматичний твір і його побудова, оповідання. Біографічні відомості про письменників не великі за обсягом, не переобтяжені датами, підібрані фрагменти з біографії, доступні учням 11-го віку.

Структура *додаткового тексту (вербальна структура, яка містить навчальний матеріал, що доповнює та поглиблює положення основного тексту)* [268, с. 37] містить:

– художні тексти, уривки із науково-популярної літератури для самостійного опрацювання;

– довідковий бібліографічний матеріал.

Текстовий матеріал додаткового тексту насичено цікавою пізнавальною інформацією із творчого доробку відомих письменників, діячів, художників Закарпаття. Конструюючи систему додаткового тексту, ми мали на меті посилити принцип науковості та емоційності у викладі літературно-краєзнавчого матеріалу, викликати інтерес в учнів до самонавчання, сприяти всебічному розвитку школяра. Значна частина додаткового тексту виходить за

межі програми з літератури рідного краю і слугує додатковим джерелом знань, завдяки чому учні мають змогу поглибити і доповнити свої знання.

Додатковий матеріал сконцентровано у рубриках: "*Чи знаєш ти, що…*", "*Для тих, хто хоче більше знати*", "*Радимо прочитати*", "*Літературно-мистецькі паралелі*".

Пояснювальний текст як структурний елемент шкільного навчального видання з літературного краєзнавства (*вербальна структура, яка містить необхідний для розуміння і грунтовного засвоювання навчальний матеріал)* [268, с. 37] становить основну частину довідкового апарату підручника, нерозривно пов'язаного із основним текстом. Основні елементи пояснювального тексту:

а) передмова;

б) вступ до підручника та до окремих розділів;

в) примітки і пояснення;

г) словник понять із теорії літератури;

д) пояснення до ілюстрацій;

е) довідник "Відомі краяни".

Методичний апарат укладений таким чином, що за його допомогою вчитель послідовно організовує навчальну літературно-краєзнавчу діяльність: актуалізацію наявних знань; мотивацію вивчення теми; засвоєння і осмислення нових знань; узагальнення та рефлексію засвоєного; повторення та закріплення; подальше осмислення навчального матеріалу в процесі виконання домашнього завдання.

Апарат організації засвоєння містить завдання, які:

– передбачають можливість опрацювання літературно-краєзнавчої інформації як індивідуально (читання художнього тексту, написання твору-опису, роздуму), так і проведення різних форм роботи: самостійної, групової, індивідуальної;

– стимулюють до активної творчої роботи;

– орієнтують учнів на роботу засобами пошукових та проблемних методів навчання;

– містять різні рівні складності, запитання і вправи для самоконтролю.

У розробленому посібнику ми використали такі типи завдань:

– *аналітичні* (аналіз текстового матеріалу);

– *асоціативні* (спонукання учнів до виявлення емоційно-почуттєвого ставлення до навчального матеріалу);

– *рефлексивні* (стимулювання творчої, продуктивної діяльності);

– *дослідницькі* (залучення учнів до творчості через пошук, шляхом розв'язання проблемних ситуацій);

– *творчі* (створення власних оригінальних текстів на основі прочитаного художнього твору).

Одним із найважливіших позатекстових елементів підручника з літературного краєзнавства є ілюстрації, які включають портрети письменників, ілюстрації до художніх творів, картини живопису. У підручнику вони створюють окрему метасистему змісту.

До кожної із ілюстрацій поставлені відповідні завдання і запитання, що вчать спостерігати, аналізувати. Ілюстративний матеріал підручника з літературного краєзнавства має значний виховний і розвивальний потенціал. В ілюструванні реалізуємо ідеї: реалістичність і умовність образів, образотворча різноманітність; інтеграція емоційно-образного і абстрактного (словесно-графічного) змісту, які відповідають типам мислення дітей середнього шкільного віку.

У навчальне видання включаємо ілюстрації із зображенням архітектурних пам'яток і мальовничих краєвидів Закарпаття, репродукції картин: Й. Бокшай – "На перевалі", "Отара на полонині", "Бокораші"; І. Глюк – "Рання весна", "Осінній букет", "Перед дощем"; А. Ерделі – "Весна в Карпатах", "Мукачівський замок", "Хустський замок"; А. Кашшай - "Карпатський пейзаж"; А. Ковач – "Літній ранок"; А. Коцка – "Верховина", "Весна в Ясінях";

Ф. Манайло – “Карпати”, “Водопад”; В. Микита – “Сільська околиця”; І. Шутєв – “Весна в Карпатах”, “Тепло осені”, “Соняшники”.

Апарат орієнтування охоплює зміст, пояснювальні підписи під ілюстраціями, різні шрифти. Він допоможе учням розібратися у змісті та структурі підручника, забезпечить створення необхідних умов для успішної роботи з посібником.

Змістове наповнення навчальної книги спрямоване не тільки на засвоєння системи літературно-краєзнавчих знань, але воно сформоване у такий спосіб, що передбачає розвиток загальнопізнавальних можливостей учнів – уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, критично мислити.

Розробка електронного посібника з літературного краєзнавства

Конструюючи зміст електронного видання, ми виходили з положень науковців [37; 154; 117], що ЕП:

– нормативно-автономний засіб навчання, створений на базі експериментального або традиційного підручника, але із розширеними змістовими, операційно-діяльнісними інформаційними можливостями унаочнення та пояснення явищ і процесів, керівництва навчальною діяльністю у процесі самонавчання [37];

– програмний комплекс з навчальними матеріалами та текстами творів літератури рідного краю;

– додатковий навчально-методичний засіб, який дозволяє методично правильно організувати літературно-краєзнавчу діяльність у загальноосвітньому навчальному закладі;

– комплект навчальних програм, в яких відображено основний зміст курсу освітнього компонента “література рідного краю” для учнів 5 класу;

– не копіює зміст розробленого друкованого варіанта, а доповнює, служить важливим засобом для підвищення ефективності навчання;

– забезпечує миттєвий зворотній зв’язок;

– допомагає швидко знайти потрібну інформацію;

– дозволяє перевірити знання з конкретного розділу;

– раціонально поєднує текст, графіку, аудіо, відео, анімацію;

– виконаний у форматі, що дозволяє розширювати, доповнювати його новими розділами й темами.

Проектування ЕП ми здійснили у кілька етапів [31; 117; 119]:

а) вибрали програму Sun Rav Book Editor;

б)адаптували літературно-краєзнавчий зміст відповідно принципів розробки електронних видань (принципи квантування, повноти, наочності, навігації, керованості, комп'ютерної підтримки);

в) здійснили реалізацію тексту в електронній формі (формат Office Word);

г) розробили мультимедійні презентації (Power Point), звуковий супровід (Winamp);

д) обробили відібрані відеофайли (Mover Maket);

е) підготували матеріал для візуалізації.

Структурна організація ЕП з літературного краєзнавства для 5 класу, враховуючи напрацювання теорії і практики традиційного підручникотворення, містить:основний навчальний матеріал; додатковий навчальний матеріал; методичний і довідковий апарат (рис. 3.2).

Рис.3.2.Структура ЕП з ЛК для учнів 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Розроблений варіант електронного підручника має вигляд (рис.3.3.)

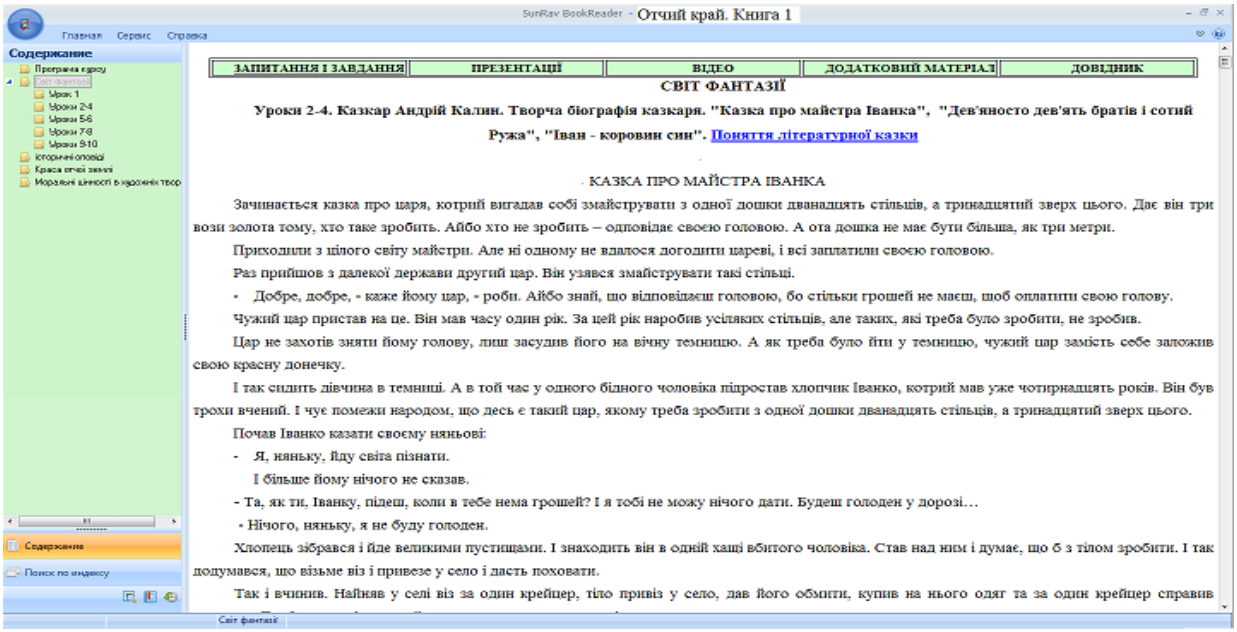

Рис. 3.3. Приклад оформлення сторінки ЕП з ЛК

Як видно з рисунку, лівий фрейм використовується для навігації, а в правому – завантажено навчальний матеріал.

Кожен тематичний блок містить вісім тем. У кінці кожного розділу є кнопки: повернення до початку, переходу до змісту та переходу до наступного розділу.

Теорія літератури реалізується у формі гіпертексту. Передбачено можливість з'ясування значення терміна на окремій сторінці або перегляд визначень термінів у алфавітному порядку в окремому вікні. Натискаємо кнопку “Довідник”, у якому вибираємо “Короткий літературознавчий словник” (рис. 3.4.).

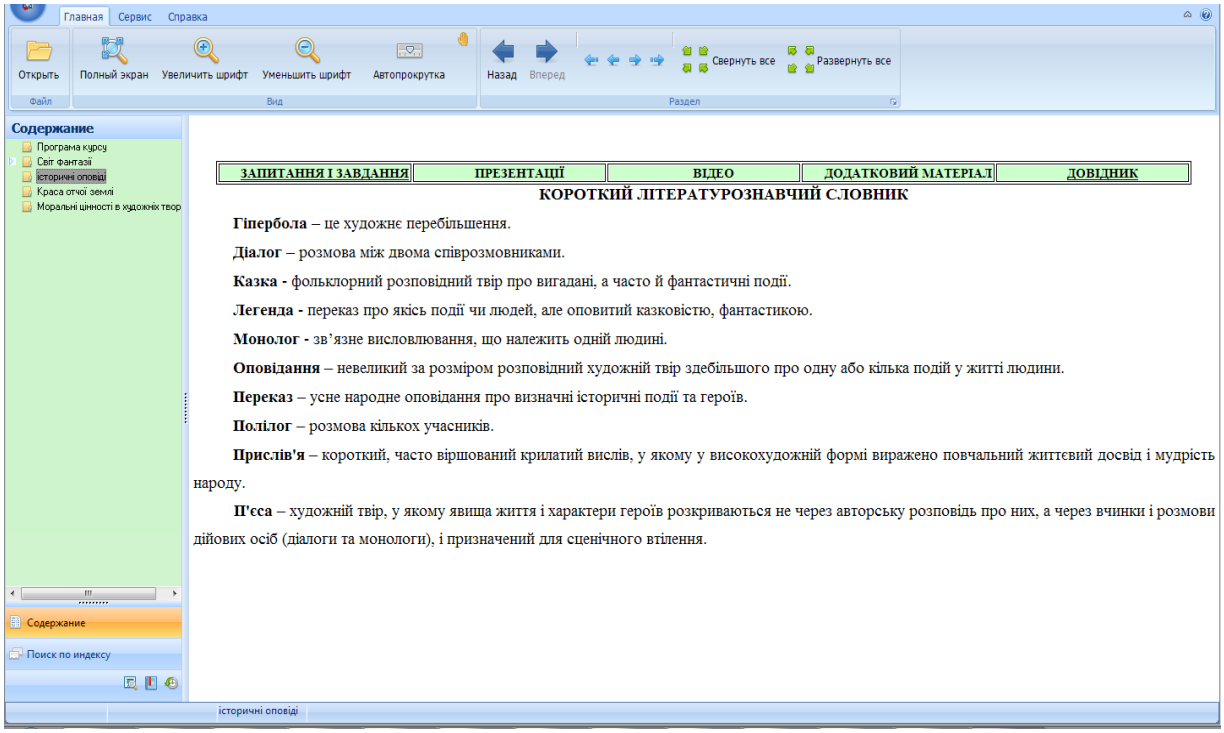

Рис.3.4. Короткий літературознавчий словник у ЕП

У формі гіпертексту подано також відомості про письменників (рис.3.5.). Гіпертекстова структура дозволяє користувачеві швидко знаходити потрібний матеріал.

Мультимедійні презентації представлено у вигляді файлів форматів ppt, pps, pdf. Вони включають текстовий матеріал, нерухомі зображення (портрети, фотоматеріали, ілюстрації до художніх творів, репродукції картин), динамічні зображення (мультиплікації, анімаційні вставки, відео), аудіоінформацію. Ілюстрацій у електронному варіанті використано значно більше, ніж у друкованому виданні, оскільки ілюстративний матеріал ефективніше впливає на відчуття учнів. *Навчальне відео* подано у форматах AFI або FLF тривалістю 3-5 хв.

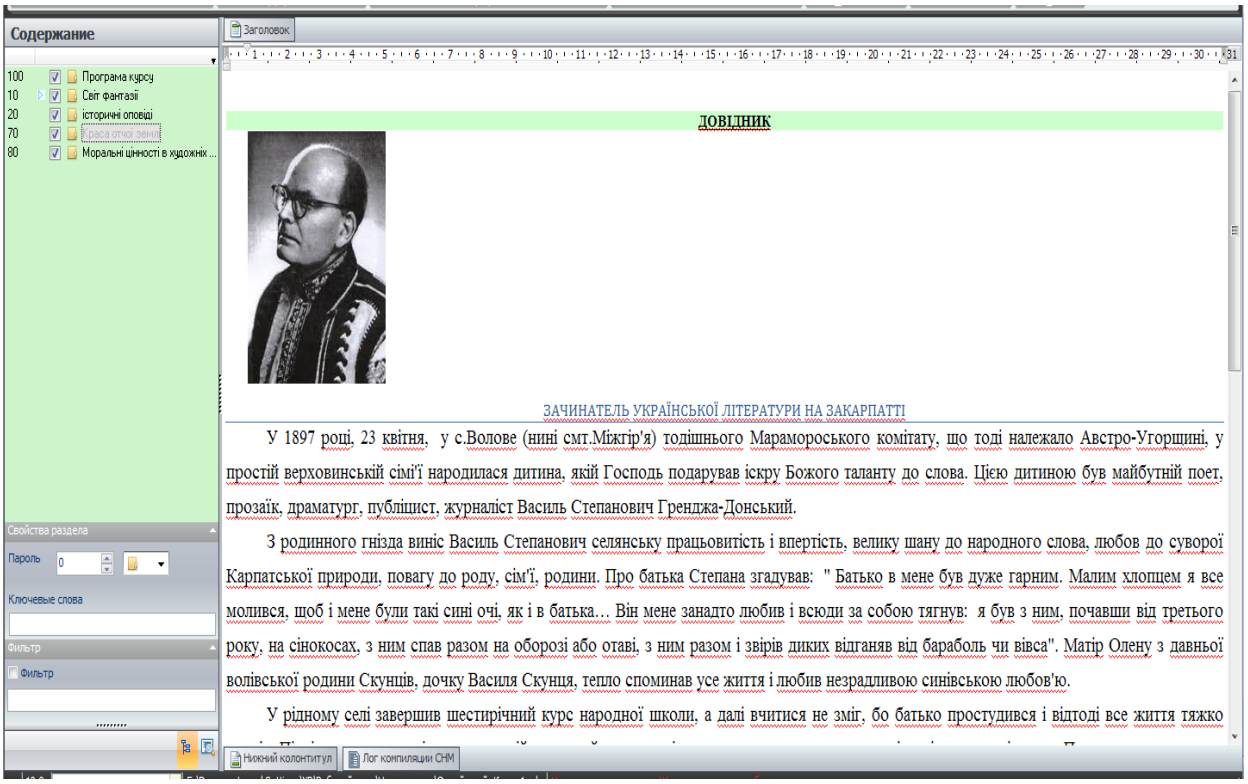

Рис.3.5. Довідник ЕП

Для перегляду презентацій вибираємо відповідний розділ, тему уроку і натискаємо кнопку у правому фреймі – “Презентації”, після чого переходимо до перегляду слайдів.

До кожного твору розроблені *завдання, тести,*які дозволять перевірити рівень засвоєння навчальних тем, розділів. Вони знаходяться у вікні “Запитання і завдання” (рис. 3.6.).

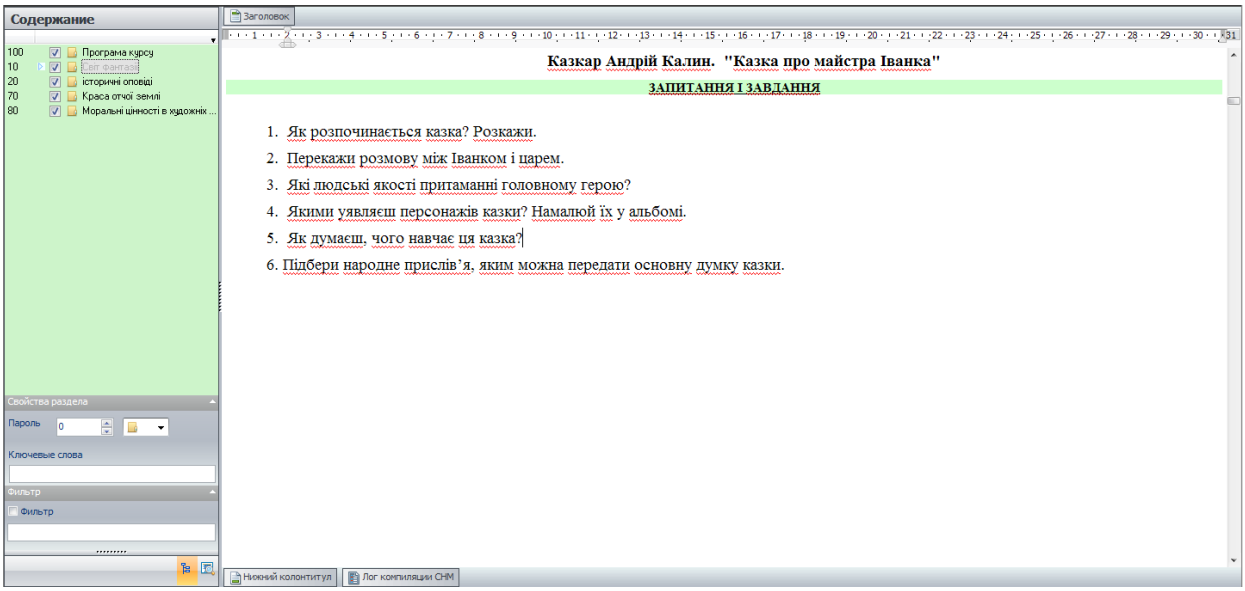

Рис.3.6. Методичний апарат на сторінці ЕП

За таким принципом організовано у електронному виданні систему додаткового тексту (рубрики “*Чи знаєш ти, що…*”, “*Для тих, хто хоче більше знати*”, “*Радимо прочитати*”, “*Літературно-мистецькі паралелі*”), яка представлена у правому фреймі як “*Додатковий матеріал*” (рис. 3.7.).

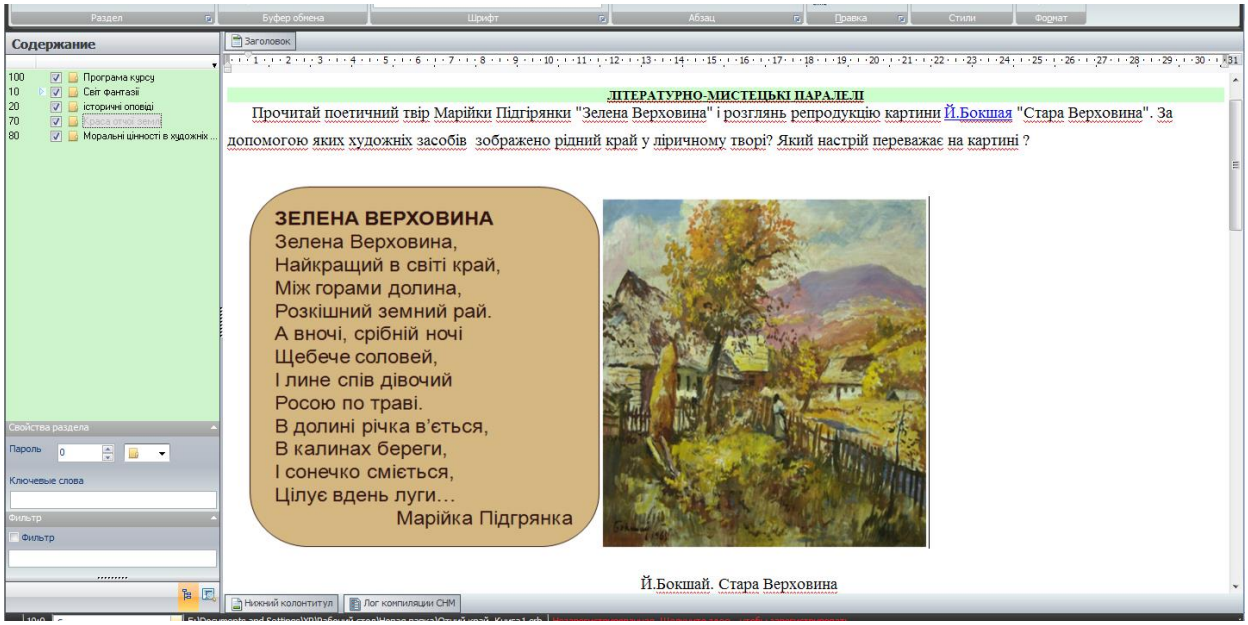

Рис.3.7. Рубрика “Літературно-мистецькі паралелі” на сторінці ЕП

Вважаємо, що використання електронного варіанта підручника з літературного краєзнавства значно урізноманітнить навчально-виховний процес, поліпшить засвоєння літературно-краєзнавчих знань, забезпечить контроль і самоконтроль, сприятиме системному прилученню до духовних скарбів Срібної Землі.

3.3. Аналіз результатів експертної оцінки змісту експериментального посібника з літературного краєзнавства

Проблема створення сучасних електронних засобів навчання, в тому числі, підручників, посібників, електронних навчальних видань пов’язана із експертною їх оцінкою. Саме за результатами експертної оцінки робляться висновки про можливість і доцільність використання електронного видання в якості засобу навчання. Без перебільшення можна сказати, що сучасні засоби навчання мають значні переваги перед друкованими виданнями. Але разом з тим, повністю замінити функції останніх, витіснити їх – не зможуть (принаймі, ще не скоро). Сьогодні їх розглядають як джерело додаткової інформації, яке

сприяє розширенню уявлень, знань про відомі раніше явища. Цим самим вони сприяють їх поглибленню та систематизації.

Для того, щоб електронне видання могло бути рекомендованим в якості навчального, необхідно здійснити експертну оцінку. Експертна оцінка ґрунтується на визначених критеріях, що розробляються на основі загальних вимог до створення електронних навчальних видань та спеціальних, які відображають конкретно дидактичні особливості реалізації завдань навчальної дисципліни (література, математика тощо) або інтегрованої сфери знань (суспільно-гуманітарного циклу, природничо-математичного тощо).

Пропоноване електронне видання з літературного краєзнавства, перед тим, як бути представленим загалу, повинно пройти відповідні стадії розробки.

Розробка і апробація електронного посібника – процес довготривалий, який здійснюється у кілька етапів. Насамперед, це етап проектування посібника, який передбачає реалізацію кількох кроків:

– визначення цілей і завдань створення електронного видання;

– планування змістового наповнення;

– структурування навчального матеріалу;

– передбачення додаткових можливостей (прогнозування діяльності). Наступний етап – етап організації, управління та моделювання. Він полягає у здійсненні пошуку оптимальних варіантів використання електронного посібника. Реалізація цього етапу охоплює такі кроки:

– забезпечення структурно-функціональних зв’язків;

– управління пізнавальною діяльністю в процесі роботи з посібником;

– моделювання ситуацій взаємодії (використання електронного посібника в залежності від цілей навчання).

Третій етап – діагностичний. Передбачає реалізацію кроків у напрямі апробації посібника:

– вибір методів діагностики;

– вибір критеріїв оцінювання якості;

– вибір груп користувачів та рівнів оцінювання.

Етап проектування та організації розкритий нами у параграфі 3.2. У цьому параграфі дещо детальніше зупинимось на третьому, діагностичному етапі.

Науковці виокремлюють особливості особливостей електронних підручників, які варто враховувати у процесі їх створення та оцінці їх якості [18; 53]. До них відносять наступні: 1) побудова навчального матеріалу за принципом багаторівневості подання інформації; це дозволяє учням рухатися за індивідуальною траєкторією навчання і в найзручнішому темпі; 2) можливість здійснення діяльнісного характеру навчання; комплексне використання в навчанні як традиційних видів навчальної діяльності, так і нових – опрацювання теоретичного матеріалу на динамічних моделях, проведення комп'ютерного експерименту, розв'язування задач в інтерактивному режимі тощо;

3) аудіовізуальне подання матеріалу включає в систему сприйняття і запам'ятовування образну й емоційну пам'ять і так суттєво впливає на формування уявлень, які займають центральне місце в образному і словесно-логічному мисленні; 4) забезпечення якісного зворотного зв'язку між суб'єктами навчання; цей зв'язок досягається завдяки інтерактивному характеру взаємодії учня (студента) із середовищем електронного підручника і наявності автоматизованої системи діагностики знань; 5) реалізація принципу інтегративності знань; електронний підручник поєднує різні компоненти системи дидактичних засобів: посібник, що містить теоретичний матеріал, задачі для його опрацювання і засвоєння; засоби для проведення комп'ютерного експерименту; тестові завдання для різних видів контролю якості знань. З іншого боку, електронний підручник цілком природно інтегрує навчальні ресурси, подані в електронній формі, зокрема й ресурси глобальної мережі Internet. Це створює сприятливі умови для швидкого оновлення й модифікації представленого в підручнику навчального матеріалу, динамічного збагачення його новим змістом відповідно до рівня сучасної науки, а також до змін у стандартах освіти.

Проведення експертизи електронних дещо відрізняється від експертизи друкованих видань. Аналіз електронного посібника здійснюється за допомогою

різних методів. Узагальнення підходів до класифікації методів аналізу уможливлює виокремлення таких із них:

1) *традиційні*, що включають рецензування, порівняльний огляд, історико-порівняльний аналіз, вивчення думки тих, хто користується навчальними книгами (відкрите анкетування, інтерв'ювання, загальне опитування); *теоретико-аналітичні* (визначення рівня наукової і професійної точності книжки, перевірка відповідності підручника навчальній програмі, системно-структурні, частково-аспектні, вузькофункціональні, статистичні) (Бейлісон В);

2) теоретичні методи: *описовий* (аналіз одного підручника під певним кутом зору. Наприклад, характеристика методичної системи, реалізація розвивальної функції); *порівняльний* (аналіз старих і нових підручників, альтернативних вітчизняних і зарубіжних); *матричний аналіз* як особливий вид аналізу тексту, дозволяє виявити кількість і побудову його елементів та залежність між ними); методи оцінювання власне підручника; емпіричні методи (спостереження та опитування вчителів і учнів, які користуються даним підручником. *Анкетне опитування вчителів*, які працюють за даним підручником, – перевірений метод дослідження якості навчальної книги, але непоодинокі випадки, коли вчитель негативно оцінює книжку лише з тих міркувань, що звик працювати за старим підручником, не хоче вникати у нюанси й тонкощі нових методичних підходів. *Опитування учнів* дозволяє виявити їхню думку про якість, доступність підручника, пропозиції щодо удосконалення змісту і структури, способи роботи з даним видом навчальної літератури (Я. Кодлюк);

3) метод експериментальної перевірки у школі. До педагогічного експерименту як методу аналізу шкільної навчальної літератури висуваються певні вимоги: створення необхідних умов діяльності, постійний контроль за дотриманням педагогами методичних підходів, що випливають із концепції підручника; коректна статистична обробка даних та їх об'єктивна інтерпретація (О. Жосан).

4) експертиза як метод оцінки якості навчальних видань. Експертиза буває чотирьох видів: наукова експертиза (НАН України), психолого-

педагогічна експертиза (НАПН України), незалежна експертиза (науково-педагогічні працівники, методисти, вчителі відповідного рівня), апробація (вчителі вищої категорії, учні, батьки) (О. Жосан).

Таким чином об'єктивна оцінка електронного підручника може бути отримана лише шляхом глибокого теоретичного аналізу та експериментальної перевірки у навчальному процесі. У нашому експериментальному дослідженні ми обмежимося апробацією. Для її проведення необхідно було виокремити систему показників за визначеними критеріями, здійснити оцінку і статистично обробити отримані дані.

Під комплексною оцінкою якості електронних засобів навчання розуміється оцінка їх якості за сукупністю параметрів: змістовних, техніко-технологічних, дидактичних, методичних і дизайн-ергономічних. У кожному з визначених параметрів виокремлюються показники, які дозволяють провести експертну оцінку якості електронних засобів навчання (ЕЗН) як з урахуванням задоволеності споживача так і структурного забезпечення процесу.

В якості критеріїв оцінки посібника ми обираємо комплексні, до яких відносимо:

– критерій структурно-функціональної системи (стандартизований кожний елемент курсу щодо форми подання його змісту, тобто відповідність певному шаблону);

– критерій дидактичної оцінки (зміст повинен відповідати сучасному стану розвитку науково-технічного прогресу);

– критерій методичної експертизи (дидактична оцінка елетронних навчальних видань та оцінка методики навчання з їх використанням).

В оцінці якості розробленого нами електронного посібника з літературного краєзнавства опиратимемось саме на них. Окрім того, використовуючи їх для проведення експертизи, ми конкретизуємо їх для споживачів різних рівнів: учнів; викладачів, студентів-майбутніх вчителів мови і літератури; методистів інституту післядипломної педагогічної освіти.

Обґрунтовуючи критерії оцінювання якості електронного посібника з літературного краєзнавства для проведення попередньої оцінки нами були визначені у кожній групі критеріїв показники, кількісна і якісна оцінка яких дає уявлення про повноту представлення досліджуваної ознаки у кожному із визначених напрямів (критеріїв). Для учителів ці показники були адаптовані таким чином, щоб були максимально зрозумілими. Сукупність показників представляємо за трьома блоками оцінки: технологічним, дидактичним, методичним.

Технологічна оцінка якості ЕПЛК.

1. *Системності й логічної зв'язаності* подання навчального матеріалу в ЕЗН. Вимога передбачає об'єднання матеріалу як компонентів єдиної системи, пов'язаної загальною і спільною метою. Компоненти системи пов'язані між собою логічно.

2. *Комп'ютерної візуалізації* навчальної інформації, що пропонується ЕПЛК. Вимога припускає реалізацію можливостей сучасних засобів відображення інформації – комп'ютерів, мультимедіа проекторів, засобів віртуальної реальності й можливостей сучасного програмного забезпечення.

3. *Структурно-функціональної зв'язаності* подання навчального матеріалу в ЕПЛК. Ця вимога передбачає групування матеріалу у функціональні блоки, які в єності забезпечують стуктурованість і взаємозв'язок між блоками, змістовими компонентами, навчальними елементами конкретного блоку.

Дидактична оцінка якості ЕПЛК. ЕПЛК повинні відповідати стандартним дидактичним вимогам, що пропонуються до навчальних видань. Дидактичні вимоги відповідають специфічним закономірностям навчання й, відповідно, дидактичним принципам навчання. Традиційні до ЕПЛК, що реалізовані на новому якісному рівні, можуть бути визначені такі дидактичні вимоги:

4. *Науковості* навчання з використанням ЕПЛК означає необхідність забезпечення достатньої глибини, коректності й наукової достовірності представлення змісту навчального матеріалу, із урахуванням останніх наукових досягнень.

5. *Змістової наповненості* – відповідність навчальним планам і програмам, реалізація цілей (освітніх, виховних, розвивальних) і завдань; чіткість у визначенні знань, умінь і навичок.

6. *Доступності* навчання, що здійснюється за допомогою ЕПЛК, означає необхідність визначення ступеню теоретичної складності й глибини вивчення навчального матеріалу відповідно віковим та індивідуальним особливостям тих, хто навчається.

Крім традиційних дидактичних вимог до ЕП пред'являються й специфічні дидактичні вимоги, обумовлені використанням переваг сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій у створенні й функціонуванні ЕПЛК.

7. *Адаптивності*: мається на увазі пристосовність ЕПЛК до індивідуальних можливостей того, хто навчається. Вона означає пристосування, адаптацію процесу навчання до рівня знань і вмінь, психологічних особливостей того, хто навчається. Розрізняють три рівні адаптації ЕПЛК. Першим рівнем адаптації вважається можливість вибору тим, хто навчається, найбільш зручного для нього індивідуального темпу вивчення матеріалу. Другий рівень адаптації має на увазі діагностику стану того, хто навчається, на підставі результатів якої, в подальшому пропонується зміст і методика навчання. Третій рівень адаптації базується на відкритому підході, що не припускає класифікації ймовірних користувачів і полягає в тому, що автори програми прагнуть розробити якнайбільше варіантів її використання для якомога більшого контингенту тих, хто навчається.

8. *Інтерактивності* навчання, що означає, наявність в процесі навчання взаємодії того, хто навчається з ЕПЛК. Останні повинні забезпечувати інтерактивний діалог і сугестивний зворотний зв'язок. Важливою складовою частиною організації діалогу є реакція ЕПЛК на дії користувача. Сугестивний зворотний зв'язок дозволяє здійснювати контроль і коректувати того, хто навчається, видавати рекомендації з їх подальшої роботи, здійснювати постійний доступ до довідкової інформації. При контролі з діагностикою

помилок за результатами навчальної роботи, сугестивний зворотний зв'язок видає результати аналізу роботи з рекомендаціями з підвищення рівня знань.

Методична оцінка якості ЕПЛК. З дидактичними вимогами до ЕПЛК тісно пов'язані методичні вимоги. Методичні вимоги до інформаційних ресурсів освітніх порталів вимагають урахування своєрідності й особливості конкретної предметної галузі, на яку розраховані ЕПЛК, специфіки відповідної науки, її понятійного апарату, особливості методів дослідження її закономірностей; можливостей реалізації сучасних методів обробки інформації й методології реалізації освітньої діяльності. ЕПЛК у складі освітніх порталів повиннен задовольняти нижченаведеним методичним вимогам.

9. У зв'язку з різноманіттям реальних технічних систем і пристроїв, а також складністю їхнього функціонування пред'явлення навчального матеріалу в ЕПЛК має будуватися з опорою на взаємозв'язок і взаємодію понятійних, образних і діючих компонентів мислення. Він повинен бути спрямованим на *розвиток інтелектуального потенціалу* того, хто навчається: при роботі з ЕПЛК злійснюється формування різноманітних стилів мислення (алгоритмічного, наочно-образного, рефлексивного, теоретичного), уміння приймати раціональні або варіативні рішення в складних ситуаціях, уміння з обробки інформації (на основі використання систем обробки даних, інформаційно-пошукових систем, баз даних тощо).

10. ЕПЛК повинен надавати навчальну можливість різноманітних контрольованих тренувальних дій з метою поетапного підвищення рівня абстракції знань тих, хто навчається, на рівні засвоєння, достатнього для здійснення алгоритмічної й евристичної діяльності.

У ході експертизи щодо дидактичних і методичних властивостей ЕПЛК повинна проводитися оцінка розкриття й повноти основних особливостей ЕПЛК, що сприяють: досягненню педагогічного ефекту, підвищенню результативності навчання, відповідності ЕПЛК психологічним принципам і вимогам (наприклад, віковим особливостям та інтересам того, кого навчають), варіативності навчання.

Використовуючи визначені критерії для проведення експертизи (апробації), варто конкретизувати їх для споживачів різних рівнів: учнів; викладачів, студентів-майбутніх вчителів мови і літератури; методистів інституту післядипломної педагогічної освіти. На першому етапі апробації до участі в експертизі долучалися вчителі мови і літератури загальноосвітніх закладів Свалявського району. В апробації брали участь 12 учителів (районне методоб'єднання). Після роботи з посібником вчителям запропонували лист оцінювання (див. таблицю 1).

У листі виділені три групи показників оцінки якості посібника: технологічний блок (який відображає структурно-функціональну складову посібника, характеризує ступінь зручності використання посібника, комфортність у роботі з ним); дидактичний (який характеризує змістову наповненість посібника, структурованість матеріалу тощо); методичний (характеризує оцінку посібника з точки зору його можливостей для розвитку учнів тощо). У кожній групі виокремлюються кокретні показники – індикатори, які оцінюються вчителями за п'ятибальною шкалою (оцінка, яка виставляється, обводиться кружечком).

Таблиця 1

ЛИСТ ОЦІНЮВАННЯ

якості електронного посібника з літературного краєзнавства

№	**Показники (для оцінки якості ЕПЛК)**	**Оцінки**
	Технологічний блок	
1.	Допомагає швидко знайти потрібну інформацію	1 2 3 4 5
2.	Раціонально поєднує текст, графіку, аудіо, відео, анімацію	1 2 3 4 5
3.	Дозволяє розширювати, доповнювати його новими розділами й темами	1 2 3 4 5
	Дидактичний блок	
4.	Відображення сучасних поглядів у педагогічній науці, досягнень у науковому прогресі	1 2 3 4 5
5.	Повнота представленої інформації (наявність текстів різних призначень)	1 2 3 4 5
6.	Зв'язок навчання з життям	1 2 3 4 5

7.	Доступність (врахування вікових особливостей)	1 2 3 4 5
	Методичний блок	
8.	Забезпечує миттєвий зворотній зв'язок	1 2 3 4 5
9.	Розвиток інтелектуального потенціалу	1 2 3 4 5
10.	Дозволяє перевірити знання з конкретного розділу	1 2 3 4 5

Для аналізу результатів використовуємо процедуру, аналогічну до тієї, що застосовується у роботі авторів Г. Гунди та В. Сагарди [62]. Для оцінки результатів апробації використовуємо загальний – інтегрований показник, який характеризує суму показників, що відповідають оцінкам окремих якостей посібника. Кількісний показник ЗПО дозволяє виділити кілька рівнів оціни якості посібника.

Якщо ЗПО знаходиться між 10 та 19,9 балів, вважаємо, що це відповідає дуже низькій якості посібника.

Якщо ЗПО знаходиться між 20 та 29,9 балів – рівень оцінки низкий.

Якщо ЗПО знаходиться між 30-39,9 балів – рівень оцінки середній.

Якщо ЗПО знаходиться між 40-50 балів – рівень оцінки високий.

Щоб знайти рівень оцінки якості неодхідно знайти суму показників кожного опитуваного, ці суми додати і поділити на кількість опитуваних.

Обробка результатів оцінювання якості ЕПЛК учителями дасть можливість для кількісної оцінки якості електронного посібника з літературного краєзнавства, хоч ми свідомі того, що вони не відображатимуть всієї глибини аналізу, якому необхідно піддати посібник перед тим, як представити його широкому загалу користувачів.

За результатами підрахунків з’ясувалося що для ЕПЛК ЗПО=39,2 – відповідає середньому рівню. Поелементний аналіз оцінки кожного показника (індикатора) дозволив з’ясувати, що найменшу оцінку отримав такий показник методичного блоку, як розвиток інтелекту (3,5) та показник дидактичного блоку – зв’язок навчання з життям (3,3).

Контент-аналіз дав можливість з’ясувати, що індикатор – розвиток інтелектуальних здібностей – інтегрований показник пізнавальної діяльності учнів, не зовсім був зрозумілим для вчителів: багато з них не розуміли, які саме

якості маються на увазі, і тому у подальшому слід буде змінити цей показник на більш чіткіший, зрозуміліший. Не зовсім високої оцінки отримав індикатор – зв'язок навчання з життям, оскільки для вчителів було не зовсім зрозумілим, що мається на увазі. У подальшому варто буде подумати над тим, щоб зв'язок навчання з життям проглядався у посібнику більш виразніше.

Таким чином, апробація електронного посібника з літературного краєзнавства передбачала розробку програми апробації, яка охоплювала: визначення критеріїв оцінки, виготовлення листів для опитування, проведення кількісної і якісної оцінки результатів. Аналіз результатів опитування вчителів-предметників української мови і літератури (12 чоловік) дозволяють зробити висновки про те, що в цілому, ЕПКЛ отримав схвальну, позитивну оцінку. У подальшому необхідно буде чіткіше прописати індикатори у діагностичній програмі та підсилити у посібнику таку складову його змісту, як зв'язок навчання з життям.

Наступний етап у експериментальному дослідженні полягатиме у проведенні експеризи, тобто оцінці якості підручника різними користувачами.

Висновки до розділу 3

У третому розділі – "Використання в сучасній школі історичного досвіду розвитку змісту шкільного літературного краєзнавства "– обґрунтовано шляхи реалізації змісту літературного краєзнавства; висвітлено дидактичні засади розробки змісту навчального видання; подано результати експертної оцінки змісту посібника з літератури рідного краю. Основні положення, викладені у третьому розділі дисертації, знайшли відображення у публікаціях [169; 171; 172; 173; 174; 175; 176].

1. У розділі доведено, що процес реалізації змісту літературного краєзнавства у школі може успішно здійснюватися за допомогою розробленої чотирьохкомпонентної структурної системи. Сформульовано концептуальні положення, які визначають структуризацію змістового блоку схеми. Встановлено, що ефективність літературно-краєзнавчої діяльності забезпечує технологічний блок, який передбачає раціональне поєднання традиційних

методів навчання із інноваційними технологіями на уроках української мови і літератури (окремі уроки літератури рідного краю) та у позакласній та позашкільній роботі.

2. Обгрунтовано дидактичні засади розробки сучасного посібника з літератури рідного краю, які визначили найважливіші принципи формування та структурування літературно-краєзнавчого змісту, окреслили функції навчального видання та реалізацію у двох варіантах – традиційному (паперовому) і електронному. Зміст розробленого навчального видання спрямований на комплекне засвоєння системи літературно-краєзнавчих знань, розвиток загальнопізнавальних навичок учнів, формування гуманістичного світогляду, утвердження загальнолюдських цінностей на основі творів рідного письменства.

3. Результати аналізу експертної оцінки змісту посібника дозволяють констатувати, що його розроблено згідно сучасних положень теорії підручникотворення, зміст навчального видання забезпечує реалізацію інформаційної, координуючої, технологічної функцій, основний текст подано логічно завершеними структурними блоками, вдало продумана система як основного, так і позатекстового компонентів.

У подальшому необхідно буде більш чіткіше прописати індикатори у діагностичній програмі (розвиток інтелектуального потенціалу) та підсилити у посібнику таку складову його змісту, як зв’язок навчання з життям. Наступний етап у експериментальному дослідженні полягатиме у проведенні експеризи, тобто оцінці якості підручника різними користувачами (учнями, вчителями, методистами).

ВИСНОВКИ

Розвиток літературного краєзнавства у школах Закарпаття кінця XIX – початку XXI століття досліджено на основі широкого фактичного матеріалу, відображеного у наукових працях про розвиток педагогічної думки у краї, архівних матеріалах, навчальних програмах, підручниках, періодичних виданнях досліджуваного періоду.

1. У дисертації простежено ґенезу змісту літературного краєзнавства на прикладі шкільництва Закарпаття кінця XIX – початку XXI століття у контексті освітньої політики урядів Австро-Угорської монархії, Чехословацької республіки, гортіївської Угорщини, СРСР, незалежної України. Виокремлено й охарактеризовано п’ять етапів, кожен з яких позначений відповідними тенденціями (кінець XIX ст. – початок XX ст. (до 1919 р.); 1919–1939 рр.; 1939–1944 рр.; 1945 – кінець 80-х рр. XX ст.; 90-ті рр. XX ст. – 2011 р.), окреслено розвиток змісту за провідними напрямами: громадянсько-патріотичним, історико-культурним, фольклорно-народознавчим, морально-ціннісним.

Перший етап (кінець XIX ст. – початок XX ст. (до 1919 р.)) – впровадження елементів літературного краєзнавства у шкільництво краю, розвиток літературно-краєзнавчого змісту у релігійно-християнській парадигмі. В основі змісту літературного краєзнавства лежали ідеї любові до рідного краю, засвоєння моральних орієнтирів, історії, побуту, звичаїв, традицій, фольклорної спадщини.

Для другого етапу (1919 –1939 рр.) характерним було інтенсивне збагачення змістових напрямів. Літературне краєзнавство набуває системного характеру і розглядається як важливий засіб розвитку духовності учнів, формування національної свідомості та патріотизму. Літературно-краєзнавчий зміст ґрунтується на принципах: зв’язку навчання з життям, сезонності, локальності, концентричності, а також врахування вікових особливостей учнів. Основи шкільного літературного краєзнавства були закладені працями видатних педагогів міжвоєнного періоду: Ф. Агія, А. Волошина, В. Бірчака, Ю. Боршоша-Кум’ятського, В. Гренджі-Донського, К. Заклинського,

О. Маркуша, Ю. Ревая, М. Микити, І. Панькевича, Марійки Підгірянки, В. Поповича, П. Яцка.

Третій етап (1939–1944 рр.) позначений, з одного боку, розвитком і збагаченням історико-культурного, фольклорного, громадянсько-патріотичного і морально-ціннісного напрямів у контексті християнсько-націоналістичного виховання, а з іншого боку – вилученням україномовних творів, домінування у змісті літературного краєзнавства художніх текстів російськомовних письменників Підкарпаття.

Четвертий етап (1945–кінець 80-х рр. ХХ ст.) був підпорядкований ідейно-політичним принципам комуністичного виховання, літературне краєзнавство втрачає національну суть, що у свою чергу спотворює розвиток змісту та зумовлює подальше трансформування аналізованої педагогічної категорії. Збагачуються головним чином фольклорний та історико-культурний напрям. Важливе значення для розвитку шкільного літературного краєзнавства мала діяльність педагогів, письменників, фольклористів: І. Гурдзана, Л. Дем'яна, П. Лінтура, С. Мишанича, П. Пойди, І. Сенька, О. Улинця, І. Чендея, Ю. Чорі.

П'ятий етап (з 90-х рр. ХХ ст. – 2011р.) пов'язаний із розбудовою національної системи освіти. Зміст літературного краєзнавства ґрунтується на принципах гуманізації, націоналізації, демократизації, ціннісних орієнтирах і позначений відновленням провідних напрямів, спрямованих на розвиток високих патріотичних почуттів, духовності, моральності, бережливого ставлення до історико-культурних і природних багатств краю. Важливі краєзнавчі, науково-методичні праці належать С. Жупанину, Н. Ребрик, І. Сеньку, І. Хланті, П. Ходаничу. Найбільш відданими справі вивчення літератури рідного краю є вчителі Г. Рекіта-Пазуханич, О. Кельбас, Н. Келемен-Попша, М. Фенцик, О. Фенцик та інші.

2. Аналіз джерельної бази дослідження доводить, що літературне краєзнавство вітчизняні і зарубіжні педагоги (Я. Коменський, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервег, Г. Сковорода, О. Духнович, К.Ушинський, Дж. Дьюї, С. Русова) трактували як: один із провідних напрямів національно-патріотичного виховання; дієвий фактор формування народотворчих якостей –

етнічної свідомості, самосвідомості, гідності, честі; важливий чинник виховання кращих морально-ціннісних рис особистості. Теоретичні засади нашого дослідження детермінували: визначення шкільного літературного краєзнавства як регіонального системного структурного компонента сучасної літературної освіти учнів, спрямованого на комплексне ознайомлення учнів із творчістю та культурно-літературним життям рідного краю; виокремлення важливих складових дидактичної категорії – мети, завдань, змісту; принципів: поліпарадигмальних, класичних дидактичних вимог, специфічних, зумовлених особливостями викладання літератури рідного краю.

3. Дослідження шкільних програм, за якими працювали школи Закарпаття протягом окресленого періоду, дає можливість констатувати: у 20–40-х рр. XX ст. програми для народних, горожанських (неповних середніх) шкіл і гімназій будувалися на краєзнавчому принципі, який передбачав добір дидактичного матеріалу за територіальною ознакою; в основу розробки змісту літературного краєзнавства було покладено етнічну ідею та родинне виховання; при укладанні програм педагоги керувалися принципами взаємозв'язку навчального матеріалу із довкіллям, природовідповідності, народності, гуманізму, антропоцентризму; у 90-х рр. XX ст. творчою інтелігенцією розроблені спеціальні програми з літературного краєзнавства для загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття; літературно-краєзнавчий матеріал у змісті програм підпорядкований принципам науковості, історизму, послідовності, систематичності.

У процесі дослідження встановлено, що літературно-краєзнавчий зміст найповніше знайшов вираження у написаних підручниках. Їх аналіз дає підстави для висновку: навчальні книги з літературного краєзнавства у шкільництві Закарпаття є самобутнім педагогічним явищем; мають велике пізнавальне і виховне значення,орієнтовані на патріотичне, естетичне, екологічне, моральне, трудове виховання; у підручниках знайшла втілення ідея діалектичної єдності етнічного, національного, загальнолюдського; морально-ціннісні орієнтири, визнання пріоритету людини, її особистісних якостей; основними критеріями в доборі текстів з літературного краєзнавства є

естетична вартісність, виховна спрямованість та відповідність пізнавальним можливостям учнів.

4. Вивченню літературного краєзнавства в навчальних закладах Закарпаття сприяла система методів, прийомів та форм роботи. Пріоритетними на кожному із виділених етапів були: кінець XIX ст. – початок XX ст. – репродуктивні методи літературно-краєзначої діяльності; 1919–1939 рр. – дослідницький, концентраційний, проектний методи, драматизація, театралізація, літературний гурток, святкування ювілейних дат відомих художників слова; 1939–1944 рр. – бесіда, розповідь, декламація; 1945 – кінець 80-х рр. XX ст. – позакласні та позанавчальні форми: літературні гуртки, екскурсії, краєзнавчо-туристичні естафети, літературно-краєзнавчі кутки, зустрічі школярів із літераторами, відзначення ювілеїв письменників і культурно-освітніх діячів Закарпаття; з 90-х рр. XX ст. – уроки літератури рідного краю (урок-вивчення фольклорного багатства краю, урок-огляд життя і творчості письменника, урок-літературна композиція, урок-інсценізація, урок-конференція, урок-дослідження, урок-подорож у просторі і часі, урок-узагальнення і систематизація вивченого тощо); позакласна робота (пошукова літературно-краєзнавча діяльність, гуртки, музеї, факультативи); використання інноваційних технологій навчання.

5. Здійснене дослідження дозволило спроектувати схему реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасній школі, яка: детермінована на комплексне засвоєння системи літературно-краєзнавчих знань на уроках української літератури, формування на цій основі особистісного ставлення до культури рідного краю; побудована згідно сучасних методологічних підходів – цілісного, системного, синергетичного, культурологічного, особистісно-орієнтованого, діяльнісного; характеризується єдністю компонентів: цільового (конкретизованого відповідно до мети і завдань), методологічного (принципів і підходів), змістового (змісту літературного краєзнавства на рівні навчального матеріалу), технологічного (методів, прийомів, засобів, форм, інноваційних технологій); передбачає використання місцевого матеріалу під час проведення урочної, позакласної і позашкільної роботи.

6. За результатами проведеного дослідження сконструйовано зміст сучасного посібника з літератури рідного краю для 5 класу загальноосвітніх шкіл Закарпаття (на матеріалах навчальних книг, антологій, художніх видань з літературного краєзнавства, виданих на Закарпатті впродовж досліджуваного періоду).

Основний текст експериментального навчального видання подано у двох варіантах (традиційному і електронному), структуровано за чотирма розділами: “Світ фантазії”, “Краса отчої землі”, “Історичні оповіді про минуле рідного краю”, “Я і світ ”. Посібник спрямований на реалізацію інформаційної, розвивальної, виховної, моделюючої, технологічної функцій.

7. Проведена апробація електронного посібника з літературного краєзнавства передбачала розробку програми апробації, яка охоплювала: визначення критеріїв оцінки, виготовлення листів для опитування, проведення кількісної і якісної оцінки результатів. Експертна оцінка якості електронного посібника з літературного краєзнавства здійснювалась за параметрами: технологічним, дидактичним, методичним.

Для оцінки результатів апробації використано загальний – інтегрований показник, який характеризує суму показників, що відповідають оцінкам окремих якостей посібника. На основі кількісного показника ЗПО (загальний показник оцінки) виділено кілька рівнів: низький, достатній, середній, високий. За результатами підрахунків вдалося з’ясувати, що для ЕПЛК (електронного посібника з літературного краєзнавства) ЗПО=39,2 – відповідає середньому рівню. Аналіз результатів опитування вчителів української мови і літератури дозволяють зробити висновки про те, що в цілому, ЕПЛК отримав схвальну, позитивну оцінку.

Проведене дослідження не претендує на повне і всебічне розкриття всіх аспектів проблеми. Перспективними напрямами подальших наукових педагогічних студій вважаємо такі:створення комплексу необхідного методичного забезпечення уроків літератури рідного краю у загальноосвітній школі; глибокий аналіз літературно-краєзнавчої підготовки студентів у педагогічних коледжах, вищих навчальних закладах Закарпаття; аналіз шляхів

реалізації літературного краєзнавства у країнах європейського освітнього простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абкарович К. О Учебномь плані и Инструкціях / К. Абкарович // Народна школа. – 1942/43. – Ч.5. – С.114 – 116.

2. Агій Ф. Навчання краєзнавства / Ф. Агій // Наша школа. – 1936. – Ч. 1. – С. 6 – 10.

3. Агій Ф. Народнђ школы на выставђ сучаснођ культуры в Брнђ / Ф. Агій // Учитель. – 1928. – Ч. 8 – 10. – С. 257 – 261.

4. Агій Ф. Научованя родного язика / Ф. Агій // Учитель. – 1924. – Ч. 7–8. – С.109 – 122.

5. Агій Ф. Національне виховання / Ф. Агій // Учитель. – 1930. – Ч. 7 – 10. – С. 118 – 119.

6. Агій Ф. Патріотичне воспитанє через историю и спів / Ф. Агій // Учитель. – 1923. – Ч. 5 – 6. – С. 122 – 134.

7. Агій Ф. Педагогічна методологія / Ф. Агій // Учитель. – 1926. – Ч. 7–10. – С. 165 – 169.

8. Агій Ф. Стиль / Ф. Агій // Учитель. – 1925. – Ч. 3 – 4. – С. 69 – 77.

9. Алиськевич А. Дещо про условія правильного розвитка нашого школьництва / А. Алиськевич // Учитель. – 1921. – Ч. 4. – С. 49 – 53.

10. Алиськевич А. Типи шкіл. Якої школи нам треба / А. Алиськевич // Учитель. – 1920. – Ч. 4. – С. 36 – 39.

11. Андрела Л.В. Сходинка до вдосконалення / Л. В. Андрела // Слово вчителя. – 2013. – № 8. – С. 6.

12. Башманівська Л. А. Формування художніх смаків учнів основної школи у процесі вивчення літератури рідного краю : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02 / Башманівська Любов Андріївна. – Житомир, 2004. – 216 с.

13. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования / В. Г. Бейлинсон. – М. : Книга, 1986. – 238 с.

14. Берегівська українська гімназія : матеріали науково-практичної конференції / упоряд. В. Худанич. – Ужгород : Ґражда, 1997. – 120 с.

15. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем / В. П. Беспалько. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – 204 с.

16. Беспалько В. П. Теория учебника : дидактический аспект / В. П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.

17. Біксей Е. П. Вечір фольклору / Е. Біксей // Закарпатська правда. – 1990. – № 159. – С. 4.

18. Білоусова Л. І. Науково-практичні аспекти створення і впровадження електронного підручника для вищої школи [Електронний ресурс] / Л. І. Білоусова, Л. Е. Гризун. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/. – Загол. з екр. – Мова укр.

19. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Руси / Володимир Бірчак. – 2-ге вид., доп. – Ужгород : Школьная помощь, 1937. – 188 с.

20. Бірчак В. Руська читанка для II. клясы гимназійноі и горожаньских школ / Володимир Бірчак . – Прага : Накладом Державного Видавництва, 1922. – 168 с.

21. Бірчак В. Руська читанка для III класи гимназійноі и горожаньских школ / Володимир Бірчак . – Прага : Накладом Державного Видавництва, 1922. – 296 с.

22. Бірчак В. Руська читанка для IV класи гимназійноі и горожаньских школ / Володимир Бірчак. – Прага : Накладом Державного Видавництва, 1928. – 276 с.

23. Бобровець В. Материнский языкь и литературна творчость / В. Бобровець // Літературна неділя. – 1942. – Ч.7. – С. 67 – 71.

24. Бондаренко Т. Є. Формування національної свідомості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі краєзнавчої роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Т. Є. Бондаренко. – К., 2008. – 20 с.

25. Бондаренко Т. Є. Шкільне краєзнавство у змісті історії педагогіки України / Тетяна Євгеніївна Бондаренко // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: зб. наук. праць Кам’янець – Подільського держ. пед. університету. – Серія соціально-педагогічна. – Т.2. – Вип. 3. – Кам’янець-Подільський : Абетка Нова, 2002. – С. 89 – 94.

26. Боршош Ю. Возбужденя любви к своєй отчині в народной школі / Юлій Боршош // Учитель. – 1924. – Ч.9 – 19. – С.157 – 158.

27. Боршош-Кум'ятський Ю. Як заохотити молодіж до збирання народної поезії / Ю. Боршош- Кум'ятський // Учитель. – 1927. – Ч. 89. – С. 295 – 298.

28. Бочек С. Бесіда учителя в школі / С. Бочек // Учитель. – 1927. – Ч. 3. – С. 109 – 112.

29. Бугрій В. С. Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах північно-східної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В. С. Бугрій. – Житомир, 2006. – 20 с.

30. Бугрій В. С. Розвиток системи шкільного краєзнавства в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.) : дис. … доктора пед. наук : 13.00.01 / Бугрій Володимир Станіславович. – Суми, 2012. – 559 с.

31. Валецька Т. М. Методичні рекомендації до структури і змісту електронних видань / Тетяна Михайлівна Валецька – Чернівці : Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, 2012. – 19 с.

32. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підручник для педагогів / Г. Ващенко. – К. : Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1997. – 410 с.

33. Верольский Ю. Б. Литературное краеведение как фактор эстетического воспитания учащихся 4-7 классов средней школы : автореф. дис. на соискание учен. степеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики" / Ю. Б. Верольский. – М., 1971. – 21 с.

34. Виклик для України : розробка рамкових основ змісту (національного курикулуму) загальної середньої освіти для XXI століття: матеріали всеукр. наук. - практ. конф. (Київ, 26 – 27 червня 2007 р.) / АПН України, Директорат програм розвитку освіти, Міністерство освіти і науки України. – К. : Ексоб, 2007. – 428 с.

35. Войтова Л. В. Розвиток шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України (20 – 30-ті роки XX століття) : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. В. Войтова. – К., 2010. – 22 с.

36. Волинець І. М. Методика вивчення літературного краєзнавства в курсі зарубіжної літератури у старших класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Теорія і методика навчання (зарубіжна література)” / І. М. Волинець. – К., 2008. – 28 с.

37. Волинський В. П. Теоретичні основи створення електронних підручників / В. П. Волинський // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : РРВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 7. – С. 28 – 30.

38. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Наталія Павлівна Волкова. – 2-ге вид., перероб., допов. – К. : Академвидав, 2007. – 616 с.

39. Волошин А. Азбука угро-руськаго и церковно-славянского чтенія / Августин Волошин. – Унгвар : Уніо, 1908. – 110 с.

40. Волошин А. Бесіда голови Педагогічного товариства на ІІ загальному з'їзді / Августин Волошин // Подкарпатська Русь. – 1926. – Ч.6. – С.130 – 132.

41. Волошин А. Вступ до організації народного школьництва в республіці Чехословацкой / Августин Волошин. – Ужгород : Школьная помощь, 1932. – 23 с.

42. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій / Августин Волошин. – Ужгород : Уніо, 1931. – 88 с.

43. Волошин А. Мала читанка для ІІ и ІІІ класы народных школ / Августин Волошин. – Ужгород : Уніо, 1925 – 125 с.

44. Волошин А. Материнскій языкь вь народной школѣ / Августин Волошин // Мѣсяцословь на 1903. годь, имеющій дней 365. – Унгварь : Акц.общ. уніи, 1903 – 142 с.

45. Волошин А. Наука стилизаціи для IV, V. И VI клас народних школ / Августин Волошин. – Ужгород : Виктория, 1923. – 47 с.

46. Волошин А. Педагогіка і дидактика (На правах рукопису) / Августин Волошин. – Ужгород. – 1935. – 79 с.

47. Волошин А. Педагогічна методологія. Кн. І. Методологія навчання / Августин Волошин. – Прага : Пробоєм, 1943. – 208 с.

48. Волошин А. Читанка для угро-руськои молодежи. Часть перва для низших классов народных школ / Августин Волошин. – Унгвар, 1908. – 255 с.

49. Волошин А. Читанка для IV и V школьных роков народних школ. Часть II / Августин Волошин. – Ужгород : Школьная помощь, 1932. – 251 с.

50. Волошин А. Читанка для VI – VIII школьных роков народных школ. Часть III / Августин Волошин. – Ужгород : Выданя педагогічного товариства Подкарпатской Руси, 1932. – 285 с.

51. Волошина Н. Й. Наукові основи методики літератури: навч.-метод. посіб. / Н. Й. Волошина. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.

52. Вшанування пам’яті І.Сільвая // Закарпатська правда. – 1988. – № 77. – С.4.

53. Гризун Л. Е. Дидактичні основи створення сучасного комп’ютерного підручника : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Гризун Людмила Едуардівна. – Харків, 2001. – 178 с.

54. Годьмаш В. Малі академіки Мукачівської філії / В. Годьмаш // Слово вчителя. – 2004. – №7. – С.1.

55. Голомб Л. Г. Василь Пачовський. Закарпатські сторінки життя і творчості поета / Лідія Голомб. – 2-ге вид. – Ужгород : Гражда, 2009. – 146 с. – (Шкільна серія ; Вип. 6).

56. Гомоннай В. В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.) / Василь Васильович Гомоннай. – Ужгород : Закарпаття, 1992. – 291 с.

57. Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / Василь Васильович Гомоннай. – Київ – Ужгород : Радянська школа, 1988. – 168 с.

58. Гомоннай В. В. Школа та освіта Закарпаття / В. В. Гомоннай, В. В. Росул, М. І. Талапканич. – Ужгород : Госпрозрахунк. редакційно-видав. від Закарпат. комітету у справах преси та інформації, 1997. – 248 с.

59. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Гончаренко С. У. ; [гол. ред. С. Головко]. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

60. Горда М. С. Морально-етичне виховання студентів педучилища в процесі вивчення літератури рідного краю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Теорія і методика навчання” / М. С. Горда. – К., 1999. – 19 с.

61. Гуйван П. В. У затишку рідного дому / П. В. Гуйван // Закарпатська правда. – 1990. – № 96. – С.4.

62. Гунда Г.В. Інновації у підготовці фахівця в умовах класичного університету / Г. В. Гунда, В. В. Сагарда. – Ужгород : УжДУ, 2000. – 183 с.

63. Гурдзан І. Золота криниця : коломийки та пісні / Ілько Гурдзан. – Ужгород : Карпати, 1973. – 47 с.

64. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и …неопределенность / А. Н. Дахин // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2002. – № 4. – С. 22-26.

Державний архів Закарпатської області, м. Берегово

Ф. 28 Реферат освіти Підкарпатської Русі в Ужгороді, 1919–1939 рр.

оп. 2.

65. Спр. 574. Текст Конституції Чехословацької республіки, 67 арк Спр. 332. Рецензія на книгу А.Волошина “Мала читанка для II и III класы народных школ ”, 18 арк.

66. Спр. 332. Рецензія на книгу А.Волошина “Мала читанка для II и III класы народных школ ”, 18 арк.

67. Спр. 783. Рецензія на читанку “Зоря”, 2 арк.

68. Спр. 399. Програми для I-IV курсів Ужгородської учительської семінарії на 1925–1926 н.р., 58 арк

69. Учебные планы государственной гимназии на 1920–1921 уч. год, 22 арк.

70. Спр.19. Розпорядження з дня 26 серпня 1921р. (ч. 12478) “О собираню народного матеріяла для потреб научованя”, 22 арк.

71. Спр. 96. Подробный план учебного матеріяла для народных школ округа Мукачевского, 63 арк. оп. 9.

72. Спр. 286. Учебные планы школ, 91 арк.

73. Спр. 548. Листування з горожанськими школами про затвердження учбових планів, звільнення учнів від навчання окремих предметів, 6 арк.

74. Спр. 549. Програма для горожанських шкіл на 1935–1936 учбовий рік, 63 арк.

Ф. 618 Стройнянська початкова народна школа, с. Стройне Свалявського округу.

оп. 3.

75. Спр. 3. Учебний план Свалявского округа для 1-8 поступного рочника от учебного года 1934–1935, 23 арк.

Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород

Ф. 165 Обласний відділ народної освіти

оп. 2.

76. Спр. 1. Накази народного комісара та Міністра освіти УРСР за 1946 р., 100 арк.

77. Спр. 13. Справка о состоянии народного образования в Закарпатской области за 1945–1946 учебный год, 6 арк.

78. Спр. 24. Прикази, розпорядження Міністерства освіти УРСР за 1947 р., 35 арк.

79. Спр. 76. Резолюція січневих нарад учителів Ужгородської округи, які відбулися 3-4 січня 1948 р. в м. Ужгород, 84 арк.

80. Спр. 99. Звіт Закарпатського обласного ВНО за 1 півріччя 1948 – 1949 н. р., 177 арк.

81. Спр. 186. Накази обласного відділу народної освіти. Том IV, 179 арк.

82. Спр. 188. Звіт про роботу шкіл Закарпатської області за 1949 – 1950 н.р., 189 арк.

83. Спр. 653. Накази по Закарпатському обласному відділу народної освіти за 1954 н. р., 67 арк.

84. Спр. 1032. Накази по Закарпатському обласному відділу народної освіти за 1957 р., Т.1, 214 – 216 арк.

85. Спр. 1573. Інформація про роботу шкільних бібліотек в Закарпатській області за 1961 р., 85 арк.

86. Спр. 1736. Матеріали перевірок навчальної роботи шкіл за 1961 – 1962 н. р., 23 арк.

87. Спр. 1796. Річний звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Закарпатської області в 1962 – 1963 н. р., 31 арк.

оп. 6

88. Спр. 133. М-ли про підсумки огляду роботи шкільних бібліотек, 33 арк.

89. Спр. 422. Матеріали перевірки шкіл області Рахівського, Свалявського, Ужгородського та Хустського районів за 1969–1970 н. р., 3 арк.

90. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / [ред. О. А. Кривенко]. – К. : КНТ, 2004. – 88 с.

91. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п.

92. Децик Г. Д. Програма з літератури рідного краю для загальноосвітніх шкіл Закарпаття / Г. Д. Децик, Н. Й. Ребрик. – Ужгород : Гражда, 2007. – 28 с.

93. Децик Р. А. Невичерпна скарбниця людських святинь. Шкільні музеї Закарпатської області / Роман Андрійович Децик. – Ужгород : Гражда, 2008. – 216 с.

94. Дзенс-Литовський А. И. Познание местного края / А. И. Дзенс-Литовский, И. С. Абрамов. – Л. : Колос, 1925. – 180 с.

95. Дидактика сучасної школи: посібник для вчителів / Б. С. Кобзар, Г. Ф. Кумаріна, Ю. А. Кусий [та ін.] ; за ред. В.А. Онищука. – К. : Радянська школа, 1987. – 351 с.

96. Дистервег А. О природосообразности и культуросообразности в обучении [Електронний ресурс] / Адольф Дистервег. – Режим доступу:

http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Diesterweg/Diesterweg_Adolf_Nature_and_Culture.htm. – Назва з екрану.

97. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / Адольф Дистервег ; сост. В. А. Ротенберг ; общая ред. Е. Н. Медынского. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.

98. Доманский В. А. Литература и культура: культурологический подход к изучению словесности в школе [учебное пособие] / Валерий Анатольевич Доманский. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 368 с.

99. Домбровський А. Стиль в народной школі / А. Домбровський // Учитель. – 1924. – Ч. 9 – 10. – С.150 – 157.

100. Драматичні ігри дітей // Учитель. – 1924. – Ч. 5. – С.5 – 6.

101. Другій цвѣть дѣтской мудрости для II. класса народной школы. – Унгвар : Издание регентского комиссаріата, 1939. – 116 с.

102. Духнович О. Краткій землепис для молодих русинов / О. Духнович // Вибрані твори / упорядкув., вступ. ст. та прим. Д. М. Федаки ; редколегія І.М.Різак, В.П.Густі, Д.Д.Данилюк, О.В.Мишанич, М.І.Мушинка, І.М.Чендей [та ін.]. – Ужгород : Закарпаття, 2003. – С. 324 – 328.

103. Духнович О. Народная педагогія / О. Духнович // Вибрані твори / упорядкув., вступ. ст. та прим. Д.М.Федаки ; редколегія І. М. Різак, В.П.Густі, Д. Д. Данилюк, О. В. Мишанич, М. І. Мушинка, І. М. Чендей [та ін.]. – Ужгород : Закарпаття, 2003. – С.364 – 391.

104. Дьюи Дж. Школа и общество / Джон Дьюи. – М., 1925. – 74 с.

105. Енциклопедія освіти / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

106. Жосан О. Е. Експертиза шкільного підручника: стан і перспективи / О.Е.Жосан // Управління школою. – 2012. – № 16–18. – С. 83–87.

107. Жосан О. Е. Експертиза шкільного підручника : теоретичний аспект [Електронний ресурс] / О.Е.Жосан. – Режим доступу: http://pidruchnik.ucoz.ua/. – Загол. з екр. – Мова укр.

108. Жупанин С. І. Верховиночка. Література рідного краю. Книга перша : навч. посібник [для учнів 5-6 класів загальноосвітніх шкіл, 1-2 класів гімназій, ліцеїв і колегіумів Закарпаття] / С. І. Жупанин. – К. : Рута, 2003. – 176 с.

109. Жупанин С. І. Верховиночка. Література рідного краю. Книга друга : навч. посібник [для учнів 7-9 класів загальноосвітніх шкіл, 3-5 класів гімназій, ліцеїв і колегіумів Закарпаття] / С. І. Жупанин. – К. : Рута, 2003. –224 с.

110. Жупанин С. І. Орієнтовна програма та методичні рекомендації з літератури рідного краю для 1(5) – 5(9) класів гімназій, ліцеїв і загальноосвітніх шкіл Закарпаття / Степан Жупанин // Карпатський край. – 1997. – № 1 – 5. – С.86 – 96.

111. Закарпатська література для дітей ХХ століття: антологія / [упоряд., передм., підготовка текстів Г.Малик ; ред. кол. : І.М.Різак, В.І.Ільницький, . Л. Балла та ін.] – Ужгород : Закарпаття, 2004. – 592 с.

112. Закарпатське оповідання ХХ століття: антологія / [упоряд., передм., підготовка текстів П. М. Ходанича; ред. кол.: І. М. Різак, В. П. Густі, М. І. Андрусь та ін.] – Ужгород : Закарпаття, 2002. – 528 с.

113. Закарпатська поезія ХХ століття: антологія / [упоряд., передмова В. П. Густі; ред. кол.: І. М. Різак, В. П. Густі, М. І. Андрусь та ін.] – Ужгород : Закарпаття, 2003. – 504 с.

114. Заклинська О. Про научованя граматики родного язика / О. Заклинська // Учитель. – 1924. – Ч. 3 – 4. – С.41 – 45.

115. Закон про зміцнення школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в Українській РСР // Керівні матеріали про школу / [упоряд. : С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. Заволока]. – К. : Радянська школа, 1962. – 386с.

116. Закон України “Про загальну середню освіту” // Освіта України. Нормативно-правові документи / [голова ред. колегії В. Г. Кремень]. – К. : Міленіум, 2001. – 472 с.

117. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. Г. Захарова. – М. : Академия, 2003. – 192 с.

118. Звѣт держ. рускоѣ горожаньскоѣ школы в Ужгородѣ за школьный рок 1927–28. – С. 28.

119. Зимина О. В. Рекомендации по созданию електронного учебника. Академия XXI век [Електронний ресурс] / О. В. Зимина, А. И. Кириллов. – Режим доступу: http://www.academiaxxi.ru/Packages.html. – Загол. з екр. – Мова укр.

120. Зуев Д. Д. Школьный ученик / Д. Д. Зуев. – М. : Педагогика, 1983. – 240 с.

121. Иванов П. В. Основы школьного краеведения : учеб. пособ. / Иванов В. П . – Петрозаводск : ПГУ, 1977. – 106 с.

122. Ігнат А. М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в XIX – поч. XX століття. Конспект лекцій із спецкурсу “Історичне краєзнавство” / Андрій Михайлович Ігнат. – Ужгород : УжДУ, 1971. – 69 с.

123. Ігнат А. М. Нариси з історії розвитку народної освіти в Закарпатській області за роки Радянської влади (1944-1954) : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Ігнат Андрій Михайлович. – Ужгород, 1955. – 312 с.

124. Ісаєва О.О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. “Теорія та методика навчання (світова література) ” / О. О. Ісаєва. – К., 2004. – 40 с.

125. Каган М. С. Система и структура / М. С. Каган // Системный подход и гуманитарное знание : избр. ст. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – С.30 – 48.

126. Кагаров Е. Школьное краеведение на Западе и у нас / Е. Кагаров // Радянська школа. – 1927. – № 9. – С.154 – 159.

127. Кейниз М. Історія середньої школи №1 м. Берегова / М. Кейниз. – Берегово : [б. в.], 1996. – 46 с.

128. Келемен - Попша Н. Золота симфонія осені в поезії письменників Закарпаття / Н. Келемен – Попша // Слово вчителя. – 2008. – №18. – С.3.

129. Кельбас О. І. Розвиток творчої особистості засобами краєзнавства. Методичні рекомендації / Оксана Іванівна Кельбас / Закарпатський ін-т

післядипломної пед. освіти, відділ освіти Іршавської держадмін. – Ужгород : Гражда, 2009. – 120 с.

130. Кириченко С. Научованя краєзнавства / С. Кириченко // Учитель. – 1929. – Ч. 3 – 4. – С. 67 – 69.

131. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике : обучение на основе исследования, игры и дисскусии (Анализ зарубежного опыта) / Михаил Владимирович Кларин. – Рига : Эксперимент, 1995. – 176 с.

132. Кляп М. І. Педагогічна та культурно-освітня діяльність А. Волошина в міжвоєнний період (1919-1939) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Кляп Маріанна Іванівна. – Ужгород, 1997. – 167 с.

133. "Князь Богдан" у віршах // Закарпатська правда. – 1990. – № 247. – С.4.

134. Кодлюк Я. П Теорія і практика підручникотворення в галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : дис. … доктора пед. наук : 13.00.01 / Кодлюк Ярослава Петрівна. – К., 2005. – 454 с.

135. Коменский Я. А. Материнская школа / Я. А. Коменский; [пер. Д.Н.Королькова], под ред. проф. А. А. Красновского. – М. : Гос. уч. – пед. изд. – во МП РСФСР, 1947. – 104 с.

136. Коменский Я. А. Пампедия [Електронний ресурс] / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж. - Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци. Педагогическое наследие / сост. В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М. : Педагогика, 1989. – 416 с. – (Б-ка учителя). - Режим доступу до вид.: http://makarenko-museum.narod.ru/Classics/Komensky/Komensky_Yan_Amos_Pampedia_izbr.htm. - Назва з екрану.

137. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 13. – С.2 –16.

138. Концепція краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, вищої педагогічної) / [уклад. В. В. Обозний]. – К. : Науковий світ, 2000. – 48 с.

139. Крайник І. Нові напрями / І. Крайник // Учитель. – 1925. – Ч. 3 – 4. – С. 61– 69.

140. Краевский В. В. Моделирование в педагогических исследованиях / В. В. Краевский // Введение в научые исследования по педагогике : учеб . пособие / [под ред . В. И. Журавлева] . – М. : Просвещение , 1988 . – С.107-122.

141. Краевский В. В. Учебник в системе средств обучения / В. В. Краевский // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1976. – Вып. 4. – С. 13– 36.

142. Краткая литературная энциклопедия : в 9 т. / [гл. ред. А. А. Сурков ; ред. коллегия А. А. Аникст, В. В. Виноградов, Н. К. Гудзий, А. Ф. Ермаков и др.]. – М. : Сов. энцикл. – 1967. – Т. 4. – С. 492.

143. Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы / Николай Иванович Кудряшов. – М. : Просвещение, 1981. – 190 с.

144. Кухта М. І. Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20–30-х рр. (на матеріалах української педагогічної преси) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / М. І. Кухта. – К., 1998. – 20 с.

145. Лернер И. Я. О дидактических основах построения учебника / И. Я. Лернер // Проблемы школьного ученика : [сб. статей] / сост. Г. А. Молчанова. – М. : Просвещение, 1991. – Вып. 20. – С.18 - 26.

146. Лесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець . – К. : Рад. школа, 1971. – 488 с.

147. Лизак І. Руководство для учительства народних школ на Подкарп. Руси / Іван Лизак. – Ужгород : Книгопечатня О.О. Василіян В Ужгороді, 1924. – 128 с.

148. Лисенко А. В. Методика використання літературного краєзнавства в системі підвищення кваліфікації вчителів- словесників : дис. … канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Лисенко Алла Василівна. – К., 2002. – 220 с.

149. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / [авт.- уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : Академія, 2007. –Т.1. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).

150. Логвін В. Метод проектів у контексті сучасної освіти / В. Логвін // Сучасні шкільні технології. Частина 2. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2004. – С.31-37.

151. Лодатко Є. О. Моделювання педагогічних систем і процесів : монографія / Євген Олександрович Лодатко. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – 148с.

152. Лящук В. Я. Краеведение как средство повышения эффективности учебно-воспитательной работы по литературе в школах Белоруссии : автореф. дис. на соискание учен. степеня канд. пед. наук : 13.00.02 "Теория и методика преподавания" / Лящук В. Я. – Минск, 1974. – 29 с.

153. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848-1948) / Павло Роберт Магочій. – Ужгород : Поличка "Карпатського краю", 1994. – 296 с.

154. Мадзігон В. М. Підручник нового покоління : яким йому бути / В. М. Мадзігон // Підручник XXI століття. – 2003. – №1 – 4. – С.41 – 42.

155. Макара М. П. Закарпатська Україна : шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944– січень 1946 рр.) / М. П. Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.

156. Маляр Л. В. Вивчення творчості класиків української і зарубіжної літератури у школах Закарпаття (друга половина XIX- перша половина XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Маляр Любов Василівна. – Ужгород, 2004. – 216 с.

157. Малый школьный законъ на Чехах // Учитель. – 1921. – Ч. 6. – С.91 – 96.

158. Мандриченко Л. Ми не піддались – тільки відступили (Тема Карпатської України в поетичній творчості І. Ірлявського, І. Колоса, Зореслава / Л. Мандриченко // Слово вчителя. – 2004. – № 5. – С. 7.

159. Маркуш О., Ревай Ю. Друга читанка для 2 поступного річника народних шкіл / О. Маркуш, Ю. Ревай. – Прага : Державне видавництво, 1937. – 132 с.

160. Маркуш О. О научованю читаня / Олександр Маркуш // Учитель. – 1924. – Ч. 3 – 4. – С.33 – 41.

161. Маркуш О., Ревай Ю. Отчина : читанка для 3-4 шкільного року народних шкіл / О. Маркуш, Ю. Ревай. – Прага : Накладом Державного видавництва, 1931. – 198 с.

162. Маркуш О., Ревай Ю. Перша читанка для 1 школьного року руських народных шкіл / О. Маркуш, Ю. Ревай. – Прага : Накладом Державного видавництва, 1931. – 47 с.

163. Маркуш О. Про историчнђ переказы / О. Маркуш // Літературна неділя. – 1942. – Ч.7. – С.125 – 128.

164. Маркуш О., Ревай Ю. Світло : читанка для 7-8 шкільного року народных школ / О. Маркуш, Ю. Ревай.– Прага : Накладом Державного видавництва, 1932. – 411 с.

165. Марфинець Н. В. Аналіз навчальних програм з літературного краєзнавства / Н. В. Марфинець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – 2012. – Вип. 24. – С. 94 – 98.

166. Марфинець Н. В. Аналіз підручників з літературного краєзнавства / Н. В. Марфинець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – 2011. – Вип. 23. – С. 86 – 90.

167. Марфинець Н. В. Вивчення літературного краєзнавства у школах Підкарпатської Русі (1919-1939 рр.) / Н. В. Марфинець // Шлях освіти. – Київ : Педагогічна преса, 2013. – №1 – С.35 – 39.

168. Марфинець Н. В. Використання елементів літературного краєзнавства у шкільництві Закарпаття на початку ХХ століття / Н. В. Марфинець // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – № 19 (254). – Ч. ІІІ. – С.186 – 193.

169. Марфинець Н. В. Експертиза електронного посібника з літературного краєзнавства: теоретичний аспект / Н. В. Марфинець, М. В. Опачко // Науковий

вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – 2013. – Вип. 28. – С.103 – 106.

170. Марфинець Н. В. Зміст літературного краєзнавства у навчальних програмах 20-30-х рр. (на прикладі шкільництва Підкарпатської Русі) / Н. В. Марфинець // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н.С. *(гол. ред.)* та інші]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 42. – Ч. 1. – С.284 – 293.

171. Марфинець Н. В. Інноваційні технології навчання на уроках літературного краєзнавства / Н. В. Марфинець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – 2013. – Вип. 26. – С.120 – 122.

172. Марфинець Н. В. Методологічні підходи до моделі реалізації змісту літературного краєзнавства у сучасній школі [Електронний ресурс] / Н. В. Марфинець // Народна освіта. – 2013. – №3 (21). – Режим доступу до журн. : http://narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=1463. – Заголовок з екрана.

173. Марфинец Н. В. Модель реализации содержания литературного краеведения в современной школе / Н. В. Марфинец // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Москва. – 2013. - №11 (58). – С.190 – 196.

174. Марфинець Н. В. Експертиза електронного посібника з літературного краєзнавства: результати експерименту / Н. В. Марфинець, М. В. Опачко // Педагогічні інновації у фаховій освіті : матеріали IV Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (Ужгород, 19 грудня 2013 р.). – Ужгород, 2013. – С. 259 – 269.

175. Марфинець Н. В. Обгрунтування змісту літературного краєзнавства для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття / Н. В. Марфинець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2014. – Вип. 30. – С. 92–95.

176. Марфинець Н. В. Вивчення літературного краєзнавства в 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття / Методичні рекомендації

щодо реалізації змісту літературного краєзнавства в 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття. – Ужгород, 2014. – 27 с.

177. Марфинець Н. В. Особливості вивчення літератури давнього періоду Закарпаття у сучасній школі / Н. В. Марфинець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2010. – Вип. 18 – 19. – С. 72 – 75.

178. Марфинець Н. В. Педагогічні погляди А.Волошина про важливість засвоєння культури рідного краю : матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції [“Закарпатські Волошинські читання”], (Ужгород, 25-30 березня 2013 р.) / М-во освіти і науки України, ДВНЗ “Ужгород. нац. ун-т”, Закарпат. держ. ун-т, ЗІППО. – Ужгород : Бреза А. Е., 2013. – С.36 – 39.

179. Марфинець Н. В. Сутність та структура дидактичної категорії “література рідного краю” / Н. В. Марфинець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2011. – Вип. 21. – С. 110 – 113.

180. М.В. Рідна мова в вихованні й навчанні // Наша школа. – 1937. – Ч. 7. – С.8 – 11.

181. Мигалина Г. Урок з народознавства / Г. Мигалина // Закарпатська правда. – 1990. – № 153. – С. 4.

182. Мигалка І. Педагогичнђ кружки. Справозданя о дђяльности педагогичных кружков ужгородского округа в шк. годђ 1924/25 / І. Мигалка // Учитель. – 1925. – Ч. 9 – 10. – С. 264 – 261.

183. Микита М. Книга для чтения для 4-5 школьных годов / Михаиль Микита. – Ужгород : Изданіе Учительського Товарищества Подкарпатской Руси, 1938. – 213 с.

184. Микита М., Попович В. Родина : книга для чтенія для 6-8 школьных годов / М. Микита, В. Попович. – Ужгород : Изданіе Учительскаго Товарищества Подкарпатской Руси, 1936. – 282 с.

185. Милонов Н. А. Литературное краеведение : учеб.пособ. для студ. пед. ин-тов по спец. 2101 “Рус. яз. и лит.” / Николай Александрович Милонов. – М. : Просвещение, 1985. – 192 с.

186. Михеев В. И. Моделирование и методы теории измерений в педагогике / Виктор Иванович Михеев. – 3-е изд., стереотип. – М. : КомКнига, 2006. – 200 с.

187. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина / Олекса Мишанич. – Ужгород : Закарпаття, 2002. – 48 с.

188. Мірошниченко Л. Ф. До питання про концепцію літературної освіти / Л. Ф. Мірошниченко : матеріали регіональної наук.-практ. конф. присвяч. 50-річчю діяльності вченого-педагога [“Науково-педагогічна діяльність Є. П. Голобородько, доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента НАПН України”], (Херсон, 24 верес. 2010 р.) / [за ред. А.М.Зубка, С.Ф.Одайник] ; редкол. : А.М.Зубко, С.Ф.Одайник, В.В.Кузьменко [та ін.] ; відп. за вип. П.Л. Ковальов. – Херсон : [РІПО], 2010. – С.148 – 153.

189. Морзе Н. В. Критерії якості електронних навчальних курсів, розроблених на базі платформ дистанційного навчання [Електронний ресурс] / Н. В. Морзе, О. Г. Глазунова. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/. – Загол. з екр. – Мова укр.

190. Музей ім. М.Томчанія [Електронний ресурс] // Ужгородська ЗОШ І-ІІІ ступенів : [сайт]. – Режим доступу: http://www.zosh7.uz.ua/vyhovna-robota/muzej-im-m-tomchaniya. - Назва з екрану.

191. Надім’янова Т. В. Просвітницька діяльність закарпатських будителів у XIX столітті : автореф. дис. кандидата на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Т. В. Надім’янова. – К., 2006. – 23 с.

192. Нариси історії Закарпаття: в 2 т. / редкол.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І.Грицак, В. Ілько, І. Поп. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – Т.2 : (1918-1945). – 663 с.

193. Нариси з історії українського шкільництва (1905-1933) : навчальний посібник / О. В.Сухомлинська та ін..; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

194. Народні оповідання про давнину : (история Подкарпатскои Руси в переказах) / упоряд. К. Заклинскій ; зобрали ученики Береговскоь гимназіь. – Пряшев : Печатня св. Николая, 1925. – 128 с.

195. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. // Освіта. – 2002. – № 26. – С. 2 – 4.

196. Неупокоева И. Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа / Ирина Григорьевна Неупокоева. – М. : Наука, 1976. – 358 с.

197. Новик И. Б. О моделировании сложных систем (Философский очерк) / Илья Борисович Новик. – М. : Мысль, 1965. – 335 с.

198. Нормальнђ дефінітивнђ учебнђ основы для народных (початковых) школ. – Ужгород : Свобода, 1934. – 95 с.

199. Нормальный учебный план для народных школ Раховского округа. – Хуст : печатано в друкарні Авслендера Игнаца, 1925. – 66 с.

200. Носа М. Дубівчани вітають земляка / М. Носа // Закарпатська правда. – 1988. – № 6. – С.4.

201. Обозний В. В. Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя : дис. … кандидата пед. наук : спец. 13.00.04 / Обозний Василь Васильович. – К., 2002. – 520 с.

202. Освіта Закарпаття : [монографія] / В. В. Химинець, П. П. Стрічик, – Б. М. Качур, М. І. Талапканич. – Ужгород : Карпати ; Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2009. – 464 с.

203. Освітні технології : навчально-методичний посібник / за ред. О. М. Пєхоти. – К. : А. С. К., 2003. – 256 с.

204. Остапенко А. А. Моделирование многомерной педагогической реальности : теория и технологи / А. А. Остапенко. – М. : Народное образование, 2005. – 384 с.

205. Отець Степан – Севастіян Сабол (Зореслав) : методичні розробки, методологічні рекомендації, літературні тексти, літературознавчі матеріали / упорядкув. та передм. Н. Ребрик. – Ужгород : Карпати – Гражда, 1998. – 87 с. – (Шкільна серія ; вип. 3).

206. Панькевич І. Деякі уваги и проедложеня до науки о родном краю / І.Панькевич // Подкарпатська Русь. – 1926. – Ч.2. – С.31 – 35.

207. Панько М. П'єса О. Духновича на сільській сцені / М. Панько // Закарпатська правда. – 1992. – №61. – С.4.

208. Пасічник Є. А. Літературне краєзнавство в школі / Євген Андрійович Пасічник. – К. : Радянська школа, 1965. – 136 с.

209. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. / [глав. ред. И. А. Каиров, Ф. Н. Петров]. – М. : Советская энциклопедия, 1965. – Т. 2 – 912 с.

210. Педагогіка народознавства // Закарпатська правда. – 1990. – № 253. – С.4.

211. Педагогіка : підручник для пед. ін.-тів та ун-тів / за заг. ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Вища школа, 1986. – 544 с.

212. Первый цвѣть дѣтской мудрости для І. кл. народной школы. – Унгвар : Издание регентского комиссаріата, 1939. – 112 с.

213. Песталоцци И. Г. Как Гертруда учит своих детей. Письмо седьмое / И.Г.Песталоцци // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / под. ред. В. А. Ротенберга, В. М. Кларина. – М. : Педагогика, 1981. – Т.1. – С. 61–213.

214. Песталоцци И. Г. Лебединая песня / И.Г. Песталоцци // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / под. ред. В. А. Ротенберга, В. М. Кларина. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 2 – С. 208 – 400.

215. Песталоцци И. Г. Письмо к другу о пребывании в Станце / И.Г.Песталоцци // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / под. ред. В. А. Ротенберга, В. М. Кларина. – М. : Педагогика, 1981. – Т.2. – С.49 – 74.

216. Песталоцци И. Г. Метод. Памятная записка Песталоцци / И. Г. Песталоцци // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / ред. В. А. Ротенберга, В. М. Кларина. – М. : Педагогика, 1981. –Т.1. – С.48 – 61.

217. Пешек Й. Спеціальна образуюча ціль поодиноких предметів народної школи и випливаючи из него выслѣды / Йозеф Пешек // Учитель. – 1921. – Ч. 3. – С.33 – 41.

218. Письменники Срібної Землі : до 60-річчя Закарпатської організації Нац. спілки письменників України / упоряд., передм. П. М. Ходанич. – Ужгород : Ужгород. міськ. друк., 2006. – 672 с.

219. Полянський А. Концентрація в елементарной класѣ / А.Полянський // Учитель. – 1927. – Ч. 10. – С.343 – 349.

220. Поп В. С. Закарпатські казки А. Калина / В. С. Поп // Радянське Закарпаття. – 1956. – №1. – С.136 – 143.

221. Попович К. Світ казки й загадки у творчості Степана Жупанина / К. Попович // Слово вчителя. – 2005. – № 6. – С.7.

222. Попович М. Нові зустрічі в старовинному замку / М. Попович // Слово вчителя. – 2013. – №10. – С.6.

223. Посадскова Т. Ф. Внеклассная литературно-краеведческая работа в национальной школе (8-10 классы школ с украинским языком обучения) : автореф. дис. на соискание учен. степеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Методика преподавания” / Т. Ф. Посадскова. – М., 1984. – 24 с.

224. Постанова Кабінету Міністрів України №789 від 10 червня 2002 року “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” // Офіційний вісник України. – 2002. - №24 (27.06.2002). – Ч.1. – С.1159.

225. Практичный пример, як учити науку о родном краю // Учитель. – 1923. – Ч. 7 – 8. – С.146 – 152.

226. Про внесення змін до положень щодо музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс] : наказ Міністерства освіти і науки України від 4 вересня 2006 року № 640. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS4631.html. – Заголовок з екрана.

227. Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література для шкіл з українською і російською мовами навчання. 5-11 класи; 8-11 класи / відповід. за випуск Н. І. Шинкарук – К. : Рад. школа, 1990. – 398 с.

228. Проект програм середньої загальноосвітньої школи. Українська література. 4-10 класи / відповід. за випуск – Н.І. Шинкарук, Н. Й. Волошина. – К. : Рад. школа, 1988. – 136 с.

229. Прокофьева А. Г. Краеведение как основной и региональный компонент литературного образования : автореф. дис. на соискание учен. степеня докт. пед. наук : спец. 13.00.02 / А. Г. Прокофьева. – СПб, 1997. – 41 с.

230. Прокофьева А. Г. Методика привлечения краеведческого материала на уроках и факультативных занятиях по литературе (на материале Оренбуржья) : автореф. дис. на соискание учен. степеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 "Методика преподавания" / А. Г. Прокофьева. – Ленинград, 1976. – 20 с.

231. Прус І. Т. Питання шкільного краєзнавства в системі поглядів К. Д. Ушинського / І. Т. Прус // Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського. – К., Вища школа, 1974. – С.120 –126.

232. Пруха А. Школьна практика / Алойс Пруха. – Прага : Накладом Центрального выдавництва и книгарнђ Ческословацкого Учительства в Празђ. – 1927. – 47 с.

233. Пуглик М. Выхованя святосефанской идеи вь школахь / М. Пуглик // Народна школа. – 1943/44. – Ч. 3. – С.44 – 46.

234. Пятый цвђть дђтской мудрости для VI – VIII класса народной школы. – Унгвар : Изданіе регентського комиссаріата, 1939. – 248 с.

235. Рабле Франсуа. Гаргантюа і Пантагрюель / Франсуа Рабле. – К. : Веселка, 1990. – 246 с.

236. Распредђленіе учебного матеріала в народних школах. Разработано на основаніи "Tanterves utasitasok", изданного министерством культа и народного просвђщенія за №2.495/1932. – 60 с.

237. Ревай Ю. О научованю граматики и правописа / Ю. Ревай // Учитель. – 1924. – Ч. 1 – 2. – С.3 – 12.

238. Рекіта Г. Велич і трагізм постаті В.Гренджі-Донського / Г. Рекіта // Слово вчителя. – 2008. – №18. – С. 7.

239. Рекіта Г. Елементи літературного краєзнавства на уроках і в позакласній роботі / Г. Рекіта // Слово вчителя. – 2008. – № 18. – С.7.

240. Рекіта Г. Урок з літератури у 7 класі (Українці в діаспорі) / Г. Рекіта // Слово вчителя. – 2006. – № 14 (58). – С.6.

241. Розклад учебного матеріяла для одно-дво и трикласової школи. Составили учителі Великоберезнянского округа под проводом школьного инспектора Андрея Владимира. – Ужгород : книгопечатня Юлія Фелдешія, 1925. – 98 с.

242. Розлуцька Г. М. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919-1939) : монографія / Галина Миколаївна Розлуцька. – Дрогобич : Коло, 2005. – 282 с.

243. Розпорядження з дня 24 марта. 1923, ч.7006 о святкованю юбилея О.Духновича // Урядовый вѣстник. – 1923. – Ч. 3. – С.2 – 3.

244. Розпорядження з дня 2. октобра 1930, чис. 117.980 / III-1930 // Урядовый вѣстник. – 1930. – Ч. 7.– С. 200.

245. Розпорядження “О викладовом языку руських школ в Подк. Руси” // Урядовый вѣстник. – 1922. – Ч. 2. – С.32.

246. Романько В. И. Краеведение в системе вузовской подготовки будущого учителя : дисс …кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 / Романько Валерий Иванович. – К., 1992. – 163 с.

247. Росул В. В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX - XX ст.) : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Василь Васильович Росул. – К., 1997. – 194 с.

248. Рочне справозданя державної реальної гімназіі в Берегові за шк. рік 1930/31, 92 с.

249. Рочне справозданя державної реальної гімназіі в Берегові за шк. рік 1933/34, 72 с.

250. Рочне справозданя державної реальної гімназіі в Ужгороді за уч.рік 1929/30, 119 с.

251. Рочне справозданя державної реальної гімназіі в Ужгородві за шк. рік 1930/31, 130 с.

252. Рочне справозданя державноі реальноі гімназіі в Ужгороді за шк..рік 1932/33, 91 с.

253. Рудницька Н. Ю. Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині у XIX – на початку XX ст. : дис. … канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Рудницька Неля Юріївна. – Житомир, 2000. – 222 с.

254. Русова С. Націоналізація освіти / Софія Русова / [за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук].– К. : Либідь, 1997. –С. 57 – 63. – (Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. ; кн. 1).

255. Русова С. Національна школа / Софія Русова / [за ред. Є.І. Коваленко ; упоряд., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук].– К. : Либідь, 1997. – С.83-85. – (Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. ; кн. 1).

256. Сабадош І. Знаймо свій край / І. Сабадош // Закарпатська правда. – 1990. – № 257. – С.4.

257. Сабадош В. Зустріч з поетом / В. Сабадош // Закарпатська правда. – 1983. – № 152. – С.4.

258. Сабадош В. Свято поезії / В. Сабадош // Закарпатська правда. – 1981. – №12. – С.4.

259. Сабов Є. Христоматия церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ / Євменій Сабов. – Унгваръ, 1893. – 238 с.

260. Сальберг П. Розробка навчальних програм (curriculum) – деякі міжнародні тенденції / Пасі Сальберг // Постметодика. – 2005. – №1. – С.2–9.

261. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне : [навчальний посібник] / Самойленко Г. В. – Ніжин : НДПУ, 2001. – 150 с.

262. Сас Ф. Батьківський поріг / Ф. Сас // Закарпатська правда. – 1990. – № 290. – С. 4.

263. Свято на землі поета // Закарпатська правда. – 1980. – № 253. – С.4.

264. Селянський Я. Вечір гумору / Я. Селянський // Закарпатська правда. – 1983. – № 22. – С.4.

265. Сенько І. М. Програма з народознавства для шкіл Закарпаття (1-11 класи) / Іван Михайлович Сенько // Новини Закарпаття. – 1991. – 14 травня. – С.4 – 26.

266. Сенько І. М. Святий вечір і Різдво / І. М. Сенько // Слово вчителя. – 2008. – № 19 – 20. – С. 7.

267. Сенько І. М. Як зачую коломийку: збірник / упорядк. І.Сенько. – Ужгород : Карпати, 1975. – 200 с.

268. Середа Л. П. На допомогу авторам навчальної літератури / Л. П. Середа, В. С. Павленко ; за ред. В. С. Павленка. – К. : Вища школа, 2001. – 79 с.

269. Ситченко А. Л. Методика викладання літератури : термінологічний словник / А. Л. Ситченко, В. І. Шуляр, В. В. Гладишев. – К. : Ін Юре, 2008. – 132 с.

270. Й. Сірак. Зустрічі з письменниками / Й. Сірак // Закарпатська правда. – 1980. – № 289. - С.4.

271. Скепнер Л. С. Литературное краеведение как средство развития читателя-школьника : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Теория и методика обучения”/ Л. С. Скепнер. – Ленинград, 1977. – 21 с.

272. Соловей М. В. Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950-2000 р.р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / М. В. Соловей. – Київ, 2000. – 16 с.

273. Список учасників ІІ (обласного) етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України у 2013 р. / Закарпатський обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді, Закарпатське територіальне відділення Малої академії наук України. – Ужгород : [б. в.], 2013. – 73 с.

274. Стах П. Читанка для IV и V шк. р. народных школ (Уложив Августин Волошин) – Ч. II / П.Стах // Учитель. – 1932. – Ч.7-8. – С. 239 – 240.

275. Стахів Л. Г. Навчальна книга як засіб родинного виховання молодших школярів у Західній Україні (1919-1939 рр.) : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Стахів Лідія Григорівна. – Дрогобич, 2007. – 245 с.

276. Степанишин Б. Дума про школу: літ. освіта й естет. виховання учнів 5-12 кл. загальноосвіт. шк. / Б. Степанишин. – Рівне, 2004. – 248 с.

277. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Василівна Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.

278. Сучасні письменники Закарпаття / Закарпат. облас. орг. Нац. спілки письменників України, Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф.Потушняка ; упоряд.: П. Ходанич, Н.Панчук ; відп. за вип.: В.Густі, Л.Григаш. – Ужгород, 2013. – 20 с.

279. Талызина Н. Ф. Место и функции учебника в учебном процессе / Н. Ф. Талызина // Проблемы школьного учебника : [сб. статей]. – М. : Просвещение, 1978. – Вып. 6. – С.18 – 33.

280. Театральні вистави (що у нас грали) // Учитель. – 1927. – Ч. 10. – С.401 – 402.

281. Теми науково-дослідницьких робіт учасників ІІ (обласного) етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук у 2010 р. / Закарпатський обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді, Закарпатське територіальне відділення Малої академії наук України. – Ужгород : [б. в.], 2010. – 82 с.

282. Теми науково-дослідницьких робіт учасників ІІ (обласного) етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук у 2011 р. / Закарпатський обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді, Закарпатське територіальне відділення Малої академії наук України. – Ужгород : [б. в.], 2011. – 96 с.

283. Теми науково-дослідницьких робіт учасників ІІ (обласного) етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук у 2012 р. / Закарпатський обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді, Закарпатське територіальне відділення Малої академії наук України. – Ужгород : [б. в.], 2012. –120 с.

284. Тиждень дитячої книги // Закарпатська правда. – 1983. – № 72. – С.4.

285. Товпинец И. П. Концепция учебника и его структурование / И. П. Товпинец // Проблемы школьного ученика : [сб. статей] / сост. Г. А. Молчанова. – М. : Просвещение, 1991. – Вып. 20. – С.34-44.

286. Травушкин Н. С. Литературное краеведение в системе литературоведческих наук / Н. С. Травушкин // Научные доклады литературоведов Поволжья. – Астрахань, 1967. – 162 с.

287. Третій цвѣть дѣтской мудрости для III – IV класса народной школы. – Унгвар: Издание регентского комиссаріата, 1939. – 176 с.

288. Трombола І. О научованю граматики / І. Трombола // Учитель. – 1925. – Ч.7. – С.136 – 141.

289. Ужгородська гімназія. Історія, матеріали, спогади. – Ужгород: Полі Прінт, 2001. – 269 с.

290. Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні". №35 / 2001 від 23 січня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – №4 (09.02.2001). – С. 115.

291. Українська література. 5-12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / кер. автор. проекту М. Г. Жулинський, заг. ред. – Р. В. Мовчан. – К. : Перун, 2005. – 201 с.

292. Українська література 5-9 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / Р. В. Мовчан (кер. групи) ; К. В. Тараній-Ткачук, О. М. Івасюк, С. А. Кочерга та ін. – 2012. – Режим доступу до програми: http://www.ippo.if.ua/predmety/slovo/index.php?r=site/stattya&id=1068

293. Українська Літературна енциклопедія: в 5 т. / [редкол. : І. О. Дзеверін (відпр. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1995. – Т.3 : К – Н. – 1995. – С.44 – 45.

294. Улинець О. З коломийкою по світу: пісні та коломийки / Олекса Улинець. – Ужгород: Карпати, 1973. – 47 с.

295. Урам Л. За культурне шефство над селом / Л. Урам // Закарпатська правда. – 1981. – №65. – С.4.

296. Учебнђ основи для руських народних школ Подк. Руси // Урядовый вђстник. – 1923. – Ч. 9 – 10. – С.196 – 247.

297. Ушинський К. Д. Избранные педагогические произведения / Костянтин Дмитрович Ушинський. – М. : Просвещение, 1968. – 557 с.

298. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. : [пер. з рос.] / К. Д. Ушинський ; редкол. : В.М.Столетов [та ін.]. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.1 : Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е.Д.Днєпров ; за ред. О. І. Пискунова [та ін.]. – 1983. – 488 с.

299. Фаранич А. А. Читанка для 2-го класса народных школ А.Маркуша и Ю.Ревая / А. А. Фаранич // Народна школа. – 1936. – №3. – С.8 – 10.

300. Фенцик М. І. Син зелених Карпат : вивчення творчості Юрія Мейшеша в загальноосвітній школі / М. І. Фенцик, О. В. Климова, Т. С. Подолей ; Закарпат. ін-т післядиплом. педагог. освіти [та ін.]. – Ужгород : Гражда, 2007. – 180 с. – (Шкільна серія ; вип.13).

301. Фенцик О. М. "…Життя я не проспав, щось залишиться людям…": вивчення творчості Юрія Мейгеша в загальноосвітній школі / Оксана Михайлівна Фенцик; Закарпат. ін-т післядиплом. педагог. освіти [та ін.]. – Ужгород : Гражда, 2007. – 220 с. – (Шкільна серія ; вип. 12).

302. Фесенко О. П. Использование краеведения при изучении литературы на уроках и внеклассных занятиях в старших классах средней школы (на материале Ставропольского края) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 "Теория и методика обучения" / О. П. Фесенко. – М., 1980. – 17 с.

303. Фізеші О. Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX- кінець XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Фізеші Октавія Йосипівна. – Івано-Франківськ, 2004. – 272 с.

304. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

305. Філософський словник соціальних термінів / ред. кол. В. П. Андрущенко та ін. – 2-ге вид., доповн. – Х. : "Р.И.Ф", 005. – 672 с.)

306. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / Михайло Миколайович Фіцула. – К. : Академія, 2000. – 544 с.

307. Фотул Е., Заклинський Б. Зоря: читанка для 2 и 3 школьного рока народних школ / Е.Фотул, Б. Заклинський. – Прага : Державне видавництво, 1925. – 176 с.

308. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : Є. Кирилюк [голова] та ін. – К. : Наукова думка, 1976 – 1986. – Т. 48 : Листи (1874-1885) / упорядкув. В. Громової, Н. Калиниченко, В. Климчука та ін., ред. Н.Калиниченко. – 1986. – 767 с.

309. Хланта І. В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті : бібліографічний покажчик / І. В. Хланта. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – 967 с.

310. Хланта І. В. Програма з літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття (10-11 класи) / Іван Васильович Хланта. – Ужгород : Патент, 1992. – 52 с.

311. Ходанич Л. П. Дитяча література Закарпаття у 2012 році / Л. П. Ходанич // Слово вчителя. – 2013. – №8. – С.7.

312. Ходанич П. М. Педагогічна та культурно-освітня діяльність письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919-1939) / Петро Михайлович Ходанич. – Ужгород : Гражда. – 1999. – 100 с.

313. Хустський А. Старинні замки Подкарпаття / Олександр Маркуш. – Ужгород : Видання Подкарпатського общества наук, 1943. – 110 с.

314. Чегиль С. Що заслали мы на выставу в Брнђ / С. Чегиль // Подкарпатська Русь. – 1928. – Ч. 6. – С.125 – 127.

315. Четвертый цвђть дђтской мудрости для V—VI класса народной школы. – Унгвар: Издание регентского комиссариата, 1939. – 264 с.

316. Чучка П. Культурні відносини на Закарпатті напередодні в роки другої світової війни. Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / П. Чучка, М.Маркусь. – Нью-Йорк-Чікаго-Ужгород : Гражда-Карпати, 1999. – С. 88-120.

317. Шип Ю. Зустріч з письменником / Ю. Шип // Закарпатська правда. – 1983. – № 22. – С.4.

318. Штофф В. А. Моделирование и философия / Виктор Александрович Штофф. – М. : Наука, 1966. – 302 с.

319. Штофф В. А. Роль модели в познании / Виктор Александрович Штофф. – Л. : Изд.-во ЛГУ, 1963. – 128 с.

320. Шуляр В. І. Уроки літератури рідного краю : технологія підготовки та проведення / В. І. Шуляр // Дивослово. – 2003. – №7. – С.34 – 39.

321. Юришинець Н. “Я русин был, єсьм і буду…” / Н. Юришинець // Слово вчителя. – 2013. – №6 (189). – С.4.

322. Як святкували 28.октобра? // Учитель. – 1927. – Ч. 10. – с. 401 – 402.

323. Янко М. Д. Литературное краеведение в школе / Янко М. Д. – М. : Просвещение, 1965. – 192 с.

324. Янко М. Д. Спецкурс по литературе родного края в педагогическом институте. Из опыта преподавания литературы в педагогическом институте / Михаил Данилович Янко. – Челябинск, 1973. – С.17 – 26.

325. Яцина О. Ф. Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства “Просвіта” на Закарпатті (1920-1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. Ф. Яцина. – Ужгород, 2009. – 20 с.

326. Яцко П. Научованя краєзнавства в народній школі / П. Яцко // Подкарпатська Русь. – 1926. – Число 6. – С.132 – 137.

327. Pesina J. Skolstvi na Podkarpatske Rusi v pritomnosti. – Praha : Statni nakladatelstvo v Praze, 1933. – 51 str.

328. Tanterves es utasitas az elemi nepiskda szamara. – Budapest: Vallás-és Közoktatásügyi Miniszter, 1905. – 335 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.antikvarium.hu/konyv/tanterv-es-utasitas-az-elemi-nepiskola-szamara-137016.

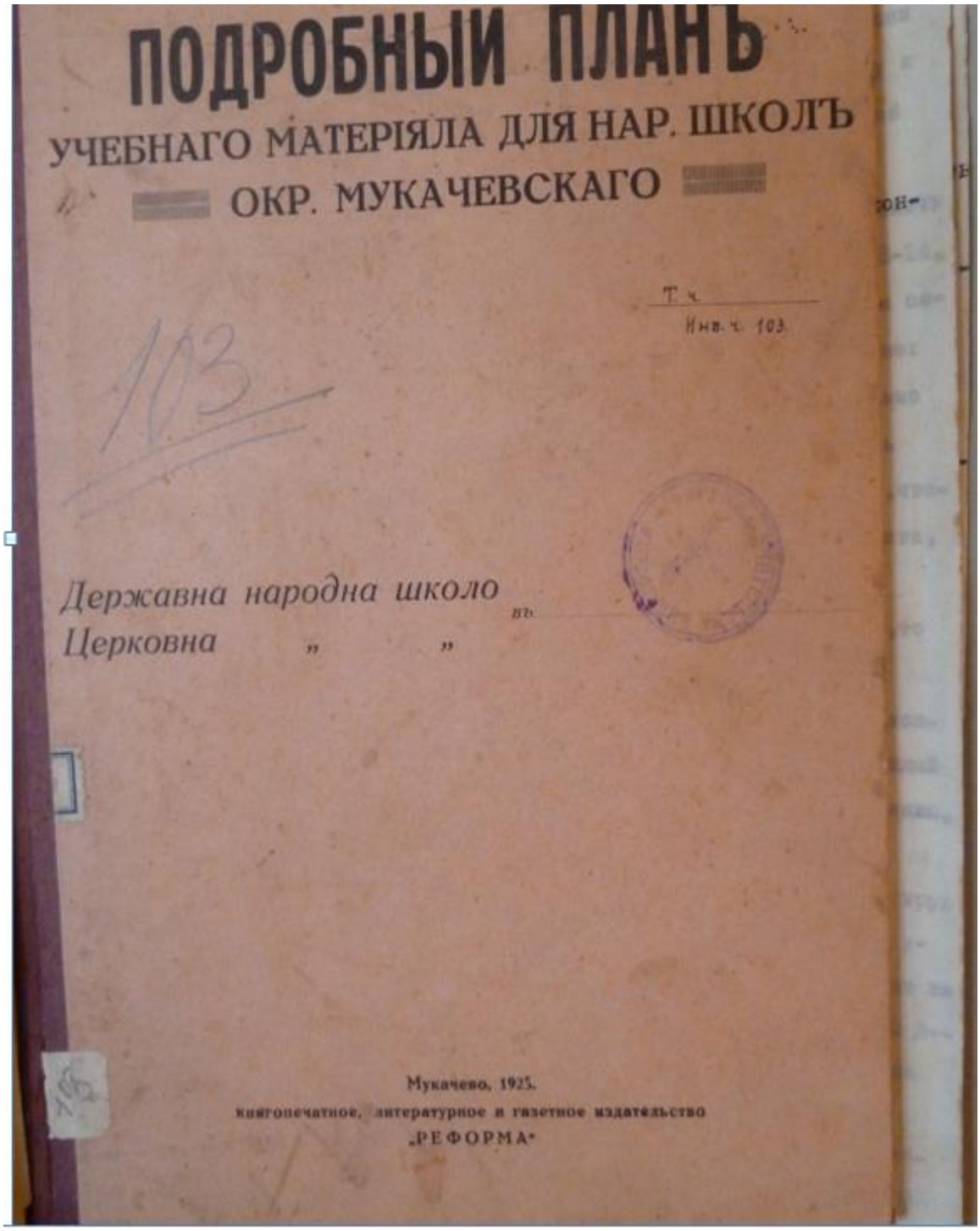
ДОДАТКИ

Додаток А

Титульні сторінки навчальних планів різних типів шкіл Підкарпатської Русі 1919-1939 років

Додаток А.1

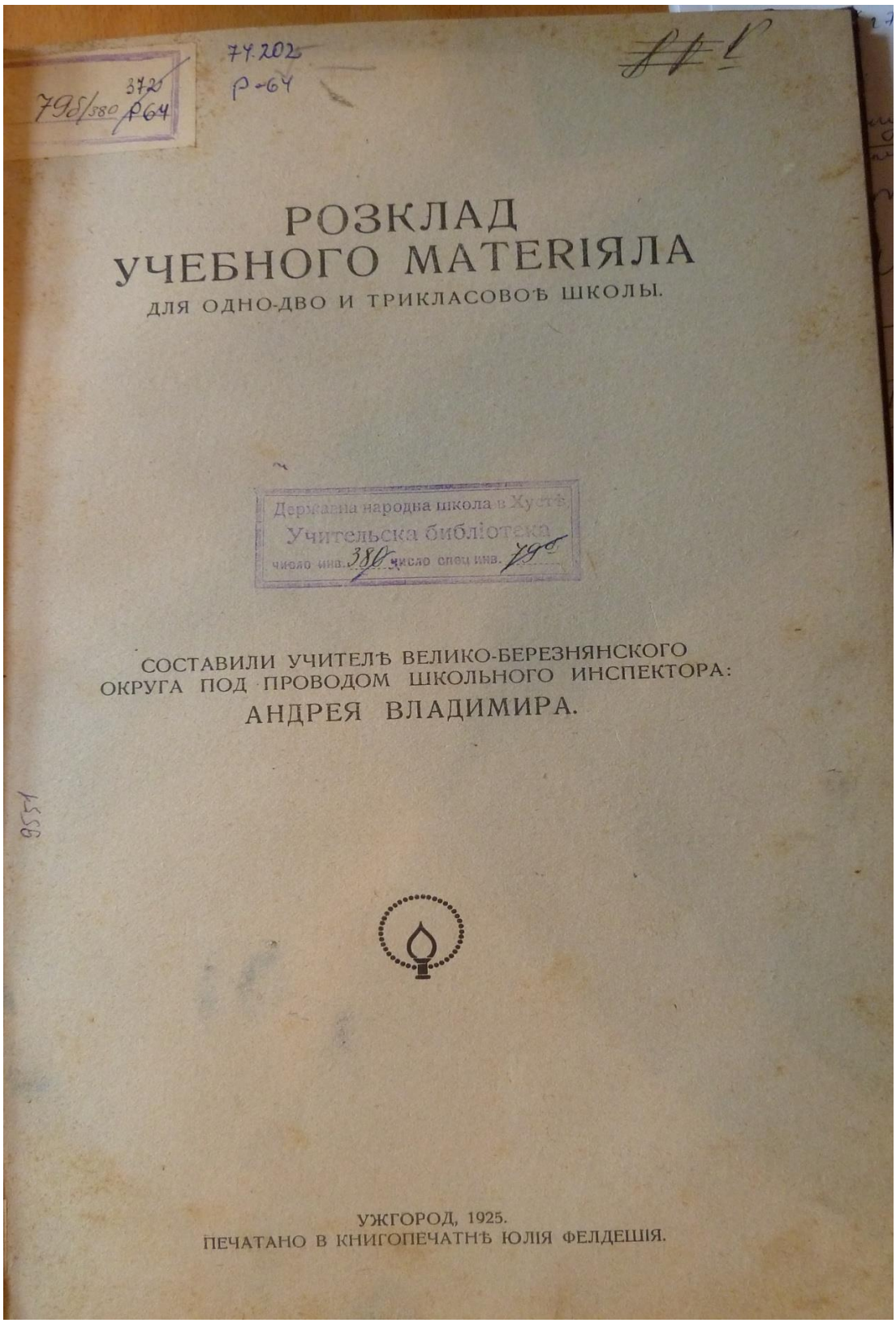
Титульна сторінка навчального плану для народних шкіл Мукачівського округу

ПОДРОБНЫЙ ПЛАНЪ
УЧЕБНАГО МАТЕРІЯЛА ДЛЯ НАР. ШКОЛЪ
ОКР. МУКАЧЕВСКАГО
Т. ч.
Инв. ч. 103
103
Державна народна школо въ
Церковна „ „
Мукачево, 1925.
книгопечатное, литературное и газетное издательство
„РЕФОРМА"

Джерело: [71]

Додаток А.2

Титульна сторінка навчального плану для народних шкіл Великоберезнянського округу

Джерело: [241]

Додаток А.3

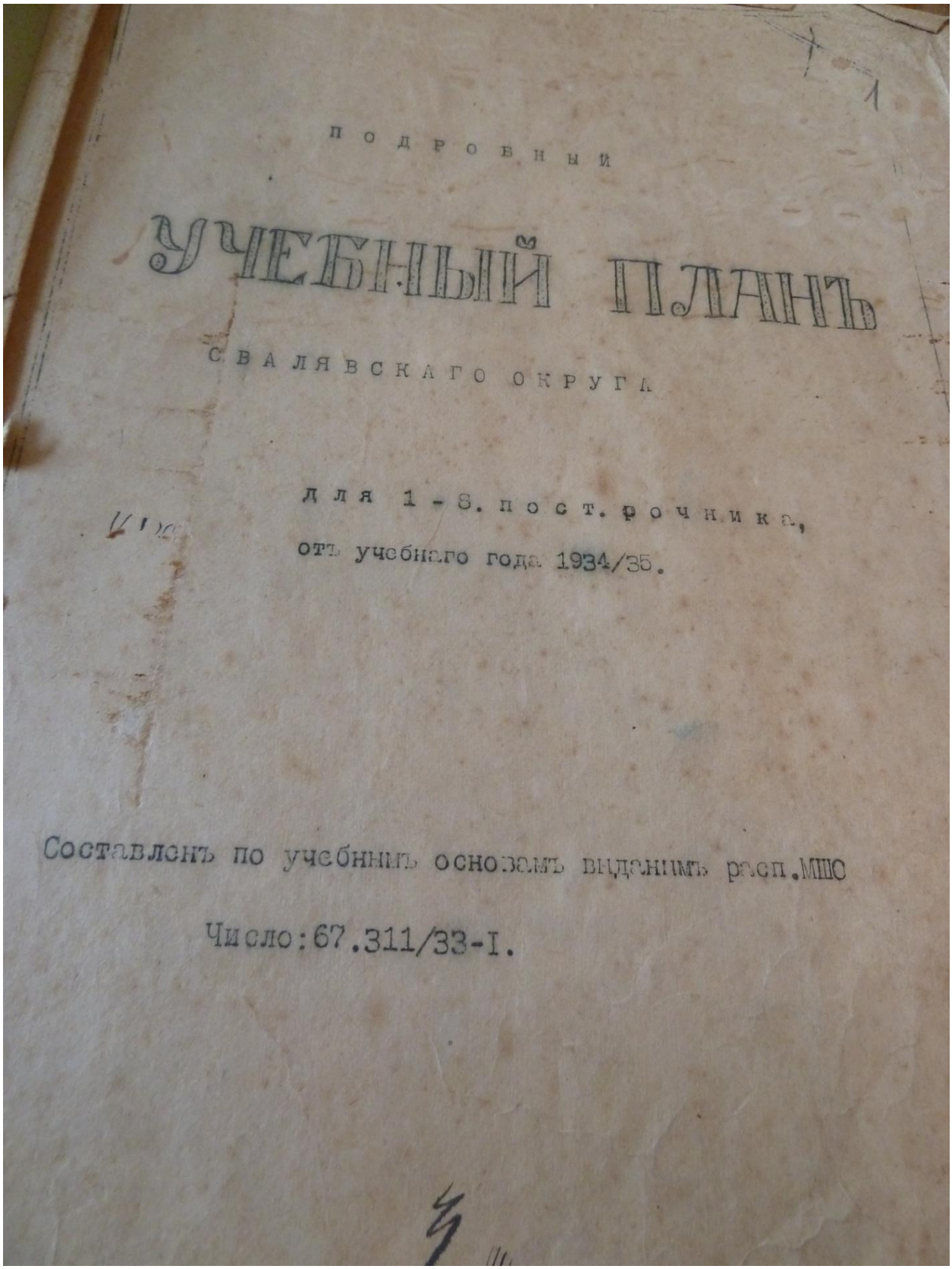
Титульна сторінка начального плану для народних шкіл Рахівського округу

Джерело: [199]

Додаток А.4

Титульна сторінка навчального плану для народних шкіл Свалявського округу на 1934–35 н.р.

ПОДРОБНЫЙ

УЧЕБНЫЙ ПЛАНЪ

СВАЛЯВСКАГО ОКРУГА

для 1-8. пост. рочника,

отъ учебнаго года 1934/35.

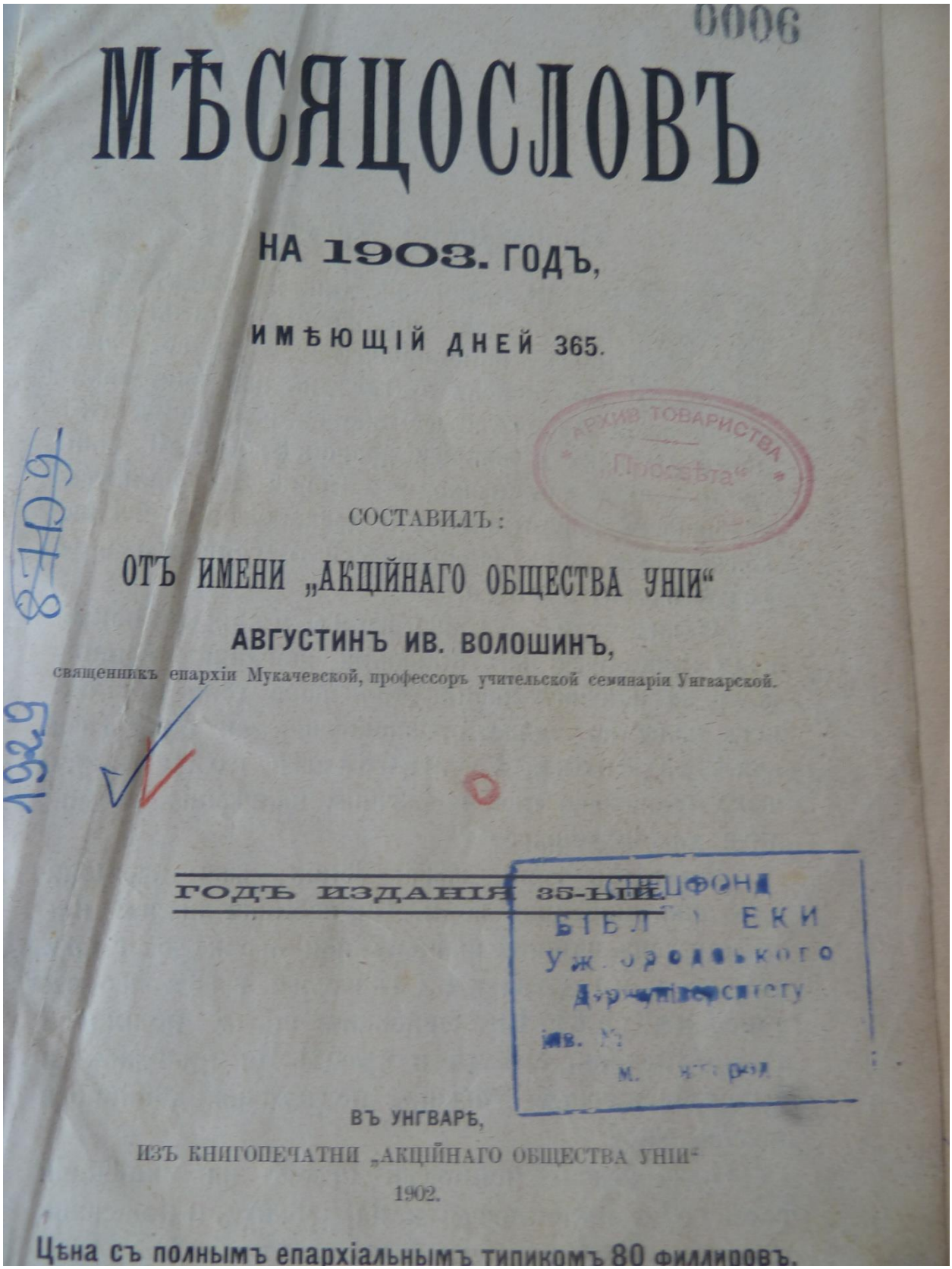
Составленъ по учебнымъ основамъ выданнымъ расп. МШС

Число: 67.311/33-I.

Джерело: [75]

Додаток Б

Титульна сторінка періодичного видання, у якому друкувалися матеріали з літературного краєзнавства на початку XX ст.

0006

МѢСЯЦОСЛОВЪ

НА 1903. ГОДЪ,

ИМѢЮЩІЙ ДНЕЙ 365.

АРХИВ ТОВАРИСТВА
„Просвѣта"

8709
1929

СОСТАВИЛЪ:

ОТЪ ИМЕНИ „АКЦІЙНАГО ОБЩЕСТВА УНІИ"

АВГУСТИНЪ ИВ. ВОЛОШИНЪ,

священникъ епархіи Мукачевской, профессоръ учительской семинаріи Унгварской.

ГОДЪ ИЗДАНІЯ 35-ЫЙ.

БІБЛІОТЕКА
Ужгородського
Державного університету
ім. М.
м.

ВЪ УНГВАРѢ,

ИЗЪ КНИГОПЕЧАТНИ „АКЦІЙНАГО ОБЩЕСТВА УНІИ"

1902.

Цѣна съ полнымъ епархіальнымъ типикомъ 80 филлировъ.

Додаток В

Змістове наповнення компонента "літературне краєзнавство" у навчально-виховному процесі шкіл Закарпаття на І, ІІ, ІІІ етапах

Додаток В.1

Громадянсько-патріотичний напрям

Таблиця Б.1.

Твори навчальної книги	Джерело	Виховний потенціал
"Родина", "Моя родина", "Отчизна", "Родное село"	[48]	Формування цілісного уявлення про рідний край, виховання любові та поваги до малої батьківщини, турботливого, бережного ставлення до отчої землі. Виховання почуття прекрасного, вміння насолоджуватися красою природи рідного краю.
"Я Русин быв", "По что я люблю Підкарпатську Русь"	[43]	
"Моя батьковщина", "Люби своє!", "Отчина"	[50]	
"Що я люблю", "Родна земля", "Хто я?"	[159]	
"Люби отчину", "Бесіда мамки з Оленкою", "Наша околиця", "Рідний край", "Я син Бескидів", "Не продам рідну землю"	[161]	
"Кто я?", "То наші любі, високі Карпати (І.Воробкевич)", "Родна земля", "Що я люблю", "Я русин быв", "Підкарпатські русини"	[307]	
"Отечественная любов Подкарпатских Русинов", "Край родной" (по Рунебергу і Емволову), "На Верховині"	[183]	
"Родина", "Край родной", "На Бескиді"	[234]	

Додаток В.2

Історико-культурний напрям

Таблиця Б.2.

Тематичні групи	Твори навчальної книги	Виховний потенціал
Важливі історичні події	“Княжество русинів” [50], “Прихід мадярів” [161], “Татари”[307]	Любов до рідної землі, поглиблення знань про історію рідного краю, його найвидатніших діячів
Відомості про історичних осіб	“Князь Лаборець” [161, 307],“Князь Федор Корятович”[50; 161; 183; 307; 315],“Олександр Духнович”[49; 50; 161; 164; 183; 184; 234; 307; 315], “Святий Стефан І. Цар Угорскій”, “Цар Матій”, “Князь Франциск Раковцій ІІ”, “Василій Тарасович, єпископ мукачівський” [48], “Наш президент Т. Г. Масарик” [49; 50], “Михаїл Лучкай” [164], “Перший історик (про І. Базиловича)” [164], “Воєвода Петро Петрович” [307], “Олександ Павлович” [234]	
Духовно-культурні осередки	“Грушевський монастир” [161; 287], “Чернецький монастир” [183; 315], “Невичанський замок” [43], “Ужгородський замок” [50; 161], “З історії Хустського замку” [161; 287], “Краєвий музей Легоцького” [184], “Наші замки” [315], “Замки на Подкарпатской Руси” [164]	
Історико-культурні пам’ятки		

Додаток В.3

Фольклорно-народознавчий напрям

Таблиця Б.3.

Тематичні групи	Твори навчальної книги	Виховний потенціал
Фольклор	“Солодка ми мамко”, “У Сиготі, у болоті”, “Яблонька”, “Дала мене моя мамка”, “Коляда” [47], “Коломийка”, “Новорічна щедрівка”, “Коляда”, “Як була я ще маленька”, “Веснянка”, “Коляда господареві” [43], “Щедрівка” [161], “Небо і земля” [184]	Усвідомлене засвоєння знань про етнічну культуру. Прилучення школярів до давніх звичаїв, обрядів, поширених у краї
Народознавчі тексти	“Легенда про св. Миколая”, “На святий вечір” [43], “Великдень”, “Поливальний понеділок” [50], “В ночь св. Миколая”, “Різдво”, “Христос воскрес”, “Великдень” [161], “Як колядують у Росушці” [164], “Первая колядка” [183], “Колядки” [184]	

Додаток Д

Авторська програма з літератури рідного краю для учнів 5 класу

Пояснювальна записка

В умовах глобалізації суспільного розвитку, в період значних змін і перетворень, що зазнає система загальної середньої освіти у зв'язку із входженням України до Європейського співтовариства особливо актуальним постає питання збереження національної культури, національної пам'яті, національної самоідентифікації. Важлива роль відводиться літературі рідного краю, яка засобами мистецтва слова допомагає формувати духовний світ особистості, розвивати творчі здібності, інтелект, а також сприяє вихованню національно-патріотичних почуттів, осмисленню історико-культурних традицій рідного краю.

Літературне краєзнавство відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної освіти (2011) реалізується через змістові лінії: *емоційно-ціннісну*, яка забезпечить розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів літератури рідного краю, формуванню світогляду учнів, їх національної свідомості, моралі, громадянської позиції; *культурологічну,* яка сприятиме усвідомленню літератури рідного краю як складової частини духовної культури українського народу, тобто розкриття творів регіональної культури у широкому культурному контексті, висвітлення зв'язків літератури з міфологією, фольклором, філософією, звичаями, віруваннями народу рідного краю; *компаративну*, яка забезпечить порівняння творів літератури рідного краю, їх компонентів (тем, мотивів, образів, проблематики, мовно-художніх засобів та ін.), явищ і фактів із творами, що належать до різних літератур.

При змістовому наповненні авторської програми з літератури рідного краю враховано аксіологічний аспект. Це означає, що змістовий компонент складається із аксіологічного ядра, яке включає кілька тематичних напрямів: фольклорно-народознавчий, історико-культурний, громадянсько-патріотичний, морально-ціннісний. Відповідно курс літератури рідного краю для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів Закарпаття цілеспрямовано структурований за такими загальними тематичними блоками: "Чарівний світ

фантазії, мудрості", "Історичні оповіді про минуле рідного краю", "Краса отчої землі", "Я і світ ". До кожного з них підібрані кращі фольклорні і художні твори письменників Закарпаття, які за своїм змістом дають можливість максимально репрезентувати ту чи іншу тему, допоможуть збагачувати внутрішній світ дитини, позитивно впливати на її свідомість і підсвідомість, спрямовувати морально-етичний потенціал, сприяти національному самоусвідомленню і стійкому відчуттю приналежності до рідного краю.

Добір художніх творів для текстуального вивчення здійснювався з урахуванням принципів: високої естетичної вартості, виховної спрямованості, жанрово-тематичного розмаїття, врахування психо-фізіологічних та вікових особливостей учнів 11-річного віку.

У програмі виділено твори для текстуального вивчення та додаткового читання. З метою задоволення індивідуальних уподобань учнів та вчителів одні письменницькі постаті можна обирати для глибшого вивчення, інших - опрацювати оглядово, а деяких – замінити іншими персоналіями.

Зміст літературного краєзнавства за програмою передбачено реалізувати:

1) на уроках літератури рідного краю, на які чинною програмою із української літератури виділено 4 години (ще 5 годин словесник може використати із резервного часу);

2) на уроках української літератури, на яких вчитель доповнює навчальну тему відповідним літературно-краєзнавчим матеріалом, близьким за естетичною і морально-етичною функцією.

Література рідного краю
(окремо відведені уроки)
5 клас

Усього – 9 год.

К-ть год.	Зміст навчального матеріалу	Вимоги до учнів
2	**СВІТ ФАНТАЗІЇ, МУДРОСТІ** Оглядова розповідь про розвиток казки на	Уміти розповідати про розвиток казки

	Закарпатті. Багатство і тематичне різноманіття казок (казки про тварин, героїко-фантастичні, соціально-побутові). Казкар Андрій Калин. Творча біографія казкаря. **“Казка про майстра Іванка”.** Казкар Василь Королович. **“На Чорну полонину”.**Оспівування мужності, сміливості, чесності у боротьбі за своє щастя. **ТЛ:** народна казка, літературна казка. Для додаткового читання: *Галиця М.* Володар Дикого лісу. Про Фармудзь Івана *(Із зб. “Казки зелених гір”, (1965)).* *Калин А.* Дев'яносто дев'ять братів і сотий ружа, Іван – коровин син. Два перстені *(Із зб. “Дванадцять братів”, (1972))*. *Королович В.*Три золоті слова. Шовкова держава *(Із зб. “Три золоті слова”, 2008)).* *Лазар І.* Хліб і золото (*Із зб. “Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати” (1966)).* *Хланта І.* Замозолена копійка. Золота пшениця. Добра наука *(Із зб. “Казкар” (2013)).*	на Закарпаттіі, відомих казкарів. Переказувати казки, тлумачити їхній зміст. Розуміти роль і місце реального та фантастичного в казках. *Розвиток допитливості, спостережливості, кмітливості. Виховання сміливості. Осмислення необхідності активної життєвої позиції.*
2	**ІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ ПРО МИНУЛЕ РІДНОГО КРАЮ** **Легенди і перекази про замки: “Про наші замки”, “Народний переказ про Хустський замок”, “Замкова гора в Мукачеві”, “Легенда про колодязь”, “Чому в кожному замку є колодязь**”.	Усвідомлено переказувати легенди і перекази про замки Закарпаття.

	Василь Пачовський. “Про князя Корятовича і жовтого змія Веремія”. Поетична оповідь про минуле рідного краю. Казкові та фантастичні елементи у легенді. **ТЛ:** переказ, легенда. Для додаткового читання: Походження Тиси. Берегово. Голубине. Загибель Боржавського замка. Замок у Невицькім. Іза. Калини. Колочава. Лисичево. Про Велику Копаню. Синевирське озеро. Ужгородський замок *(із кн.* **“***Легенди нашого краю***”***, 1972)* Ясіня	Виразно читати легенду. Розповідати про Федора Корятовича. Вміти виокремлювати в творі найнапруженіші епізоди. Розуміти зв'язок історії із сучасністю. *Зацікавлення історичним минулим рідного краю.*
3	**КРАСА РІДНОЇ ЗЕМЛІ** **В.Гренджа-Донський.** Основні відомості про письменника. Казковий світ природи у поезіях митця: **“Верховино-мати”…, “Моя пісня”, “Люби свій рідний край”, “Люби рідну мову”.**	Знати основні відомості про письменника. Виразно читати поезії. Вміти висловлювати міркування про способи вираження любові до рідної землі. **Вивчити напам'ять:** “Верховино-мати”…, “Моя пісня”. *Мистецький контекст:* А.Кашшай, “Карпатський пейзаж” (обр. мистецтво). *Виховання почуття любові до рідного краю. Осмислення духовного зв’язку із рідною землею.*

	Ю.Боршош-Кум'ятський. Цікаво про поета. **“Гір зелених я дитина”, “Гей, не є на світі краще”, “Люблю тебе, рідний краю”.** Вираження життєрадісності, патріотичних почуттів засобами художнього слова. Майстерне відтворення краси природи в поезіях у прозі **“У Карпатах світає ”, “Гори мої Карпатські ”, “Боржава”.** **ТЛ:** поезія в прозі. Для додаткового читання: *Божук М.* До вітру. *Вовчок В.* Вівчарики, я не забув про вас. *Гойда Ю.* Полонина. *Потушняк Ф.* Під снігами поле спить. *Фединишинець В.* Спробуй перемалювати.	Переказувати цікаві епізоди з дитинства поета. Виразно і вдумливо читати поезії. Відтворювати настрої пейзажних поезій. Виразно читати поезії в прозі, розуміти їх жанрові особливості. **Вивчити напам'ять:** “Гір зелених я дитина”. *Мистецький контекст:* В.Микита, “Сільська околиця”; А.Ковач, “Літній ранок”,;А.Кашшай, “Під Пилипецькими полянами”(обр.мистецтво). *Формування естетичного сприйняття світу природи, розвиток творчої уяви.*
2	**Я І СВІТ** **Олександр Духнович**. Основні відомості про письменника. Патріотичні мотиви творів **“Я Русин був…”, “Лебедина пісня”.** Ідея кровного зв’язку з рідною землею. Мудрість, втілена у **афоризмах**.	Знати основні відомості про О.Духновича. Виразно читати поезії. Висловлювати власні міркування про зміст поезій і їх актуальність сьогодні. Розуміти зміст афоризмів. **Вивчити напам'ять:**“Я Русин був…”. *Виховання почуття патріотизму, глибокої прив'язаності до землі свого народження, рідної мови.*
	Лука Дем'ян. Коротко про письменника. **“Музикант”.** Віра людини у себе, у свої	Розвиток уміння переказувати оповідання. Визначати тему твору.

	сили. Авторська симпатія до талановитого хлопчика Ферка. Значення мистецтва у житті людини.	Давати власну оцінку зображуваному. Вміти міркувати про прояви таланту в різних сферах людської діяльності. *Усвідомлення індивідуального призначення кожної людини, відповідальності за Божий дар.*
	Юрій Станинець. Коротко про письменника. **"Нова шапка".** Морально-етичні уроки доброти, чуйності, поваги, любові до батьків. Для додаткового читання: *Гренджа-Донський В.* Зів'ялий цвіт. *Керекеш Ю.* Гудзики. *Томчаній М.* Знайдена лялька. *Ходанич П.* Бобик.	Переказувати епізоди з дитинства Ю.Станинця. Висловлювати власні міркування про характер хлопчика Іванка і його поведінку. *Виховання шанобливого ставлення до батьків.*

Використання літературно-краєзнавчого матеріалу на уроках української літератури у 5 класі*

К-ть год.	**Українська література**	**Література рідного краю**	
	Тема за чинною програмою	Тема за авторською програмою	Вимоги до учнів

4	**СВІТ ФАНТАЗІЇ, МУДРОСТІ** **Із народної мудрості** **Загадки** Загадка як вид усної народної творчості. Розгляд змісту і форми загадок. Види загадок (про людей, їхнє життя, про природу та її явища, про рослин, тварин).	Віршовані загадки В.Ладижця, С.Жупанина.	Вміти відгадувати загадки. Пояснювати особливості будови загадки. **Вивчити напам'ять:** кілька загадок (на вибір).
	Прислів'я та приказки Народне уявлення про довколишній світ та його оцінка в прислів'ях і приказках. Краса і мудрість цього жанру усної народної творчості. **ТЛ:** загадка, прислів'я, приказка.	Збирачі малих фольклорних жанрів на Закарпатті. Прислів'я і приказки, поширені у рідному краї.	Знати про збирачів малих фольклорних жанрів у рідному краї. Вміти пояснювати прислів'я та приказки. **Вивчити напам'ять:** прислів'я і приказки (10 на вибір). *Розвиток кмітливості, розумових здібностей, пам'яті, творчої уяви.*

1	**ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ** Позакласне читання.	**“Переказ про князя Лаборця”. Марійка Підгірянка. “Князь Лаборець”.** Мудрість, сміливість, вірність князя Лаборця, любов до своєї землі.	Виразно і вдумливо читати віршований твір, визначати засоби поетичної мови. Аналізувати риси характеру князя Лаборця. *Усвідомлення душевної краси наших предків, любові до своєї землі як достойного прикладу для нащадків.*
4 2	**РІДНА УКРАЇНА. СВІТ ПРИРОДИ** **Тарас Шевченко. “За сонцем хмаронька пливе...”, “Садок вишневий коло хати... ”** Картини довколишнього світу, природи у поезіях Т.Шевченка – інша, художня реальність, створена уявою митця за допомогою засобів образної мови. **ТЛ:** персоніфікація, ліричний твір.	**Марійка Підгірянка.** “Зелена Верховина”, “Присяга”, “А як була полонина”, “Моя земелько, ти ріднесенька”. Настрої і почуття, висловлені в поезіях (любов до рідної землі, висока духовність, відданість своєму народові). Художні описи природи яв вияв патріотичних почуттів автора.	Виразно читати поезії, визначати їхні основні мотиви. **Вивчити напам'ять:** “Зелена Верховина”; “Моя земелько, ти ріднесенька”. *Мистецький контекст:* В.Вовчок, “Мої гори”(обр.мистецтво). *Виховання почуття патріотизму.*
2	**Павло Тичина.**	**Степан Жупанин**.	Виразно читати поезії.

4	**“Не бував ти у наших краях! ”, “Гаї шумлять... ”, “Блакить мою душу обвіяла... ”** Коротко про поета і край, де він народився. Майстерне відтворення краси природи, вираження життєрадісності, патріотичних почуттів засобами художнього слова. Мелодійність віршів П. Тичини. **ТЛ**: метафора, епітет.	**“Стежинка-верховинка”, “Мелодії природи”, “Осіння пожежа”.** Художні описи природи як вияв патріотичних почуттів автора.	Розвивати уміння виділяти художні засоби, використані в поезіях. **Вивчити напам'ять:** “Стежинка-верховинка”. *Мистецький контекст:* А.Коцка, “Осінь над Ужем”(обр.мистецтво). *Виховання любові до рідного краю. Розвиток творчої уяви.*
1 1	**Максим Рильський. “Дощ”** («Благодатний, довгожданий…»)**, “Осінь-маляр із палітрою пишною…”,** “**Люби природу не як символ…”** Основні відомості про поета. Його вміння бачити красу рідної природи і створювати красу засобами поетичної	**Зореслав.** Висловлення поетичною мовою любові до рідного краю в поезіях “Присвята”, “Весна”, “В полонині”. Картини природи у поезіях **Марусі Тисянської: “Гори**	Розуміти, що таке патріотичне почуття. Виразно читати поезії. Виділяти і пояснювати епітети, порівняння, метафори, наявні в поезіях. *Мистецький контекст:* І.Шутєв, “Весна в Карпатах”(обр.мистецтво). *Усвідомлення образного бачення світу.*

	мови. Єдність людини і природи, зв'язок між станом людської душі та довкіллям.	**рідні", "Нема в мене…", "Вечір у горах".**	
1	**Микола Вінграновський. "Перша колискова", "Бабунин дощ", "Сама собою річка ця тече...", "Сіроманець"** Поезія − особливий спосіб вираження почуттів людини. Висловлення поетичною мовою любові до дитини і турботи про неї, батьківського заповіту.	**Христина Керита.** Вияв любові до рідного краю у поезіях **"Краю мій, зелений, величавий", "Стоять дуби такі сакраментальні".** Поглиблення відомостей про художні особливості ліричних творів.	Виразно і вдумливо читати поезії. Розглядати кольорову палітру віршів. Відтворювати настрої пейзажних поезій. *Мистецький контекст:* А.Кашшай, "Квітуча Верховина";А.Коцка, "Верховина"; Ф.Манайло, "Карпати"(обр.мистецтво). *Виховання шанобливого ставлення до рідної землі.*
1	Позакласне читання.	**МарійкаПідгірянка**.Патріотичні мотиви п'єси **"В чужому пір'ю".** Особливості драматичного твору.	Виразно в особах читати п'єсу "В чужому пір'ю". Розглядати своєрідність побудови драматичного твору.Висловлювати власне розуміння почуття патріотизму. *Виховання почуття любові до отчого краю, усвідомлення*

1	Позакласне читання.	**Я І СВІТ** **Іван Чендей**.Коротка розповідь про письменника**.“Льодові квіти”.** Образ Миколки. Морально-етичні та соціально-побутові проблеми оповідання.	*притягальної сили рідної землі.* Розвиток уміння переказувати оповідання. Вміти виділяти в ньому найбільш вражаючий фрагмент. Давати власну оцінку зображуваному. *Усвідомлення морально-етичних цінностей.*

Джерело: [176, с. 7–15]

Конспекти уроків з літературного краєзнавства

Додаток Е

Додаток Е.1

Конспект уроку з літератури рідного краю у 5 класі

Тема. “Рідна земленька горне всіх до серденька…” (Урок із елементами інсценізації за п’єсою Марійки Підгірянки “В чужому пір’ю”).

Мета: опрацювати зміст п’єси “В чужому пір’ю”, допомогти п’ятикласникам на основі аналізу твору осмислити поняття любові до рідного краю; розвивати навички усного мовлення, вміння аналізувати драматичний твір; виробляти вміння бачити й цінувати красу, самобутність рідної землі, виховувати любов до отчого краю.

Ц і л і.

Учні знатимуть:

- короткі відомості про життя і творчість Марійки Підгірянки; зміст п’єси “В чужому пір’ю”; особливості драматичного твору; проблематику п’єси;

- риси характеру персонажів.

Учні вмітимуть:

- інсценувати художні діалоги;

- коментувати вчинки персонажів;

- розкривати порушені у творі проблеми.

Т и п у р о к у: урок засвоєння нових знань.

О б л а д н а н н я: текст п’єси Марійки Підгірянки “В чужому пір’ю”; плакати-вислови “Зійдуть мої пісеньки, як рута,/ наче ряст, розквітнуть навесні,/ І як вже я буду призабута,/ То цвістимуть пісеньки мої…”, “Я – самоук, несміле дитя Підгір’я. Списувала, що мені старі ліси розказували, та не знаю, чи розуміла добре смерекову мову…”; виставка дитячих робіт; презентація до уроку; міні-декорації.

М е т о д и, п р и й о м и і ф о р м и р о б о т и: бесіда, інсценізація, аналіз твору, виступи творчих груп.

В и п е р е д ж у в а л ь н і з а в д а н н я: самостійно прочитати твір, підготувати інсценізацію окремих епізодів до кожної картини, усні повідомлення творчих груп.

Хід уроку

І.Організаційний момент

ІІ. Активація навчальної діяльності

2.1. Вступне слово (вчитель декламує під супровід музики).

Молитва дітей

Вислухай, Боже великий,

Молитву дітей малих,

Сохрани наш дім тихенький,

Нянька, мамку, всіх.

Дай здоров'я нам і сили,

Щоб, як гай росли,

Вірно рідний край любили,

Втіху всім несли.

Під Твою милість

Під Твою милість, Мати Божа, прибігаєм,

Най Твоя ласка хвалить нас спасенна,

Змилуйся, змилуйсь над вкраїнським краєм,

Єдина, чиста і благословенна.

І хорони нас від думок тривожних,

Най віра в правду веде нас спасенна.

Од бід збави нас, від пророків ложних,

Єдина, чиста і благословенна.

Діти, автор цих поетичних рядків – укр. поетеса, вчителька, розмаїта полонинська квітка Марійка Підгірянка, яка у 20–30 – х рр. ХХ ст. працювала у селах нашого рідного Закарпаття, навчала маленьких діточок читати і писати, складала для них віршики, загадки, казки, сценічні образки.

У Марійки Підгірянки пісні ніжні, як світанки. Пісеньки, як рута-м'ята, в них струмочки і Карпати.

Усі поезії Марійки Підгірянки народжені від великої любові до народу, рідної землі, від уміння чути і бачити. А яка багата тематика її творів. Це і любов до дітей, до школи, до рідної землі, до України-матері і до матері Небесної, до свого народу, його минулого. За 60 років літературної діяльності Марійка Підгірянка створила сотні поетичних, прозових і драматичних творів.

На сьогоднішньому уроці ми маємо чудову нагоду доторкнутися своїм серцем, часточкою своєї душі до мистецького світу, закарбованого у художніх творах Марійки Підгірянки.

Подивіться уважно на портрет цієї світлої жінки-поетеси, яка прожила своє життя так, що лишити по собі хорошу пам'ять. Адже невтомною працею дбала про свій народ, палко любила свій край.

2.2. Бесіда.

- Дивлячись на портрет, що можемо сказати про поетесу і вчительку Марійку Підгірянку? (*Очі її світяться добротою, щирістю, розумом. Напевно, вона була добра, мудра, чесна і справедлива*).

- Чи вивчали ви поезії Марійки Підгірянки? Коли? (*Поезії Марійки Підгірянки ми вивчали у початкових класах на уроках читання та позакласних годинах).*

- Як вважаєте, Марійка Підгірянка – це літературний псевдонім чи справжнє ім'я і прізвище поетеси? (*Марійка Підгірянка – це літературний псевдонім).*

- Як на вашу думку, чому поетеса обрала псевдонім Підгірянка?

- (*Напевно тому, що дуже любила рідні гори).*

III. Оголошення теми і завдань уроку.

Отож, тема уроку – "Рідна земленька горне усіх до серденька…". Марійка Підгірянка. П'єса-казка "В чужому пір'ю"**.**

Цілі та завдання уроку:

1.Дізнатися про життя і творчість Марійки Підгірянки.

2.Повторити з теорії літератури про особливості драматичного твору.

3.Опрацювати зміст п'єси Марійки Підгірянки "В чужому пір'ю".

4. Представлення випереджувальних завдань творчо-пошукових груп: "Декламатори", "Літературознавці", "Актори", "Екскурсоводи","Мистецтвознавці".

IV. Робота над темою

4.1.Поетична п'ятихвилинка

"*Декламатори*" читають напам'ять поезії: "Присяга", "Наші предки", "Маленька українка", "Зелена Верховина".

Проблемне питання

Який основний заклик звучить у поезіях? (*Марійка Підгірянка закликає вірно любити свій рідний край, ту землю, де ми народилися, бо вона наймиліша понад усе на світі*).

4.2. Виступи "*Учнів-біографів*". Інсценізація.

Дія відбувається у бібліотеці. Дійові особи: Бібліотекар, Марійка, Хлопчик, Дівчинка.

(На сцені — виставка книжок Марійки Підгірянки).

Виходять Хлопчик і Дівчинка.

Дівчинка (читає): Марійка Підгірянка… Ти чув про таку письменницю?

Хлопчик: Це не письменниця, це — дівчинка!

Дівчинка: Ти що? Хіба діти пишуть книжки?

Хлопчик: А хіба дорослих зовуть так по-дитячому: Марійка Підгірянка?

Дівчинка: Треба запитати! (Входить Бібліотекар). Скажіть нам, будь ласка, хто така Марійка Підгірянка?

Бібліотекар: Марійка Підгірянка — це псевдонім української поетеси Марії Ленерт-Домбровської.

Хлопчик: А чому її звати так по-дитячому — Марійка?

Бібліотекар: Тому що вона писала вірші для дітей. І була не лише письменницею, а й вчителькою… А псевдонім Підгірянка — на честь рідного краю Підгір'я, тобто Прикарпаття. Саме там 29 березня 1881 року у родині лісничого Омеляна Ленерта, яка проживала у селі Білі Ослави, народилася дівчинка Марійка… Вона зростала на Гуцульщині, оповитій казками та легендами, змалку вбирала у душу мамині казки та пісні, дідові бувальщини і легенди, коломийки та приказки, красу рідного краю. Але вона про це може розповісти сама… Агов, Марійко!

Марійка: Добрий день! Звичайно, я дуже любила моє рідне Підгір'я ще і тоді, коли була малою:

Блакитне небо в головах,

В ногах діброви сині.

Орли мандрують по верхах,

Овечки — в полонині.

Соколом бистрим лине зір

По рідній всій сторонці —

По збочах гір, зелених гір,

На лан, блискучий в сонці.

Лани, як золото, блищать

У голубім безмежжі.

За ними мріє сіножать

Як біла нитка, в'ється шлях,

Од тих ланів на села —

Там і моє село в садах,

Й хатиночка весела.

Бібліотекар: А ще Марійка дуже любила слухати пісні… На її батьківщині вони називаються співаночками. Згодом вона сама почала римувати — і співати.

Хлопчик: А де вчилася Марійка Підгірянка?

Бібліотекар: На жаль, дівчинка змогла закінчити лише двокласну школу у селі Уторопи, куди переїхала родина. Але Марійка часто гостювала у свого дідуся, священика Миколи Волошина, який мав багато книжок. І наполеглива гуцулка самотужки здобула освіту, склала екстерном іспити у жіночій вчительській семінарії і стала, як мріяла, вчителькою. У школі вона працювала понад сорок років… А це було нелегко, бо у ті часи Західна Україна потрапляла під владу різних урядів (Австро-Угорщини, Чехії, Польщі), які неприхильно ставилися до розвитку української культури.

Марійка Підгірянка ніколи не вважала себе поетесою і не прагнула друкувати своїх творів. Вона писала віршики для дітей, щоб їм легше було вчитися.

4.3. Бесіда

- Де вона народилася Марійка Підгірянка? (*Вона народилася в с. Білі Ослави, тепер Івано-Франківська область).*

- Ким з дитинства мріяла стати Марійка Підгірянка? (*Вона завжди мріяла бути вчителькою).*

- Чи вважала себе Марійка Підгірянка поетесою і чи мріяла друкувати свої твори? (*Марійка Підгірянка ніколи не вважала себе поетесою і не прагнула друкувати своїх творів. Вона писала віршики для дітей, щоб їм легше було вчитися).*

4.4.Пояснення-доповнення вчителя

Вчитель зачитує спогади Марійка Підгірянки: “Я не думала ніколи, що колись буду “друкована ”– я самоук, несміле дитя Підгір’я. Списувала, що мені старі ліси розказували, та не знаю, чи розуміла добре смерекову мову. Почала я писати дуже рано…писала бо чула душевну потребу вилити на папері ті враження, якими наповала мене краса природи”.

Цікаво, що У 1919– 1928 рр. поетеса жила на Закарпатті. Тут у трьох селах Зарічево і Порошкове Перечинського та Довгому Іршавського повіту вчила дітей української грамоти. Разом з чоловіком Августином Марія Омелянівна проводила у краї велику патріотичну роботу.

На нашій Срібній Землі Марійка Підгірянка зібрала найбільший свій творчий ужинок. Тоді господарка літературного поля була якраз у розквіті творчих сил, а життєві круговерті давали теми для написання творів. Вона не мала потреби шукати сюжетів з чиєїсь долі - у неї своїх вистачало на багато книжок).

У 10-30-х роках ХХ ст. у Львові і Ужгороді, Відні та Філадельфії вийшли друком її книжечки - "Відгуки душі", "Мати-страдниця", "Вертеп", "Святий Миколай на Підкарпатській Русі", "Малий Василько", "Кравчиня Маруся", "Юркова мандрівка", "Зайчик і Лисичка", сотні поезій, оповідань, байок, казок, пісень, загадок.

4. 5. Повідомлення "*Учнів-екскурсоводів*"

Екскурсовод 1. Кімнату-музей М. Підгірянки створено у 1991 р. у місті Тлумач івано-Франківської області при районній бібліотеці для дітей. Тут зібрані матеріали і документи, які свідчать про роль і діяльність Марії Омелянівни Ленерт-Домбровської (народної вчительки і поетеси, відомої в літературі як Марійка Підгірянка), та її родини в розвитку освіти, культури в Галичині.

Екскурсовод 2. В експозиції музею, крім книг М. Підгірянки, є спогади рідних та колишніх учнів з сіл Антонівка, Братиків, Вікняни, оригінали рукописних матеріалів. Крім документальних, меморіальних і речових експонатів, у кімнаті-музеї є твори образотворчого мистецтва та графіки.

Екскурсовод 2. Музей знайомить відвідувачів з життям і творчою діяльністю Марійки Підгірянки шляхом проведення екскурсій, дитячих ранків, літературних вечорів, усних журналів, вікторин тощо.

А ми з вами переносимось зараз у 1922 рік, коли Марійка Підгірянка працювала у с.Заріччя Перечинського району. І ось у травні 1922 року вона

написала сценічну картину на три дії “В чужому пір’ю” про одну синичку, яа покинула рідний край.

4.6. Повідомлення “*Учнів - літературознавців*”

1.Учень-літературознавець. П'єса Марійки Підгірянки - драматичний твір, у якому життя подається через розмови та вчинки дійових осіб.

2. Учень-літературознавець. Драматичні п’єси, казки, поеми поділяються на дії (картини), яви; складаються з висловлювань героїв, які називаються *репліками.*

3. Учень-літературознавець. У постановках важливу роль відіграють декорації (оформлення сцени), звуковий, музичний супровід. Але найбільше враження,звичайно, справляє майстерна гра акторів.

4.7. Слово вчителя

Діти, Марійка Підгірянка дуже любила ліс, адже вона виросла у родині лісничого. Вона була закохана в природу. Уважно прислуховувалася до гомону потічків і джерельцят, гомону гірських вітрів. Натхненна чарівною природою Карпат, І от одного разу підслухала казку квітів квіти і птахи розповіли їй казку, яку вона згодом переповіла дітям – казку про синицю.

4.8. Інсценізація уривків із драматичного твору Марійки Підгірянки “У чужому пір’ю”

- Інсценізація 1 дії
- Бесіда за змістом 1 дії

- Де відбуваються події 1 дії (*Події 1 дії відбуваються у лісі, над потічком).*

- Назвіть головних дійових осіб, другорядних (*Головні дійові особи – Синичка 1 і Синичка 2. Другорядні – це Рожа, Лілея, Фіалка, Дзвіночок, Нічка, Вітрик, Цвіркун).*

- Яка квіточка дуже переймалася, що у лісі, де всі живуть щасливо, у повній гармонії із природою, сталася незвичайна пригода?(*Квіточка Рожа дуже переживала, що у лісі трапилася незвичайна подія*).

- Чия це репліка: Нема ніде краще, ніде веселіше, бо ніде не гріє сонечко миліше, як у рідним краю? (*Це слова Дзвіночка.)*

- А хто із квіточок покликав Цвіркуна? Як? (*Цвіркуна покликав Дзвіночок, він подзвонив своїми дзвіночками).*

- Чи допомогла пісня Цвіркуна синичці одуматися, змінити своє рішення і не покидати милий край?(*Пісня, яку зіграв Цвіркун Синичці 1, не допомогла їй, вона полетіла у чужий край)*

- Яка основна роль Вітрика у першій дії? (*Він збирає запахи-аромати із квітів,щоб донести їх Синичці, яка полетіла у чужину*).

- Які риси характеру проявила Синичка 1? (*Синичка 1 виявилася у 1 дії нерозсудливою, нетерплячою, не відданою своїй землі*).

- А якою ми побачили Синичку 2? (*Синичка 2 виявила мудрість, терпіння, любов до своєї сестрички і рідної землі)*

- Як завершується 1 дія п'єси? (*Вітрик летить услід Синичці, щоб у чужому краю передати їй запах рідного лісу)*

- Як на вашу думку, чи вдало підібрана репродукція, яка розміщена на задньому плані слайда, до п'єси? Що на ній зображено? Які кольори переважають на картині? Чи зумів передати художник на картині красу нашого лісу?

- Як можемо назвати 1 дію? (*Незвичайна подія у лісі).*

- Інсценізація 2 дії
- Бесіда за змістом 2 дії

- Як бачите, дуже сумно завершується друга дія п'єси. А де відбуваються події другої дії ? (*На чужині, не у нас,там пишний сад, пальми, буйно рослі квіти).*

- Чи стала багатою пташечка на чужині? (*Так, на чужині вона стала багатою, має пишне вбрання, ходить у теремах*).

- Чи принесло їй багатство щастя? (*На жаль, багатство, яке вона отримала на чужині, не принесло їй щастя).*

Як вона почувається на чужині? Зачитайте ці рядки ("*Ходжу, блукаю, світами броджу – щастя шукаю,найти не можу*")**.**

- Що із нею сталося? (Вона блукає і не може найти своє щастя, не може заснути).

- Якою постає Синичка 1 у 2 дії (*У 2 дії синичка 1 постає перед нами розгубленою, самотньою, нікому не потрібною).*

- До кого вона звертається? Хто їй допомагає? *(На допомогу Синичці 1 приходять Нічка і Вітер) Як? (Нічка її заспокоює, а Вітрик ронить рідні запахи).*

- Як ставиться до пташечки Нічка? (Засуджує) Зачитайте ці рядки.

- Чи піклується Ніченька про пташечку? (*Вона її заколисує, щоб вона добре відпочила і на ранок рушала додому*).

- Яку назвемо 2 дію? (*Самотня Синичка на чужині).*

• Інсценізація 3 дії

V. Підсумок уроку

5.1. Узагальнююча бесіда

- Які фрагменти є найцікавішими у творі?

- Який із епізодів є найнапруженішим?

- Знайдіть і зачитайте у творі ремарки.

- Як ви дізнавалися про події у творі? Через розповідь автора, описи чи через діалоги і полілоги?

- Чи є у творі монологи? Знайдіть і зачитайте.

- Як вважаєте, за допомогою цього монологу що зуміла передати авторка твору? (*Переживання синички*).

- Яку людину уособлює образ Синички 1? (*Людину, яка бездумно покидає рідну землю)*

- Яку людину уособлює Синичка 2? (*Людину, яка віддана своїй рідній землі)*

- Сформулюйте тему твору. (*Розповідь про Синичку, яка покинула рідну землю)*

- Визначте ідею драматичного твору

- Яка основна думка твору? (*Треба любити рідну землю, ту, на якій ти народився і живеш).*

- Над чим ви задумалися, читаючи цей твір? Чи актуальний він у наш час? (*Так, цей твір надзвичайно актуальний у наш час. Тому що багато людей у пошуках багатства, бездумно втрачають найважливіше і рідніше – рідну землю)*

5.2. Заключне слово вчителя

Діти, Марійка Підгірянка вчить нас, як треба любити рідну землю,на якій ми народилися, пронести у душі через все своє життя любов до Карпатської природи, до мальовничої Карпатської землі, опоясаної сріберними потічками, високими полонинами, мережаної диво-квітками у весняному різнобарв'ю, вкритої густими буковими пралісами, струнками смереками. Любити цю землю, святу, древню, на якій споконвік жили і працювали наші діди і прадіди.Наша земля – наша берегиня і домівка, колиска, годувальниця. Кому ж не люба земля батьків, дідів, кому не мила рідна земля.

Життя і творчість Марійки Підгірянки – яскравий приклад відданості рідній землі. Ця народна вчителька і поетеса так прожила своє життя, що лишила нев'янучу пам'ять у серцях нащадків.

5.3. Виразне читання напам'ять поезії Марійки Підгірянки "*Моя земелько*"

Моя земелько, ти ріднесенька,
як твій чар описати?
Не затихла ще моя пісенька,
Щоб про тебе співати.
Ніч невидная, ніч тихесенька,

Але сон не приходить.

Моя земелько ти ріднесенька

Святе моє кохання,

Для тебе було перша пісенька,

Тобі буде й остання.

VI. Оголошення домашнього завдання

Написати лист-відгук за прочитаним твором Марійки Підгірянки “В чужому пір’ю”. Створити ілюстрації за змістом п’єси.

Додаток Е.2

Конспект уроку з літератури рідного краю (розділ “Історичні оповіді про минуле рідного краю”)

Тема. Суворі свідки сивої давнини (Замки Закарпаття у легендах, переказах, літературних обробках).

Мета: ознайомити учнів із легендами, переказами про Ужгородський, Мукачівський, Хустський замки, змістом найвідоміших у краї художніх оповідей; поглиблювати знання про історію рідного краю, повторити відомості про народний та літературний переказ, легенду; розвивати навички усного мовлення, виразного читання, творчу уяву дітей; удосконалювати вміння аналізувати текст; поглиблювати знання про історію рідного краю; виробляти вміння бачити й цінувати красу, самобутність рідної землі, виховувати любов до отчого краю.

Обладнання: тексти легенд та переказів, виставка дитячих робіт, виставка творів художньої літератури, схема плану-подорожі, презентація до уроку.

Тип уроку: урок-подорож.

Хід уроку

І.Організаційний момент

ІІ.Активація навчальної діяльності

2.1.Вступне слово вчителя

Наш сьогоднішній урок – незвичайний. Ми з вами здійснимо мандрівку в цікавий і захоплюючий світ закарпатських переказів і легенд. А прилучитися до культурних надбань рідного народу нам допоможе урок літератури рідного краю. Адже саме такі уроки допомагають нам осягати глибинну сутність спадщини митців свого краю, розвивати інтерес до творчого доробку письменників краю, поглиблювати знання про історію та культуру Закарпаття.

2.2. Бесіда

- Пригадайте, над чим ми працювали на попередніх уроках літератури рідного краю, наприклад, у 5 класі?

- Яких відомих збирачів казок на Закарпатті ви запам’ятали? (Казкар Михайло Галиця, Василь Королевич, Андрій Калин, Петро Лінтур).

- Які казки ми опрацьовували текстуально? (“Три золоті слова”, “Казка про майстра Іванка”, “Іванко - цар звірів”, “Володар Дикого лісу”, “Дев’яносто дев’ять братів і сотий Ружа” та ін.).

- Чому вчать вас ці казки? (Бути працьовитим, мудрим, кмітливими).

- Яких закарпатських письменників і поетів ви знаєте? На попередній урок літератури рідного краю до якої теми ми підбирали матеріал? (Краса Карпатської природи у поетичних творах майстрів слова).

Вчитель. А зараз я надаю слово нашій чарівній гості – Карпатській землі.

2.3. Сповідь Рідної Землі (у супроводі мелодії “Балада про землю”)

(Виходить дівчинка і декламує).

Я мальовнича, квітуча Карпатська земля, опоясана сріберними потічками, уквітчана високими полонинами, оповита прозорими ранковими серпанками….Я – ваша дивна зірка, мережана диво-квітками у райдужному мерехтінні. Я– чиста, свята, древня земля, вкрита густими буковими пралісами, струнками смереками, де ще й нині живуть лісові духи, які оберігають красу неповторної первозданної природи. У моїх жилах течуть сріблясті кришталеві гірські потічки, виспівуючи журливу мелодію карпатської природи. Я – ваша домівка, ваша колиска, де ви вперше побачили сонце господнє і небо, ваша земля, на якій споконвік жили і працювали ваші діди і прадіди, ваша годувальниця, берегиня. Кому ж не люба земля батьків, дідів, кому не мила рідна земля? Цінуйте рідну землю, бережіть, дорожіть отчою землею (Низько вклоняється і виходить).

2.4. Перегляд відеофільму “Сім чудес”.

ІІІ. Оголошення теми і завдань уроку

Наш край Закарпаття – це земля казкових краєвидів, земля сивих легенд і казкових мелодій. Це чудова земля України, оповита вічними казками, легендами, що передаються із покоління в покоління. Є сім чудес України. А також є сім чудес Срібної Землі. Одне із них – замки Закарпаття. Отже, тема уроку – “Суворі свідки сивої давнини” (Замки Закарпаття у легендах, переказах, літературних обробках).

(ілюстрація слайдів: тема, мета (слайд 1), завдання уроку (слайд 3).

Цілі уроку:

- повторити з теорії літератури: переказ, легенда;

- опрацювати зміст найпоширеніших варіантів легенд та переказів про Мукачівський, Ужгородський, Хустський замки;

- аналізувати літературні обробки про замки Закарпаття.

IV. Робота над темою

4.1. Коментар учителя

До сьогоднішнього уроку ми провели значну пошуково-дослідницьку роботу, підготували випереджувальні домашні завдання: готували історичні відомості про замки, шукали тексти відомих у народі переказів та легенд про замки. Отже, ми все зробили, щоб вирушити у подорож. Клас розподілений на три команди: “історики-краєзнавці”, “літературознавці”, “декламатори”. Вирушаємо в подорож (Дивимось на карту).

4.2. Повторення відомостей з теорії літератури

- Який художній твір називають легендою?

- Сформулюйте визначення з теорії літератури про переказ.

- У чому, як на вашу думку, полягає найістотніша відмінність між легендою і переказом? (слайд 4).

4.3. Подорож. Зупинка “Ужгородський замок” (слайд 8)

Найдревнішою і найціннішою історико-архітектурною будовою міста Ужгорода є замок XIII – XVII ст. Історія замку сягає глибше, ніж середина XII століття. З ужгородським замком пов’язані дві легенди: Легенда про білу діву, згідно якої у стінах замку живцем замурована за наказом батька дівчина-красуня та легенда про князя Лаборця.

1 учень-краєзнавець. Величною сірою громадою височіє над древнім Ужгородом замок. Він має форму неправильного чотирикутника з бастіонами на кутах і обнесений фортечною стіною. Із трьох боків замок оточений сухим земляним ровом глибиною 8–10 метрів.Від сірих, вищерблених часом мурів, віє глибокою старовиною.

2 учень-краєзнавець. Заснування замку пов’язане з легендарним князем Лаборцем. В угорській хроніці XII століття розповідається, що коли угорці

оточили замок, його капітан на ім'я Лаборець, намагався втекти до замку Земплин (Словаччина), однак воїни Алмаша наздогнали втікача біля однієї з річок і повісили його. З цього часу річку цю називають Лаборець. Про цю подію розповідають народні перекази і легенди, про неї йдеться і в художніх творах, основаних на усній народній творчості.

1учень-літературознавець розповідає народну легенду про князя Лаборця.

2учень-декламатор читає напам'ять віршований твір Марійки Підгірянки "Князь Лаборець".

• Бесіда з учнями за питаннями.

- Знайдіть у тексті епізод і зачитайте, де вказано, як на наш край напали мадяри. Який художній засіб використала поетеса?

- Що радили князеві Лаборцеві бояри? Зачитайте уривок із твору.

- Який худ. засіб використала Марійка Підгірянка для відтворення великої

- Що радив князеві вірний слуга?

- Знайдіть у тексті постійні епітети.

- Як закінчується художній твір?

- Яким постає перед вами князь Лаборець?

- Які риси вдачі головного героя варті наслідуванню?

- Які морально-етичні цінності відображено на сторінках твору Марійки Підгірянки "Князь Лаборець"?

- Чи мають місце в сучасному житті моральні цінності, про які йдеться в літературному творі?

4.4. Зупинка "Мукачівський замок" (Слайд 5)

• відеофільм про Мукачівський замок.

• Учень-історик 1. На південній околиці міста Мукачева, розташованого біля підніжжя Карпат, одиноко стоїть стрімка сопка. На її вершні гордо розкинувся величний середньовічний замок, відомий під назвою "Паланок".

• Висота замкової гори – 68 метрів. У народі говорять, що то не природна гора, що вона насипана руками невільників.

• Учень-історик 2. Точних іст.даних про виникнення замку, як і самого Мукачева, немає. В іст. документах Мукачівський замок уперше згадується на початку XIV століття. З 1396 р. по 1414 р. замком володів князь Ф.Корятович. Він значно розбудовує і укріплює замок. По смерті Корятовича власники фортеці часто мінялися. У 1633 р. замок дістався родині семигородського князя Ракоці І.

• Учень - історик 3. Найбільше прославилася в обороні цього замку Олена Зріні, мати Франца Ракоці ІІ, а по смерті чоловіка – Франца Ракоці І – Емеріка Текелі. У 1782 році тут відкривається в'язниця Австрійської монархії, в якій протягом більше ста років перебувало понад 20 тисяч в'язнів. Нині замок перетворений на архітектурно-історичну пам'ятку.

• Коментар учителя. Із Мукачівським замком пов'язані такі легенди: про замкову гору, про колодязь та про змія Веремія, який оселився на березі Латориці і поїдав народжених немовлят, приносячи горе і страждання людям із усіх навколишніх сіл.

• виразний переказ легенди "Замкова гора в Мукачеві";

• бесіда

– Про що оповідається в цій легенді?

– Знайдіть і зачитайте уривок, де розповідається, скільки років возили землю і насипали гору?

– Сформулювати ідею твору?

•виразний переказ "Легенди про колодязь"

• бесіда за питаннями

– З якою історичною постаттю краю пов'язана легенда про колодязь ?

– Доведіть, що це дійсно легенда.

– Що в цій легенді реальне, а що фантастичне.

• Художня розповідь легенди "Про князя Корятовича і жовтого змія Веремія" (Слайди 6, 7)

• Бесіда за змістом твору

– Який уривок відповідає експозиції твору?

– Який уривок є зав'язкою?

– Що попросив князь Ф. Корятович від людей, щоб перемогти змія?

– До якої річки підбігав змій Веремій, щоб загоювати рани? Зачитайте уривок із твору.

– Назвіть кульмінаційний момент у творі? Зачитайте епізод із твору.

– Знайдіть і зачитайте із тексту епізод, у якому вказано, як ожили дитячі душі після того, як Веремій загинув? Знайдіть у прочитаному уривку порівняння.

– Як закінчується оповідь у легенді про князя Корятовича і змія Веремія?

– Сформулюйте тему твору.

– Визначте ідею легенди.

– Яка основна думка твору?

– У чому, як на вашу думку, полягає виховний аспект легенди?

4.5. Зупинка "Хустський замок" (слайд 10).

• 1 учень – історик. На окраїнах міста Хуст підноситься гора, на якій у XI-XII столітті було збудовано замок-фортецю. З 1281 по 1321 р. твердиня належала князям Галицько-Волинської держави. У 1480р. Хустський замок угорський король дарує королеві Беатріс Арагонській. А у 1511р. замок було передано Габору Перені.

• 2 учень-історик. У XVI-XVII століттях за місто Хуст і за його замок часто воювали князі, на нього нападали турки і татари. Знищила замок блискавка, яка попала в порохові склади у 1766 р. під час бурі. У 1799 р. було розібрано останню – східну стіну замку для спорудження церков у місті Хуст.

• Робота над легендами та переказами про Хустський замок.

НАРОДНИЙ ПЕРЕКАЗ ПРО ХУСТСЬКИЙ ЗАМОК

(один із варіантів, опублікованих В. Гренджою-Доньким)

У давні часи управляв замком один славний чоловік на ім'я Хуст. Він із жінкою і малим сином жили в замку і захищали його підчас нападів ворогів.

В 1241 р. напало на наш народ дике азіатське плем'я татар. Кожен пішов

на захист рідного краю, Хуст теж іде на війну, а княгині наказує, аби вона виховала сина на славу людям.

Князь зазнає поразки і ховається у лісах. Татарам удалося взяти штурмом замок. Молода і гарна княгиня разом з малолітнім сином попадає в рабство. Хлопця виховують татари, він стає воєначальником, ходить за гори і воює навіть з батьком. Мати розповідає йому правду, і вони тікають додому, але, не дійшовши до Хуста, мати помирає, надівши на шию синові медальйон.

Батько ж поклявся вбивати кожного татарина й коли йому повідомили про наближення якогось татарина, він скаче на коневі назустріч та рубає голову пришельцю. Впав із шиї медальйоні, князь дізнається про страшну правду – він убив рідного сина: “Над річкою, на одному горбочку, справляли похорон молодому князеві з великими почестями. Спустили труну в могилу, і заридав нещасний батько. З великого болю, з великого жалю за сином старий князь, таки там, над могилою, пробився на власний меч…Кров витекла і закривавила узбіччя горба – скалу, на червоно зафарбила. Червоною вона є і до сьогодні, і тому зветься “Червоною Скалою”.

- Бесіда за змістом переказу.

– Які події перервали мирне життя чоловіка на ім’я Хуст із своєю сім’єю?
– Що наказав Хуст своїй дружині, ідучи на війну?
– Як надалі розвиваються події у переказі?
– Як склалася доля дружини Хуста її сина?
– На який вчинок зважується мати із сином?
– Назвіть кульмінаційний момент твору.
– Яку назву дав народ скалі, де, за переказом, розвивалися ці події? Чому?

- Самостійне складання плану сюжету опрацьованого переказу.

V. Підсумок уроку

5.1.Бесіда.

– Чи багато нового ви дізналися на сьогоднішньому уроці?

– Які легенди, перекази вам найбільше сподобались?

Як ви гадаєте, що нам дають уроки літератури рідного краю?

Декламування напам’ять поетичного твору “Не продам рідну землю”

НЕ ПРОДАМ РІДНУ ЗЕМЛЮ

Прийшли чужі люди до моєї хати:

“Продай, хлопе, землю, будеш панувати.

За ту низьку хату, маленькі віконця

Дістанеш таляри світліші від сонця”.

Глянув я на гроші блискучі, студені

І гейби стемніло від них у хатині.

“Ой, таляри, світлі, ой, таляри, биті,

Чи ви мені годні усе заплатити?

Заплатите хату, стодоли, обори,

А чи заплатите барвінкові гори?

Заплатите ниви, спілий на них колос,

А чи заплатите дзвонів наших голос?

І рідної співи, сопілки звук милий,

І цвинтар, де мріють батьківські могили?

Беріть собі гроші, мені їх не треба,

За гроші не куплю світ рідного неба,

А ні Карпат шуму, ані Тиси воду –

Хто продає землю, не нашого роду”.

М.Конопницька (обробка Марійки Підгірянки)

VI. Домашнє завдання.

Вивчити напам’ять уривок із художнього твору Марійки Підгірянки “Князь Лаборець”.